

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

ISSN 0130-5247

До питання про районування України

Еволюція суспільно-політичних поглядів В. К. Винниченка в добу української революції

Історичні дослідження в Українському науковому товаристві (1907—1921 рр.)

Політичні причини голодомору в Україні (1932—1933 рр.)

Василь Шахрай: сторінки життя й діяльності. Світогляд. Доля

М. В. Довнар-Запольський як декабристознавець

ОУН і УПА у другій світовій війні

1'95

В. А. Смолія (головний редактор), **В. Ф. Верстюк**,
С. В. Віднянський, **В. М. Даниленко**, **М. Ф. Дмитрієнко**,
С. О. Єкельчик, **Я. Д. Ісаєвич**, **М. В. Коваль**,
Ю. Ю. Кондуфор, **В. І. Кузнецов** (заст. головного редактора),
С. В. Кульчицький, **І. Ф. Курас**,
М. І. Панчук, **Р. Я. Пиріг**, **О. П. Реєнт** (заст. головного редактора),
В. Ф. Репринцев, **В. М. Ричка** (заст. головного редактора),
О. С. Рубльов (заст. головного редактора), **В. Г. Сарбей**,
В. Ф. Солдатенко, **П. С. Сохань**, **В. С. Степанков**, **П. П. Толочко**,
П. Т. Тронько

Матеріали у номер готували редактори **С. Г. Архипенко**,
Л. О. Корнієнко, **В. І. Новицький**, **С. О. Носова**,
М. Б. Озерова, **Г. Я. Туранська**

Наукові редактори

докт. іст. наук **О. П. Реєнт**
канд. іст. наук **В. М. Ричка**
канд. іст. наук **О. С. Рубльов**

**Редакція публікує матеріали,
не завжди поділяючи погляди їх авторів**

Художній редактор **Н. М. Абрамова**
Технічний редактор **О. В. Дивуля**
Коректор **Н. А. Дерев'янка**

Адреса редакції:

252001, Київ, 1
вул. Грушевського, 4
Телефон: 228-52-34

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить 6 разів на рік

№ 1 (400)

(січень — лютий)

1995

КИЇВ

НАУКОВА ДУМКА

ЗМІСТ

СТАТТІ

Новий погляд на проблему

- Горбик В. О., Скрипник П. І. До питання про районування України . . . 3
Солдатенко В. Ф. Еволюція суспільно-політичних поглядів В. К. Винниченка в добу української революції (*Закінчення*) . . . 13

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

- Щербань Т. О. Історичні дослідження в Українському науковому товаристві (1907—1921) рр.) . . . 23

ПОВІДОМЛЕННЯ

- Мейс Джеймс (*США, Вашингтон*). Політичні причини голодомору в Україні (1932—1933 рр.) . . . 34
Кривонос В. П. (*Львів*). Львівсько-levantійська торгівля наприкінці XV—в середині XVII ст. . . . 48

ТРИБУНА МОЛОДОГО АВТОРА

- Коник О. О. (*Херсон*). Селянські депутати з України в I і II Державних думах Російської імперії . . . 58

ІСТОРІЯ В ОСОБАХ

- Юренко О. П. Василь Шахрай: сторінки життя й діяльності. Світогляд. Доля . . . 67

ПОРТРЕТИ ІСТОРИКІВ МИНУЛОГО

- Казьмирчук Г. Д., Сілкін А. В. М. В. Довнар-Запольський як декабристознавець . . . 80

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

- ОУН і УПА у другій світовій війні (*Продовження*) . . . 87

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

Васильєв М. Г. З історії будівництва Печерської фортеці 109

ПОШУКИ ТА ЗНАХІДКИ

Подов В. І. (*Лисичанськ*). Про час заснування Бахмута 116
Кулинич І. М. Як і коли з'явилися шведські колонії в Південній Україні 118
Пеняк П. С. Про ремісничі об'єднання Русі та Візантії 122

ОГЛЯДИ

Димерська-Цігельман Л. (*Ізраїль, Єрусалим*), Левін В. (*Ізраїль, Єрусалим*). Осередок історичної науки в Єрусалимі 126

КРИТИКА ТА БІБЛЮГРАФІЯ

Шаповал Ю. І. С. В. Петлюра. Вибрані твори та документи; Він — з когорти
вождів 133
Приходько О. М. О. В. Сухобоков. Дніпровське лісостепове Лівобережжя у
VIII—XIII ст. 138

• • •

Основні матеріали республіканських міжвідомчих наукових збірників та журналів
історичного профілю (1993 р.) 141

ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

Брін Ю. З. (*Стрий*). Про книгу А. Лотоцького «Історія України» 144

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Руденко Н. М. Міжнародна наукова конференція «Україна у Другій світовій
війні: уроки історії та сучасність» 145
Міцель М. О. Збірник матеріалів першої міжнародної конференції «Єврейська
історія та культура в Україні» 150
Рудик П. А. Всеукраїнська науково-методична конференція «Українознавство у
технічному вузі: методологія, методика, перспективи» 151
Бармак М. В. (*Тернопіль*). Всеукраїнська наукова конференція «Українське
козацтво: історія і сучасність» 153
Сарбей В. Г. Вшанування пам'яті О. М. Лазаревського 154
Лисенко О. Є. Захист докторської дисертації О. П. Реєнтом 156

Гудзенко Пантелеймон Петрович 156

Ковалевський Борис Павлович 157

Слинько Іван Іванович 158

Новий погляд на проблему

В. О. Горбик (Київ), П. І. Скрипник (Київ)

До питання про районування України

Однією з характерних рис життя сучасного суспільства України є звернення до своїх коренів, інтерес до вивчення історії рідного краю. Як уже не раз було в минулому, важливі зміни в суспільно-політичному житті країни викликали підвищену увагу до краєзнавчих досліджень, до джерел походження свого народу. Не стали винятком і нинішні суспільно-політичні зміни як в житті колишнього СРСР, так і молодой української держави. В цьому зв'язку хотілося б звернутися до розробки методологічних засад краєзнавчих досліджень.

Актуальність порушеної проблеми полягає також у тому, що останнім часом у засобах масової інформації, в політичних колах, в центрі і на місцях активно обговорюються питання державної структури України, права і повноваження центральних органів влади. Ці дискусії стали особливо зацікавленими після проголошення в 1991 р. незалежності України. Розпад Радянського Союзу, утворення на його теренах незалежних держав активізувало децентралістичні тенденції. Тому висвітлення порушеного питання з наукової точки зору, на думку авторів, викликає підвищений практичний інтерес.

Незважаючи на те, що термін «краєзнавство» дістав визнання в середині 20-х рр. і став вживатися замість терміну «батьківщинознавство», все ж до цього часу серед фахівців немає єдиної точки зору у визначенні цього терміну. На різних етапах розвитку історичної науки його тлумачили по-різному. Тому, з точки зору авторів, варто звернути увагу на зміст слова «край», щоб у подальшому можна було більш конкретно підійти до визначення терміну «краєзнавство».

Поняття «край» може вживатися в багатьох значеннях. В одному випадку під ним розуміють навколишні простори, в іншому — адміністративний район, область. Іноді — автономну республіку чи державу. Словник В. Даля дає тлумачення вказаного терміну як початок і кінець; межа, рубіж, грань, бік, сторона чи смуга, найближча до зовнішньої сторони; берег, країна; земля, область і народ¹. Словник української мови теж дає багатоваріантність цього терміну: 1) лінія, що обмежує поверхню чого-небудь, а також те, що прилягає до цієї лінії; 2) країна, вітчизна; 3) велика адміністративна одиниця².

В деяких краєзнавчих посібниках, зокрема в праці Ф. Т. Матвієнка-Гарнаги «Краєзнавство і краєзнавча робота», дається роз'яснення, що «вживання слова «край» припускає, очевидно, існування якихось меж. Які ж ці межі? Межі можуть бути видимі — зовнішні або внутрішні — приховані. ...Коли поняття «край» вживається у географії, то ... мають на увазі розглянути й вивчати якусь частину території, що на ній природниче життя зв'язане, залежить одне від одного, існування одного зумовлюється існуванням іншого... Коли в економічній географії вживають вираз «економічний район», то мають на увазі якийсь такий «економічний кулак», що подібно до краєвиду, живе своїм внутрішнім більш-менш незалежним життям від інших районів. ...Більша або менша самостійність і незалежність місцевості і сукупна вза-

емозв'язаність галузі життя його і зветься краєвидом, «економічним районом», а у краєзнавстві «краєм»³.

Деякі інші автори, зокрема І. Т. Прус, вважають, що територіальний аспект не є найістотношою ознакою поняття «рідний край». «Визначальним моментом,— відзначає автор,— є соціальні компоненти — трудова діяльність і побут населення, традиції, суспільні відносини, духовні й матеріальні цінності»⁴.

Існують й інші точки зору. Зокрема, щодо поділу території за етнічними, природними, географічними ознаками тощо. Саме необхідність систематичного вивчення певної території (в нашому конкретному випадку — України) привело до вивчення її окремих економічних і політичних районів. У цьому зв'язку важливо розглянути історичні аспекти виникнення окремих районів України. Оскільки, починаючи з другої половини XVIII ст., переважна більшість території України входила до складу Російської імперії, а в радянський час — до СРСР, то розвиток територіального поділу України варто розглядати в контексті названих державних об'єднань.

Перші плани поділу європейської Росії на окремі господарські райони відносяться до XVIII ст. Саме в цей час починаються спроби розділити територію Росії на більш чи менш однорідні в господарському відношенні частини. Тоді особливого поширення набуло визначення широтних кліматичних зон. Карта країни була представлена у вигляді кількох широтних смуг, за якими розподілялись губернії Росії. Найбільш яскраво ця ідея широтної кліматичної зональності виражена в роботі С. І. Плещеева (1793), котрий поділяє Росію на три кліматичні зони: північну, середню і південну⁵. Значно далі йде К. Ф. Герман — перший професор статистики в Петербурзькому університеті і Академії наук, перший керівник Статистичного відділу Міністерства внутрішніх справ, автор капітальних праць із статистики. Вивчаючи народонаселення в різних кліматичних зонах, К. Герман вперше дає статистичний розподіл Росії по групах губерній. Він дійшов висновку, що «подібність є характерною ознакою статистики», яка не матиме місця, «коли всі держави будуть описуватися в загальних відношеннях»⁶. При цьому він пояснює необхідність порайонної характеристики країни: «Не можна зробити портрет, схожий чоловік на двадцять»⁷. К. Герман дає поділ Росії, поставивши перед собою завдання «розглянути успіхи народонаселення в різних кліматах». К. Герман, проте, вважає, що «поділ за градусами до цього предмета не має достатніх підстав, і тому варто зупинитися на «поділі, запозиченому з властивостей землі»⁸. На основі цього автор виділяє десять типів губерній, серед яких мають місце «малоросійські Російської і Польської України»⁹.

Значний вплив на розвиток районування Росії справили праці професора Петербурзького університету К. І. Арсенєва — засновника російської статистики. В основі його теорії лежить схожість губерній між собою за кліматом, якістю землі, тобто за сукупністю природних і господарських ознак, підібраних відповідно до принципу однорідності. Він вважав, що «кордони держави можна і потрібно розглядати в різних відношеннях: фізичному, комерційному, політичному і військовому; і щоб зробити висновки про щасливе або, навпаки, невигідне становище, яке посідає та або інша держава, її необхідно вивчати з різних точок зору. Часто невгоди в одному відношенні винагороджуються перевагами в іншому»¹⁰. Творчо розглянувши спроби своїх попередників поділити Росію на окремі економічні райони, він намагався побачити їх такими, якими вони були в його уяві,— з характерними кожному району географічними особливостями, природою, населенням і господарством.

Сприймавши ідею вивчення Росії за природно-історичними ознаками, К. Арсенєв в праці «Статистичні нариси в Росії» (СПб., 1848)

поділяє територію Російської імперії на 10 просторів — великих географічних і господарських районів і дає коротеньку характеристику кожного з них. Територія України входить до двох груп — п'ятої (Карпатський простір) і шостої (Степовий простір). Причому п'ятий простір К. Арсенєв поділяє на три частини: Західна Малоросія (Правобережна частина України), до складу якої були включені Київська, Волинська і Подільська губернії; Східна Малоросія (Лівий берег Дніпра), куди потрапили Чернігівська і Полтавська губернії; Російська, або Слобідська, Україна (Харківська губернія). До Степового простору автор відніс Катеринославську, Херсонську і Таврійську губернії.

В 1858 р. І. Сабуров в «Господарській карті Європейської Росії» запропонував поділити Росію на вісім місцевостей народного виробництва по відношенню до землеробства і промисловості¹¹. Взявши за основу географічне і кліматичне положення, а також специфічні особливості народонаселення, а звідси і різні прояви «народної діяльності», автор склав господарську карту, куди увійшли поряд з районами підрайони, не зв'язані з адміністративними кордонами (губернськими чи повітовими). Це була перша спроба поділити Росію не лише за природно-історичними, а й за господарськими ознаками. В 1871 р. в «Статистическом временнике» (Серія II, вип. I. С. 127—156) Центрального статистичного комітету П. І. Семенов в нарисі «Населеність Європейської Росії в залежності від причин, які зумовлюють розподіл населення імперії» ділить Європейську Росію, з включенням Польщі, Фінляндії і Кавказу, на 14 природних областей. Автор відзначає, що в основу поділу покладені ознаки, які характеризують клімат, родючість ґрунту, ступінь його вологості, розвиток промисловості, інтенсивність сільського господарства та історичні особливості, причому ці області не співпадали ні з губернськими, ні з повітовими кордонами. Проте прив'язка статистичного матеріалу до повітів змушувала користуватися останніми як найменшою адміністративною одиницею. П. Семенов підкреслював, що області складаються з місцевостей «скільки-небудь однорідних, в усякому разі відносно тих умов, які могли мати вплив на розміщення населення»¹².

В 1876 р. А. І. Васильчиков в своїй праці «Землеволодіння і землеробство» поділив Європейську Росію на вісім груп губерній чи смуг: 3 великоросійські, Новоросійський край, Малоросія, Південно-Західний край, Литва з Північно-Західним краєм і східні губернії. А. Васильчиков пояснює, що «перегрупування побудоване більше на господарських і землеробських міркуваннях, аніж на територіальних і географічних відмінностях»¹³. Він також відзначає, що «поділ на ці смуги не може бути повним», оскільки, наприклад, «чорноземна смуга від степової не відділяється ніякою помітною межею»¹⁴.

В 1893 р. Д. І. Менделєєв у праці «Фабрично-заводська промисловість і торгівля» запропонував свою систему поділу Росії на райони — «економічні краї», в основу яких були покладені кліматичні, етнографічні і економічні ознаки. На його думку, адміністративний поділ Росії на губернії і області, число яких (з Фінляндією) сягає 98, дуже подрібнений, тому для доступності огляду корисно, не відходячи від адміністративного поділу (за яким складаються всілякі статистичні зведення), групувати всі губернії на нечисленні економічні краї, обмеживши їх число¹⁵. В уявленні автора в Росії таких країв було 13. Зокрема, в Південний край (IX) були включені Катеринославська, Таврійська (Крим), Херсонська і Бессарабська губернії з центрами в Катеринославі, Сімферополі, Херсоні, Одесі і Кишиневі. До Південно-Західного краю (X) входили Подільська (головне місто — Кам'янець-Подільський), Волинська (головне місто — Житомир) і Київська (головне місто — Київ) губернії. Цей край, як відзначав Д. Менделєєв, становить «природний перехід від попередньої області (Бессарабії та Херсонської губернії) і від австрійських володінь Галичини, з одного бо-

ку — до справжньої Малоросії (XIII) і, при наявності болотяних частин Волинського Полісся, до Північно-Західних областей (XII), а з іншої — до Поліських губерній Росії, включаючи найдавніше з руських міст Київ, яке було першою столицею Стародавньої Русі¹⁶. Малоросійський край (XIII), вважає Д. Менделєєв, «містить густо населені губернії, які простягаються з заходу на схід і відмежовують Нову Росію (IX) від центральних хлібних губерній (XIV). Малороси чи «козаки» старого часу («хохли», як їх називає простий народ) населяють не лише Чернігівську, Полтавську і Харківську губернії, які утворюють описуваний край, але й численні місцевості східних областей, південно-західного краю; в XVII і XVIII ст. тут зосереджувалась діяльність цих корінних росіян, які були колись оплотом Росії від турецьких (переважно через Крим) і польських володінь»¹⁷.

І. Житецький, розглядаючи питання розселення українців, чи, як тоді їх називали, «малоросіян», на сторінках часопису «Київська старовина», вважав, що важко при тогочасному стані розвитку етнографії визначити межі розселення української народності. «З одного боку,— писав І. Житецький,— ні мовознавство, ні антропология, ні етнография не вказали ще всієї суми ознак, якими різко і беззаперечно малорос відмежовується не лише від великороса і білоруса, але навіть від поляка (в привісленському краї і Галичині), словака (в Угорщині) і т. ін.; з другого боку, в місцях суміжного поселення двох племен завжди одне плем'я врізається в межі іншого, і досить широка прикордонна смуга звичайно складається із змішаного населення»^{17а}. Єдиним критерієм, на думку автора, є статистичний матеріал, на основі якого можна прийти до висновку, що українці розселені на значній території — від Донецького гірського кряжу і гирла Дону на сході, до Карпатського хребта і Дністра на заході, від північних берегів Азовського і Чорного морів на південь, до Чернігово — Пінсько — Волинського Полісся на північ. Згідно із статистичними матеріалами І. Житецький розділив територію, яку заселяли українці, на шість смуг: 1) Північно-західна Південної Росії (Східна Галичина, українські повіти Люблінської губернії, Стрілецька і Гродненська губернії, Київська і Подільська губернії, крім повітів Балтського і Ольгопільського); 2) Південно-західна. Її відмінність полягає у тому, що, окрім євреїв, поляків і молдаван, значну її кількість становили українці (українські провінції Буковини, Балтський і Ольгопільський повіти Подільської губернії); 3) Північна смуга, окрім поляків і євреїв, відзначається наявністю в ній білорусів (Пінський і Мозирський повіти Мінської губернії); 4) Східна смуга, в якій, крім українців, основну частину населення становлять росіяни (Новозибківський і Стародубський повіти Чернігівської губернії, Костянтиноградський повіт Полтавської губернії, українська частина Курської і Воронежської губернії і війська Донського і Харківська губернія); 5) Північна смуга, яка визначається відсутністю переважної більшості будь-якої народності (Акерманський повіт Бессарабії, Херсонська, Катеринославська губернії і три північні повіти Таврійської губернії); 6) Центральна смуга (Полтавська губернія, крім Костянтиноградського повіту, і Чернігівська губернія, крім повітів Суразького, Новозибківського і Стародубського)^{17б}.

В 1896 р. А. Ф. Фортунатов в доповіді Вільному економічному товариству робить спробу підбити підсумки поділу Росії на економічні райони, яке здійснювалося на протязі XIX ст. Він, зокрема, відзначав: «Географічне питання поділу країни на райони має, безумовно, широке практичне значення. Розподіл різноманітних державних заходів на території країни повинен узгоджуватись з різноманітними місцевими особливостями, проте якщо взяти до уваги всі окремі інтереси окремих місцевостей, життя людського не вистачить на знайомство з цими інтересами; тому виявляється потреба, з точки зору державної адміністрації, звести місцеві особливості до небагатьох найважливіших ознак

і за наявності цих ознак поділити країну на порівняно великі частини, так звані райони»¹⁸. А. Фортунатов зробив спробу теоретичного обґрунтування методології поділу країни на економічні райони. Відзначаючи надзвичайну важливість цього процесу, він дає таке формулювання: «Районом слід називати точно визначену на карті частину земної поверхні, яка відрізняється від інших частин якими-небудь ознаками»¹⁹. Причому автор звертає увагу на точність меж району: «Вимога точності кордонів неминуче приводить нас до вимоги таких одиниць поверхні, кордони яких не викликають заперечень, тобто одиниць адміністративних — у нас в Росії губерній і повітів. Крім безсумнівності своїх кордонів, адміністративні одиниці в географії суспільного життя мають те значення, що саме до цих одиниць відносяться у нас кількісні масові спостереження над суспільним життям»²⁰. А. Фортунатов вважає, що при встановленні економічних (зокрема сільськогосподарських) районів повинні бути прийняті до уваги сукупність певних ознак, з яких найважливіші — клімат, родючість ґрунтів, демографічні дані, етнографічні ознаки населення, обсяги виробництва сільськогосподарської продукції тощо.

В зв'язку з тією обставиною, що автору не вдалось відійти від адміністративного принципу районування, він, як і його попередники, кінець кінцем, пропонує задовольнитись «геометричним розподілом», який відноситься до математичної географії, тобто градусами широти і довготи.

Значним кроком у вирішенні поставленої проблеми стали праці Д. І. Ріхтера, дійсного члена Російської Академії наук. В 1898 р. в доповіді, прочитаній на засіданні статистичної комісії Вільного економічного товариства, вчений запропонував свою систему поділу Росії на райони. Аналізуючи стан сучасних йому досліджень в галузі районування Росії, Д. Ріхтер прийшов до висновку, що здійснити «поділ країни на райони, який міг би задовольнити якщо не всіх, то більшість установ, і міг бути прийнятим за основу більшістю наукових робіт, ... не під силу одній людині»²¹. Тому головне своє завдання автор вбачав у виробленні основних ознак, на основі яких можна поділити країну на окремі райони. Д. Ріхтер вважав, що такими повинні бути дві групи ознак: природні й економічні. До першої належали: орографія і гідрографія країни, кліматичні умови, геологічна будова (мінеральні багатства), родючість ґрунтів, флора і частково фауна. До економічних ознак він відніс: щільність і етнографічні особливості населення, рід його занять, розподіл землі і користування нею, її продуктивність²².

Особливу увагу дослідник звернув на кордони і розміри районів. Він, зокрема, підкреслив, що кордони районів «повинні точно визначатись на карті, оскільки самі райони повинні становити цілком визначені частини поверхні подільної території. Ця умова змушує нас за кордони районів прийняти такі, які не підлягають сумніву, а такими саме є кордони адміністративних одиниць — губерній, повітів, волостей»²³. Щодо розмірів районів, то вони залежать від «вибору одиниці при поділі: район при губерньському поділі не може бути меншим однієї губернії, при повітовому — повіту. Бажано, щоб межа дрібності поділу не була дуже малою, оскільки в такому випадку втрачається значення об'єднання губерній в повіті»²⁴.

Виходячи з таких міркувань, Д. Ріхтер здійснив дворівневий поділ: погуберньський і повітовий з точними адміністративними кордонами. При губерньському поділі Д. Ріхтером визначені 16 районів (зокрема Малоросійський, куди увійшли Подільська, Київська, Полтавська, Харківська губернії; Ново-Російська, Бессарабська, Херсонська, Катеринославська, Таврійська). При повітовому поділі, якому віддавалась перевага, було встановлено 24 райони (зокрема Південно-Західний лісний, куди увійшли повіти Волинської, Київської, Чернігівської

губерній; Малоросійський — Подільської, Київської, Волинської, Полтавської, Харківської, Чернігівської; Новоросійський — Бессарабської, Таврійської, Херсонської, Катеринославської губерній.

В праці Д. Ріхтера вперше пропонується районування з детальною характеристикою ознак, покладених в основу поділу. В цьому вона була зовсім не схожа на праці його попередників, в яких методологічні питання поділу на райони, за винятком А. Фортунатова, відсутні.

Подальшим розвитком теорії районування стали праці А. І. Скворцова. Своє дослідження з даної проблеми він видав у вигляді доповіді, прочитаної в сільськогосподарському гуртку при Ново-Олександрівському інституті. В ній були викладені основні принципи поділу країни на окремі райони з метою їх подальшого вивчення. Не залишилися без уваги і питання управління. В основу поділу Європейської Росії А. Скворцов поклав природно-історичні ознаки. Він вважав, що вся економічна структура даного суспільства визначається природними фізико-географічними умовами країни²⁵. Тому для вивчення характеру району потрібне «перш за все вивчення його фізико-географічних умов, оскільки ці умови визначають характер району». А. Скворцов стверджував, що рівень господарського розвитку району «є також результатом впливу тих же фізико-географічних умов»^{26–27}. При цьому він розумів природні умови широко, вважаючи зовсім недостатнім зводити їх лише до ґрунту та клімату. Першорядними визначальними, з точки зору А. Скворцова, факторами є: 1) географічне положення, тобто широта і довгота; 2) висота над рівнем моря; 3) геологічна будова; 4) топографія місцевості²⁸. Під їх впливом формуються подальші фактори — похідні, «які безпосередньо і абсолютно точно впливають на землеробський промисел, але, разом з тим, в деякій мірі можуть видозмінюватися під впливом діяльності людини»²⁹. До них А. Скворцов відносить: 1) ґрунт; 2) клімат; 3) наявність лісів³⁰. Значну частину дослідження А. Скворцова займає характеристика районів з врахуванням їх природно-історичних і суспільно-економічних особливостей. В додатках, а також таблицях подаються відомості по кожному району за такими групами питань: 1) простір, населення і розподіл земель по угіддях; 2) розміщення населення по території; 3) розподіл земель за головними категоріями власників; 4) розподіл приватного землеволодіння за становим положенням господарів і розрядами; 5) надільні землі за розмірами на один двір^{30а}.

На основі природно-історичних особливостей А. Скворцов ділить Європейську Росію на 34 райони. Причому кордони районів мають повітовий поділ.

Таким чином, перелічені праці вказують на основні напрямки вивчення піднятого нами питання, показують, що в дорадянський час дослідниками був зроблений вагомий внесок в його розробку. Потреба дальшого економічного і політичного розвитку країни після громадянської війни викликала необхідність наукового обґрунтування закономірностей і історичної зумовленості поділу країни на окремі краї, області, регіони. В цей час основна увага приділялась поглибленому вивченню методологічних питань районування країни. Зокрема, ставилось питання встановлення кордонів між окремими районами (краями). Так, Б. Н. Книпович у своїй праці виділяє два головних моменти, які характеризують проблему: 1) визначення кордонів; 2) відмінність поверхні даного району від сусідніх за якими-небудь ознаками³¹. Він, зокрема, відзначає, що «більшість дослідників визнає (в усякому разі теоретично) неможливість встановлення точних кордонів. Ні економічні, ні, тим більше, природні ознаки не мають точних кордонів. В більшості випадків студійовані моменти різко виражені лише в центрі району і на межі непомітно переходять в інші»³². «Треба мати на увазі — продовжує далі дослідник, — що для більшості завдань районування суть справи полягає зовсім не у встановленні точних кордонів.

Важливо лише встановити область або центри посідання тієї або іншої ознаки, яка природно переходить в сусідні області переважання інших ознак» зз. В цій праці відзначається, що ^теоретично важко заперечувати проти неможливості точного проведення кордонів. В більшості будь-яка межа приблизна й умовна; лише у відносно рідких випадках ми можемо провести точну, різку межу між двома районами; переважно в тих випадках, коли межею служать природно-історичні відмінності, вододіл і т. д... Проте характерно, що дослідники, які теоретично визнавали необхідність встановлення району без точно визначених кордонів, практично повинні були давати і свої райони в певних (саме адміністративних) кордонах з^.

Автор праці вважає, що головним визначальним критерієм обґрунтованого поділу тієї або іншої території є вся сукупність факторів, які відповідають поняттю про зовнішнє середовище в найширшому розумінні цього слова, тобто широта і довгота, висота над рівнем моря, відстань від моря, геологічні умови, клімат, ґрунт тощо. Сюди ж відносяться група факторів, які зумовлюють саме господарське буття, тобто демографічних (щільність і розподіл населення, його склад і т. ін.). Тому, вважає автор, є <кбагато підстав віднести сюди такі фактори довільного характеру, як шляхи сполучення і засоби взаємовідносин. Не важко довести, що для цієї категорії ми вправі віднести і фактори, які стосуються земельної устрою. Нарешті, не можна тут не відвести певне місце і фактору історичному, в якому підсумовувались би особливості господарського минулого кожної області. Всі ці прив'язані до певного географічного простору постійні фактори і утворюють умови, загальні для всіх проявів господарської діяльності. Кожна конкретна сукупність цих постійних факторів, перебуваючи в постійному русі в певному напрямі, накладає певний відбиток на всякий прояв господарської діяльності, а звідси, і на весь уклад господарського життя. Таких характерних особливостей всього укладу господарського ми вправі чекати в межах території кожної країни стільки, скільки є своєрідних комбінацій місцевих загальних умов господарської діяльності. Такі частини ми і називаємо господарськими районами» ss.

Важливим етапом у методології районування, а в нашому випадку і проблеми визначення терміну скрай», стала праця В. П. Семенова-Тян-Шанського «Район і країна» (М., 1928). В ній дається тлумачення слова ^простір». Зокрема, під простором автор розуміє сукупність місць дії явищ фізичних або психічних. Розміри простору коливаються від безкінечно малих до безкінечно великих величин. Будь-які обмеження однаково губляться і у випадку, якщо воно безкінечно мале. і у випадку, коли воно безкінечно велике. На середніх же ступенях обмеження простору становить цілком реальні величини» зз.

Автор дає і класифікацію районування. Він, зокрема, вважає, що її треба здійснювати еза рухомими, нерухомими, напіврухомими, а також й за поверхневими і надровими ознаками. Можна класифікувати за ознаками: 1) фізико-географічними; 2) антропогеографічними; 3) економічними; 4) синтетичного районування і встановлювати універсальні райони, які практично використовуються у вигляді районів політико-адміністративних»з7. Причому В. Семенов-Тян-Шанський вважає, що ^економічно райони завжди були і будуть найменш міцними за інші» за, оскільки у них найбільше виражено рухомих ознак. В той же час вони завжди тим міцніші, чим сильніше в них переважає фізико-географічний момент. Тому останньому су всіх сумнівних випадках районування за наявності тих або інших ознак повинна віддаватись явна перевага і провідна роль» зз, ідеалом районування автор вважає <крайон універсальний, який вимагає при своєму встановленні найбільших пожертвувань ознак спеціальних. Універсальні райони встановлюються проникливим поглядом визначних географів і є в науці найбільш довговічними, оскільки навколо них, по суті, крутяться майже

всі схеми районів спеціальних, які визначають лише їх зовнішні кордони, але залишають в більшій або меншій недоторканності їх географічне ядро, до якого вони вільно чи невільно прив'язані»⁴⁰.

На закінчення автор висловлює свою точку зору на співвідношення географії і краєзнавства, визначаючи місце останнього в пізнанні навколишнього краю. «Якщо географія,— пише В. Семенов-Тянь-Шанський,— має за кінцеву мету вивчення в широких штрихах всієї земної поверхні і її можна порівнювати з величезним декоративним полотном, то краєзнавство детально вивчає лише один який-небудь визначений край і його можна порівняти з тонкою мозаїкою. Географія дивиться в телескоп, краєзнавство — в мікроскоп. Географія відображає результати своїх спостережень і узагальнень на картах дрібних масштабів, які охоплюють всю земну кулю або окремі великі її частини, а краєзнавство подає свої спостереження на дрібних картах великого масштабу, які охоплюють лише невеликі райони»⁴¹.

Виходячи з ґрунтовних досліджень, здійснених географами, економістами, істориками, фахівцями інших спеціальностей, можна прийти до висновку, що під поняттям «край» в історико-краєзнавчому плані слід розуміти певну територію, яка підлягає комплексному вивченню. Визначальними аспектами у визначенні територіальних меж кордонів краю слід вважати: 1) фізико-географічний, 2) економічний, 3) політичний, 4) етнічний. Причому найважливіше місце серед них посідає фізико-географічний як одна з найменш рухливих ознак при характеристиці історичного району.

Особливостями фізико-географічної будови України є її складна просторова диференціація. Геологічна будова і рельєф, клімат, води, ґрунти, рослинність і тваринний світ, перебуваючи в складному взаємозв'язку і взаємодії, утворюють природно-територіальні комплекси різного рангу. В основу фізико-географічного районування покладено ландшафтно-генетичний принцип. Суть його полягає в тому, що природно-територіальні комплекси та їхні межі визначають всебічним аналізом взаємозв'язку і взаємодії основних ландшафтоутворюючих факторів — сонячної радіації та внутрішньої енергії Землі, процесів, що відбуваються в літосфері, гідросфері, атмосфері та біосфері, а також природних компонентів — літогенної основи, земної поверхні, поверхневих і підземних вод, ґрунтів і біоти (рослинний і тваринний світ).

Найоб'єктивнішим методом виявлення підрозділів ландшафтно-географічної диференціації і обґрунтування схеми фізико-географічного районування є аналіз ландшафтно-географічної структури території, зокрема на підставі ландшафтно-географічної карти, яка відображає об'єктивно існуючу диференціацію природно-територіальних комплексів України, передаючи їх через систему класифікаційних одиниць: класи (підкласи), типи (підтипи), види (підвиди) ландшафтів. У межах України за спільністю морфоструктурних рис виділяють два класи ландшафтів: рівнинні й гірські. Рівнинні ландшафти об'єднують типи (мішано-лісові, лісостепові, степові) і підтипи, які виділяють за спільністю зональних ґрунтово-біокліматичних ознак. Гірські ландшафти представлені Карпатськими й Кримськими горами.

Прояв взаємодії ландшафтоутворюючих факторів і компонентів природного середовища та зміна властивостей географічного середовища мають зональний і азональний характер. Тому, щоб відобразити територіальну диференціацію географічного середовища на природні регіональні комплекси районування, виділяють зональні (пояс, зона, підзона) та азональні (окраїна, провінція, область, район) таксонімічні одиниці. Кожний регіональний комплекс має індивідуальну взаємопов'язану систему типологічних одиниць: типів і видів ландшафтів, місцевостей та властивих їм урочищ⁴².

Зона мішаних лісів охоплює північну частину України, становить 19 % території, за природними ознаками являє собою Полісся, яке в

свою чергу поділяється на шість фізико-географічних областей: Волинське, Житомирське, Київське, Чернігівське, Новгород-Сіверське та Мале Полісся. Лісостепова зона займає близько 34 % території України. Її південна межа проходить там, де глибокі чорноземи змінюються звичайними, що утворилися під різнотравно-злаковою рослинністю в умовах періодично-недостатньої зволоженості. В свою чергу, Лісостепова зона поділяється на Західно-Українську, Дністровсько-Дніпровську, Лівобережно-Дніпровську і Середньо-Російську фізико-географічні провінції.

Степова зона України, яка становить близько 40 % її території, простягається від південної межі Лісостепової зони до берегів Чорного та Азовського морів, на Кримському півострові — до підніжжя Зовнішнього пасма Кримських гір. За тепловим режимом, зволоженістю і умовами сільськогосподарського виробництва Степова зона поділяється на Північну і Південну підзони. Її межі визначаються зміною звичайних чорноземів, що утворилися в умовах несталого природного зволоження під різнотравно-типчакково-ковиловою рослинністю, південними чорноземами, які сформувалися в умовах значного дефіциту природного зволоження під типчакково-ковиловою рослинністю. Північну степову підзону поділяють на Правобережно-Дніпровську, Лівобережно-Дніпровську і Донську фізико-географічні провінції. Ділянка Південної степової підзони становить окрему Причорноморську провінцію, яка поділяється на вісім фізико-географічних областей: Дунайсько-Дністровську, Дніпровсько-Бузьку, Бузько-Дніпровську, Дніпровсько-Молочанську, Нижньодніпровську терасово-дельтову, Приазовську височину, Присивасько-Приазовську, Степову область Криму.

Гірські ландшафти України представлені українськими Карпатами та Кримськими горами. Українські Карпати являють собою середньовисокі гори з м'якими обрисами хребтів і куполовидними вершинами. У верхньому ярусі гір поширені вирівняні поверхні — полонини. Вони поділяються на сім фізико-географічних областей: Передкарпаття, Зовнішні Карпати, Вододільно-Верховинську, Полонинсько-Чорногірську, Мармароську області, область Вулканічних Карпат, Закарпатську низовину. Кримські гори складаються з трьох паралельних пасм, що поступово знижуються з півночі на південь. Положення Кримських гір у смузі переходу від помірного теплого поясу до субтропічного разом з особливостями рельєфу зумовлюють різноманітність їх клімату. За характером природних умов та особливостями господарського використання Кримські гори поділяються на дві фізико-географічні області: Гірський Крим та Південний берег Криму.

Особливістю окремих економічних районів України є те, що вони являють собою, з точки зору народного господарства, територіальні частини певної виробничої спеціалізації, які органічно пов'язані з іншими районами республіки. Територія України поділяється на три економічні райони: Донецько-Придніпровський, Південно-Західний, Південний. Для першого характерні великі запаси мінеральних ресурсів та родючість ґрунтів. Він становить найпотужніший індустріальний комплекс. На його території розміщені Донецький кам'яновугільний басейн, Криворізький залізорудний басейн, Нікопольське, Токмацьке та інші родовища марганцевих і залізних руд. На території Донецько-Придніпровського економічного району містяться великі територіально-виробничі комплекси — Донбас, Придніпров'я; великі індустріальні центри — Донецьк, Запоріжжя, Кривий Ріг. Для територіальної структури району характерні великі промислові вузли. Найбільші з них — Донецько-Макіївський, Горлівсько-Єнакіївський, Краматорсько-Костянтинівський, Луганський, Харківський, Маріупольський, Стаханово-Комунарський.

Південно-Західний економічний район — найбільший за площею і за населенням — виділяється як індустріально-аграрний район з роз-

винутим машинобудуванням. Його промисловими і культурними центрами є Київ, Львів, які разом з навколишніми містами утворюють потужні промислові вузли й міські агломерації. Можна назвати й такі міста, як Чернігів, Черкаси, Вінниця, Житомир. Південний економічний район виділяється розвинутим індустріально-аграрним комплексом, зокрема машинобудуванням. Велике значення мають морський транспорт і портове господарство. Значного розвитку досяг лікувально-курортний і туристський комплекс України, де розташовані численні здравниці — на Південному березі Криму, в районі Одеси, Маріуполя, Бердянська та ін. Найбільші міста — Одеса, Миколаїв, Херсон, Сімферополь, Севастополь, Керч, Ялта.

(Далі буде)

- ¹ Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка.— СПб.— М., 1881.— Т. 2.— С. 184.
- ² Словник української мови.— К., 1973.— Т. 4.— С. 320—321.
- ³ Матвієнко-Гарнага Ф. Т. Краєзнавство і краєзнавча робота.— Харків, 1930.— С. 12—13.
- ⁴ Прус І. Т. Краєзнавство як засіб виховання радянського патріотизму.— К., 1983.— С. 7.
- ⁵ Плещеев С. И. Обзорение Российской империи в нынешнем ее новоустроенном состоянии.— СПб., 1793.— С. 15—17.
- ⁶ Герман К. Ф. Теория статистики.— СПб., 1815.— С. 78.
- ⁷ Там же.— С. 79.
- ⁸ Там же.
- ⁹ Там же.
- ¹⁰ Арсеньев К. И. Статистические очерки России.— СПб., 1848.— С. 2.
- ¹¹ Цит.: Никитин Н. Исторический обзор опытов разделения Европейской России на хозяйственные районы // Народное хозяйство.— 1920.— № 13—14.— С. 12.
- ¹² Там же.— С. 13.
- ¹³ Там же.
- ¹⁴ Там же.
- ¹⁵ Фабрично-заводская промышленность и торговля России.— СПб., 1893.— С. 19.
- ¹⁶ Там же.— С. 29.
- ¹⁷ Там же.— С. 30.
- ^{17а} Житецкий И. Смена народностей в Южной России (историко-этнографические заметки // Киевская старина.— 1883.— Т. 6.— № 5.— С. 1.
- ^{17б} Там же.— С. 1—5.
- ¹⁸ Фортунатов А. Ф. К вопросу о сельскохозяйственных районах в России // Труды Императорского Вольного Экономического общества.— 1896.— Т. 2.— Вып. 5.— С. 1.
- ¹⁹ Там же.
- ²⁰ Там же.
- ²¹ Рихтер Д. И. Опыт разделения Европейской России на районы.— СПб., 1898.— С. 3.
- ²² Там же.— С. 5.
- ²³ Там же.— С. 11.
- ²⁴ Там же.
- ²⁵ Скворцов А. И. Хозяйственные районы Европейской России — Вып. 1.— СПб., 1914.— С. 16.
- ^{26—27} Там же.— С. 26.
- ²⁸ Там же.— С. 14—15.
- ²⁹ Там же.— С. 14.
- ³⁰ Там же.— С. 15.
- ^{30а} Там же.
- ³¹ Книпович Б. Н. К методологии районирования.— М., 1921.— С. 5.
- ³² Там же.
- ³³ Там же.
- ³⁴ Там же.
- ³⁵ Там же.— С. 7—8.
- ³⁶ Семенов-Тянь-Шанский В. П. Район и страна.— М., 1928.— С. 9.
- ³⁷ Там же.— С. 24.
- ³⁸ Там же.— С. 25.
- ³⁹ Там же.
- ⁴⁰ Там же.— С. 26—27.
- ⁴¹ Там же.— С. 255.
- ⁴² Физико-географическое районирование Украинской ССР.— К., 1968.— С. 19.

В. Ф. Солдатенко (Київ)

Еволюція суспільно-політичних поглядів В. К. Винниченка в добу української революції *

Отже, Винниченко вважав, що повинен бути органічний зв'язок між проблемами національними і соціальними. Досягнення цієї мети стало б першою необхідною умовою і запорукою дальшого підйому національно-визвольного руху, перетворення його на справді масову, вседолаючу силу.

Тим часом зовнішньополітична, а з нею і внутрішня обстановка в Україні радикально змінилася. У Німеччині й Австро-Угорщині вибухнули революції. Підпори, точніше основа гетьманського режиму, миттєво зруйнувалися, а сам режим, хоч і кинувся ще до цього шукати підтримки у сусідів — російських великодержавників, досить швидко буквально «завис» у повітрі. Проте гетьманці гарячково готувались нанести превентивний удар по своїх суперниках — українських патріотів. За цих умов зволікання з рішучими діями могло розгладитися лише як злочин проти національної ідеї, національної справи.

Винниченко скликає засідання Національного Союзу, доводить, що повстання назріло і організаційно-технічно забезпечене, пропонує зрвати Директорію й від імені всіх партій українства передати їй повноту влади. Цього разу шальки терезів схилилися у його бік.

13 листопада на таємному засіданні у приміщенні Міністерства шляхів (Бібіковський бульвар — нині бульвар Тараса Шевченка) відбулося засідання українських партій, на якому й було обрано Директорію у складі: Голова — В. Винниченко, члени — С. Петлюра й Ф. Швець, тимчасові члени (потім вони стали постійними без спеціальної ухвали) — А. Макаренко й П. Андрієвський.

Того ж дня члени Директорії виїхали до Білої Церкви, де дислокувався півторатисячний полк Січових Стрільців під орудою Є. Коновальця — основна надія антигетьманців. С. Петлюра, що не брав участь у засіданні в Києві, прибув до Білої Церкви раніше і одноосібно оголосив про початок повстання проти П. Скоропадського, очолюваного ним режиму. А Винниченко ж залишився у Києві і підготував та поширив відозву до населення. Гетьманська влада оголошувалась антинародною і недійсною. Гетьману, міністрам, російському офіцерству пропонувалось негайно залишити свої пости і межі України. Директорія сподівалась на розуміння здійснюваних кроків з боку австро-німецьких військ. «...Чесні громадяне, як українці так і неукраїнці, — наголошувалось у відозві, — повинні разом з нами стати збройною дружньою силою проти ворогів і злочинців народу й тоді всі соціальні й політичні здобутки революційної демократії будуть повернені. А Українські Установчі Збори твердо й непохитно закріплять їх на вільній Українській землі»¹.

Хоч влада гетьманщини проіснувала в Києві ще цілий місяць, вся вага національно-державного життя перейшла до Директорії. Головними гаслами, кинутими в маси, стали відновлення Української Народної Республіки, органів місцевого самоврядування, демократичних свобод, здійснення соціальної програми українських соціалістичних партій.

З перших же кроків серед членів Директорії виникли розбіжності з принципових питань розвитку політичних процесів. Чи не найгострішими з часом стали суперечності між Винниченком і Петлюрою. Ініціаторами підвищення напруги у стосунках були обидві сторони.

Голова Директорії висунув пропозицію прийняти після знищення гетьманського режиму радянську систему організації влади. «Введена з ініціативи й з директив самої Директорії радянська влада могла бу-

ти сконструйована по такому принципу, щоб національний український характер її зберігся в повній мірі й щоб від того справа нашого національного відродження й нашої державности, як найкращого засобу для того, не постраждала.

Цим рішучим кроком по шляху соціальної революції ми, на мою думку, ставили національно-державну українську ідею в рівні умови боротьби з руською ідеєю на Україні...»².

Такою була логіка міркувань і розрахунків Винниченка. Логіка романтика, мрійника, ідеаліста, утопіста. Не дивно, що вона не була сприйнята колегами по Директорії. Тоді у голові Володимира Кириловича визріла нова ідея — створення системи «Трудових Рад», тобто представників усіх елементів громадянства, які не живуть з експлуатації чужої праці. Не дуже чітка і переконлива, аморфна, розпливчата, непринципальна ідея «Трудових рад», як не дивно (навіть і для самого Голови Директорії), була в цілому схвалена як спроба досягнення компромісу.

14 грудня війська Директорії ввійшли в Київ. Через два тижні вийшла широкопланова відозва з програмою дій, в центрі якої було поставлено підготовку Конгресу Трудового Народу України.

Однак те, що не так ясно вимальовувалось в абстрактній уяві, на папері, ще суперечливіше втілювалось у суспільну практику. Причин було чимало. Наростали внутрішні незгоди, прояви отаманщини. Збільшувались масштаби боротьби проти Директорії більшовиків. Їх рух Володимир Кирилович назвав «п'ятаковщиною», яка зіграла в той час, на думку Винниченка, реакційнішу роль, ніж Антанта. Він також вважав, що негнучкість Директорії у питанні про систему влади, можливість компромісу з більшовиками стали чи не найістотнішими причинами подальших невдач і поразок, дискредитації української ідеї. «Ми боялись большевизму, — писав він, — думали способом репресій не допустити його розвитку, але цим якраз добились того, що не тільки пхнули маси в обійми націоналістичної течії руського большевизму, але знов одіпхнули їх від української ідеї, знов ми цю ідею одягли в соціально-ворожі масам, майже реакційні, петлюрівсько-балбачанівські форми»³. Так, на думку Винниченка, «українська соціалістична революція в національних формах» виявилась вичерпаною, задушеною.

У складних стосунках з Москвою і Харковом, схоже, Винниченко втратив контроль над подіями, з різних причин був позбавлений достовірної інформації про хід мирних переговорів і, хоч інтуїтивно і був проти оголошення війни Радянській Росії, під тиском радикальніше настроєних колег, згодився на це.

Саме на той час, у січні 1919 р., міцність становища Директорії в Києві стала проблематичною. І Винниченко сам оцінював його як безнадійне, дедалі більше відчуючи своє майже цілковите безсилля, неможливість діяти згідно з власними переконаннями. Звичайно, це його дуже пригнічувало й переконувало у необхідності відходу від влади, «увільнитися від конфлікту з самим собою». ЦК УСДРП не дозволив зробити такого кроку принаймні до Трудового Конгресу. Та до того, що відбувалося, Винниченко ставився якщо не упереджено, скептично, то у всякому разі прохолодно. Звідси, очевидно, й його далеке від захоплюючого, аж занадто буденне сприйняття Акта Злуки Української Народної Республіки і Західно-Української Народної Республіки, злиття двох гілок народу у одне державне ціле, урочисто проголошеного при відкритті Конгресу — 22 січня 1919 р. Інакше важко пояснити дивну метаморфозу. Витративши у 1917 р. чимало енергії щодо виборювання соборності етнічних українських земель, тепер Голова Директорії з певною недовірою ставиться не лише до можливості досягнення позитивного результату в конкретно-історичних умовах, але й, можливо, зовсім не бажаючи того, все ж невинувато кидає тінь на саму ідею⁴.

Ще менше ентузіазму викликала у Винниченка робота і прийняті Трудовим Конгресом рішення. Мабуть, небагато можна віднайти прикладів: народивши ідею, так швидко зневірився у ній, навіть ще до того, як можна буде переконатись у її нездійсненності, нежиттєздатності. Голова Директорії солідаризувався з оцінкою конгресу як «мертвоорожденостю».

Через кілька днів Директорія евакуювалася до Вінниці, залишивши Київ більшовикам. У розпочатих з Антантою переговорах за обіцяну допомогу довелось згодитись на виключення з Директорії її Голови і з уряду — його прем'єра В. Чеховського. Винниченко з сумом констатує: «Отже, моя урядова діяльність, слава богу, кінчається. Правда, мене, як собаку, виганяють. Але мені приємна ця брутальність сучасних переможців. Я радий іменно такому кінцеві: він очищає мої невірні помилки перед соціальною правдою, зроблені в ім'я правди національної»⁵. 10 лютого 1919 р. В. Винниченко пішов у відставку.

Під слушним приводом — участі в соціалістичній конференції — лідер українських соціал-демократів від'їжджає за кордон і поселяється у Земмерінгу. Та психологічна втома не минає, мальовнича природа не відволікає, не заспокоює. «А думки все ж таки там, — занотує Володимир Кирилович у середині березня 1919 р., — у тій нещасній, бідній, роздертій країні, що зветься Україною. Десь там стріляють одні в одних сірі, убогі люди, не знають, за що, для чого, через розбурхані темні сили темних своїх душ. Хтось кудись їх кличе, вони йдуть, підставляють себе під смерть, тисячами помирають, і ніхто не знає їх імен»⁶.

Невдовзі сталася подія, яка могла, за певних обставин, відкрити перспективу для активної політичної діяльності Винниченка, для можливості його впливу на подальшу долю України, розвиток в ній суспільних процесів, розгортання перетворень у цілому в Європі. Наприкінці березня 1919 р. уряд Радянської Угорщини, що тоді виникла і існувала у ворожому оточенні держав з якісно відмінними суспільно-політичними системами, звернувся до нього з пропозицією запровадження Радянської влади в Україні, обіцяючи, в свою чергу, допомогу — посередництво у замиренні з Радянською Росією. Розрахунок був, здавалось, логічним: утворити єдиний радянський фронт Росія — Україна — Галичина — Угорщина.

Володимир Кирилович приїхав до Будапешта, зустрівся з комісаром закордонних справ Угорської Радянської Республіки Бела Кунном, і згодився на їхню пропозицію на таких умовах: «визнання самостійності й незалежності Української Радянської Республіки; український національний совітський Уряд; дефензивно-офензивний військовий союз радянських республік; тісний економічний союз; наступ на Галичину»⁷. Хоч сам він і песимістично дивився на досягнення позитивного результату (план так і не вдався), тут важливо відзначити новий крок у поглядах Винниченка на вихід із найскрутнішої ситуації, в якій опинилась Україна. Відстоювання самостійної і незалежної України (ця позиція непорушна) сполучалося з можливістю запровадження влади Рад (ще недавно він обґрунтовував владу трудових Рад).

Винниченко моделював різні варіанти розвитку подій. Проте в центрі всіх його комбінацій залишалася Україна, інтереси її народу, зрештою можливість реалізації української державницької ідеї. Він розмірковував: «Тільки нащо саме їхати? Що рішити? Що боронити? Як віддати себе на те, в успіх чого не віриш? Проводити справу більшевизму? Одягти його в українську одягу? Згармонізувати, нарешті, ці дві великі сили в одну? О, коли б це вдалося і коли б я хоч вірив у те, що вдасться, що нас не роздушуть, не знищать і за цю гармонізацію не віддадуть націю на розтерзання, на глум, на визиск милих сусідів — поляків, кацапів, румунів. І чи не ляже іменно на мене значна доля відповідальності за це?

А з другого боку, коли справа більшевизму виграє, коли рух народів досягне мріяної соціалістами мети, коли той лад, народження якого я з захватом вітаю в душі, переможе, а ми, а я стоятиму осторонь, виждатиму, а потім прийду на готове,— чи не програємо ми, чи не перегоридимо шлях своїй нації до права на вільне, не залежне право користуватися здобутим? І чи не буде так само в мене чуття сорому й відповідальності?

І ще: не випускати ініціативи влади з українських рук. Хай більшевизм, хай реакція, хай поміркованість, хай усяка форма влади, аби наша, національна. Тоді є гармонія, вища форма громадського й індивідуального існування»⁸.

Досвід наступних місяців того справді шаленого, кривавого для України 1919 року, невдачі боротьби за національну державність зумовили дальшу ідейну еволюцію Володимира Винниченка. Коли йому в кінці року запропонували увійти до уряду Ісаака Мазепи, «відламка кам'янецької влади», відмова супроводжувалась досить чітко сформульованими причинами. Винниченко заявив, «що може взяти участь тільки в тім уряді, який стоїть на ґрунті чистої радянської влади...»⁹.

Як і в попередні буремні місяці, Винниченко вкотре намагається відійти від активної політичної діяльності, переконує в доцільності цього не лише оточуючих, а передусім себе, та зробити цього зрештою не може. Не завершивши повісті «По той бік» (а працював Володимир Кирилович надзвичайно плідно), він уже в червні 1919 р. задумує «писати щось подібне до історії української революції». Планував, що вийде книжечка аркушів на 10, а вийшло три випуски, загальним обсягом аж на 70 аркушів. Рукопис було завершено вже в лютому 1920 р., тобто лише за 8 місяців! Думається, справедливо говорити про те, що цю працю, яка була названа «Відродження нації», Володимир Кирилович вважав головним каналом свого впливу на суспільне життя в Україні. В жовтні 1919 р. він робить у щоденнику запис про необхідність прискорення роботи над виданням книги «Це допомогло б далі в самій справі,— зазначає Винниченко,— вияснило б усім, через що і для чого я пішов на цю справу. І, може, не одного чесного чоловіка переконало б і перетягло на наш бік»¹⁰.

Неодноразово принижуваний, переслідуваний, гнаний політик вже вкотре намагався роз'яснити суть того, що коїлось в Україні, запропонувати свій план розв'язання найскладніших, найзаплутаніших проблем. І розраховував на чесних людей. У тих умовах іншого виходу він не знаходив. А безпристрасно спостерігати за тим, що відбувається на Батьківщині, він просто не міг — не давала спокою совість. Винниченко вважав, що в 1919 р. на відроджувану націю, на молоду державність накинута «смертельну петлю» і «що ближче та петля, то наче мене вона душить, наче мені накинули її...»¹¹. В такій ситуації книга повинна була стати його основною зброєю, засобом ідейно-духовного руху вперед і, можливо, впливу на умонастрої співвітчизників.

У творі, значною мірою мемуарному, звичайно, чимало суб'єктивного. Але цей суб'єктивізм — особливого роду. Це не традиційна вузькопрагматична спроба понад усе виправдати себе, свої вчорашні вчинки перед історією, в очах читачів, нащадків, а тим більше довести комусь своє право на повернення на Батьківщину, право бути корисним власному народу.

Політичні оцінки подій 1919 р., які дано у «Відродженні нації», прямо кореспондуються з думками у щоденнику — широю сповіддю перед своєю совістю. А в багатьох випадках сприйняття, оцінка подій прямо запозичена, перейшла у книжку зі сторінок інтимного документа — настільки вони були органічно відповідними. І все ж для додаткової переконливості у з'ясуванні тогочасних поглядів Винниченка можна спеціально не вдаватись до цитувань книги, зосередивши увагу на думках, зафіксованих у «Щоденнику».

1919 рік був найкритичнішим для більшовиків, соціалістичної революції часом. Проте Володимир Кирилович принципово не згоден був схилитися ні до Денікіна, ні до Антанти, ні до Польщі, яких вважав чужими і навіть ворожими ідеям українства, справі української державності, і — головне — долі народу, трудящих.

Після довгих розмірковувань Винниченко приходив до непростого висновку: «Найкращий вихід — соціальна революція. І найкращий спосіб для нас загладити свої вільні й невільні помилки та злочинства проти соціалізму — це віддати решту своїх сил на боротьбу з усіма ворожими йому силами. Не посилати, як то робить Петлюрівська Директорія, послів до польської шляхти з проханням помириться. А послати послів до большевиків, до єдиних вірних, запеклих ворогів усякої шляхти, помириться з ними, стати на коліна перед соціалізмом, а не перед большевиками і віддати для нього все, що ще лишилося незапаскудженого, активного, здатного до творення життя»¹².

Це визнання стало не результатом теоретичних пошуків кабінетного вченого, а було вистраждано всім тяжким життєвим досвідом, «Два роки революції нашої я топтав себе, плював собі в лице, зраджував себе, нівечив те, що вважав до того часу справедливим і вартим усякої боротьби...

З дитинства, з того часу, як поміщик Бодіско бив мого батька у себе в економії, як обдурив його, як визискував, як вигнав у землянку в поле, де я пас череду, з того моменту вже прийнявши в душу собі зерно ненависти до соціального визиску, до Бодісок усякого гатунку: постійно все життя організуючи те зерно в свідому, безоглядну, жагучу ворожість до соціального політичного і всякого панства; віддавши молоді роки тюрмам і вигнанням за це: мріючи про той час, коли можна буде схопити Бодісок за горло і, нарешті, визволити з-під них усіх батьків працюючих, усіх обдурених, — я, коли настав цей час, коли інші почали хапати Бодісок за горла, я визволяв Бодісок, я одривав руки тим, що душили їх, я ставав поруч з Бодісками і бив разом з ними бодіських ворогів»¹³.

І Винниченко тут прагнув не лише до душевного самоочищення. Він дедалі більше розумів, що жертви в соціальній сфері нічим не змогли зарадити в справі національного відродження, а надалі загрожували неминучими новими збитками і поразками. Замирення ж з більшовиками могло дати рятівний шанс: «І мимоволі напрохується така думка: ну, добре, хай ми вже забруднились у цій боротьбі з большевиками, як революціонери й соціалісти; хай ми принесли цю жертву; зате ж, може, хоч не революційну, не соціалістичну, навіть не демократичну державу врешті матимемо. Хай навіть не цілу державу, не самостійну, хай клаптик, якусь собі поганеньку автономію. Все ж таки це великий засіб для відродження нації. Спочатку не демократична, а потім і демократична...

Але звідки? Коли гору візьмуть над большевиками Колчак — Денікін, то вони українців будуть просто нищити. Українство для них ще страшніше за большевиків. Большевики побудуть і зникнуть, Росія лишиться собі Росією. Коли ж українці візьмуть владу, то Україні в Росії вже не буде ніякої, ні большевицької, ні чорносотенної»¹⁴.

У липні 1919 р. Винниченко направив тій групі УСДРП, що підтримувала петлюрівську Директорію, листа з пропозицією «рішуче стати на бік революції, на бік тих, хто бореться за соціальне визволення всього світу, чесно взяти цей прапор боротьби і рятувати за цю ціну свою національність.

Коли ж Москва і Київ не приймуть умови самостійності Української Советської Республіки й передачі советської влади в національно-українські руки, то битися з ними до останку, але битись власними силами, битись для того, щоб заманіфестувати шовінізм і імперіалізм руських комуністів»¹⁵.

У другій половині вересня, до Ляйнца, де перебував Винниченко, прибув С. П. Мазуренко, що вів переговори з Раднаркомом від імені Директорії і висловив у розмовах думку про можливість поїздки Володимира Кириловича до Москви для переговорів. Суттєвих причин для відмови від такої ідеї Винниченко не знаходив. «Щодо принципового боку, то в мене вже сумнівів ніяких більше немає: коли я, *справді*, хочу послужити народowi, його пригніченим, поневоленим класам, коли я, дійсно, соціаліст, і щиро, чесно й послідовно хочу нового життя людей, знищення бруду й нечисти його, то треба йти до тих, які за це борються. І іменно тоді йти, коли їхня перемога є під сумнівом, коли моя участь загрожує моїм *особистим* інтересам, коли я можу сподіватися тільки на труднощі, на страждання, і, можливо, смерть. *Але так померти є честь.*

Тільки наперед треба все ж таки в'яснити, чи, *справді*, моя участь дасть користь справі. Але не тільки з соціального, але й національного боку. Українська нація повинна жити, повинна бути увільнена від усяких утисків, від усякого поневіряння і знуцання, звідки б воно не походило... Самостійність державна; цілком незалежний, чисто національний український уряд; українська мова в усіх інституціях, урядах, школах; не тільки посереднє, але й безпосереднє, активне національне визволення; незалежне військо; військовий і економічний союз та взаємна найтісніша допомога. Без вирішення цих питань їхати не можу»¹⁶.

Це ще раз доводить некон'юнктурність кроку Винниченка, який він здійснив навесні 1920 р. і який викличе стільки суперечливих оцінок як у його сучасників, так і у їх нащадків. Спроба повернутися в Україну була продиктована не випадковим, скажімо, сприятливим збігом обставин, а насамперед ідейною еволюцією Винниченка, якою й обумовлювались його дії. Досить рельєфно це виявилось у перші місяці 1920 р. Колишній лідер УСДРП недвозначно декларує свій перехід на позиції комунізму, створює закордонну групу українських комуністів, починає видавати її орган «Нова доба» і намагається, як може, зашкодити підготовці Польщі, Петлюри (який, на його думку, вкотре зрадив українські інтереси, безпринципно, злочинно торгуючи Україною, увійшов у згоду з Пілсудським) до війни проти Радянської влади, пропонує свої послуги на випадок агресії, просить у уряду УСРР надання йому або ж комусь із його групи повноважень для представництва інтересів Радянської України за кордоном. У листах «До тт. комуністів УКП», «До тт. комуністів-незалежників» Володимир Кирилович заявляє про своє бажання брати участь у соціалістичному будівництві, хоч ще й не знає, до якої з комуністичних партій хотів би прилучитися — «бо їх, здається, у вас там є декілька»¹⁷.

Наступ на Україну польських військ у спілці з петлюрівцями Винниченко за тих умов вважав значно більшим лихом, ніж утвердження у ній радянської влади. Він навіть намагався досить оригінально пояснити причини невдоволення радянською владою з боку селянства, повстання проти здійснюваної політики «воєнного комунізму». У статті «Безнадійні падії», опублікованій у «Новій добі», він так змалював психологічний стан селянина — трудівника: «Правда, не любить дядько також віддавати продукт своєї праці дурно, ні за що; він — послідовний, строгий економіст і визнає правильний товарообмін. Цю свою економічну ортодоксальність він готовий обстоювати із зброєю в руках, за неї він дійсно піднімав повстання навіть проти тих, які разом з ним очищали його від соціальних класових паразитів, проти голодаючого робітничого пролетаріату російського та навіть і українського. Дядько не хотів оддавати дурно свій хліб, не хотів оддавати так безладно, неорганізовано, як то робилося.

І тільки через це були повстання проти радянської влади, тільки на цьому часовому економічному ґрунті, а не на соціальному чи національному вони були. Не через те український селянин не давав хлі-

ба російським комуністам, що вони були комуністами, як це пояснюють убогі духом петлюрівці, себто через те, що комуністи нищили панування паразитарних клас, що виганяли з усіх сфер життя всяке панство, лодарство, експлуатацію, а через те, що руські комуністи не мали товарів, продуктів обміну за той продукт праці, який мусили брати в селянина...»¹⁸.

Недарма газета Київського губкому КП(б)У «Червона правда» 9 квітня 1920 р. передрукувала витяги як з цитованої, так і з інших винниченківських статей з «Нової доби». Через деякий час це зробив і центральний орган більшовиків України — «Комуніст».

Володимир Винниченко, здається, здатний був повірити у суттєве користування національної політики партії більшовиків. Однак, аналізуючи резолюції VIII конференції РКП(б) «Про Радянську владу на Україні», лєнінський «Лист до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним», він висловлює і цілу низку застережень, сумнівів. Його непокоїть передусім непереконливість, невиразність, невикінченість національної політики більшовиків, можливість відсунення національного питання з принципової позиції в площину тактичних прийомів.

З усього цього випливає, що прибувши через Ревель — Петроград до Москви в кінці травня 1920 р. під ім'ям Йозефа Сімона, Винниченко переслідував зовсім не корисливі інтереси. Йому продовжувала світити ідея української державності, яку він мислив можливим реалізувати на ґрунті Радянської влади, соціалістичного ладу.

Питання про пости, про вступ до КП(б)У, намагання пробитися до складу Політбюро ЦК КП(б)У, звичайно, цікаві самі-собою (і вони привернули увагу дослідників), все ж були вторинними, похідними. Вони розглядалися Винниченком як умови, підйоми (дуже важливі, серйозні, необхідні) для досягнення мети, якій він вже вкотре підкоряв себе, відкладаючи улюблену літературну справу — вибороти для України долю, гідну її багатостраждального народу.

Зовсім не випадково після тривалих розмов з Л. Троцьким, Л. Каменєвим, Г. Зінов'євим, Й. Сталіним, Г. Чичеріним, К. Радеком Винниченко передав 9 травня 1920 р. «Доповідну записку ЦК РКП(б)». В ній його особиста робота на Україні обумовлюється необхідністю проведення таких заходів:

— опублікувати від імені Російського і Українського Радянських урядів спростування вигадок контрреволюційної української, польської, єврейської преси про обмеженість і навіть фіктивність української робітничо-селянської державності;

— усунути таке становище, коли комісаріати РСФРР зносяться з губернськими та іншими установами на Україні, обминаючи відповідні комісаріати УСРР;

— для більш цілеспрямованого й успішного використання економічних ресурсів України в інтересах революції прилучити до активної допомоги та ініціативи місцеві сили. Це може бути досягнуте найкраще встановленням чіткого господарського плану;

— якомога скоріше повинна приступити до роботи створена комісія по виробленню федеральної конституції;

— твердо і ясно встановити, що жоден партійний або радянський працівник не може бути відкликаний з України або направлений до неї без відома і згоди керівного українського партійного центру — ЦК КПУ¹⁹.

Лейтмотив цих пропозицій — відмова від «самостійності», вимога внести максимум демократизму, справедливості, рівноправності у стосунки України (факт державності України для Винниченка більш не викликає сумніву) з Росією, досягти, власне, конфедеративного стану відносин між ними. Гарантією руху саме в цьому напрямі Винниченко вважав поповнення керівного партійного центру України трьома чо-

тирма українськими патріотами. Персонально свою кандидатуру він вважав доцільним запропонувати з вищевикладеного розрахунку до Політбюро ЦК КП(б)У.

Тертя, що виникли між керівною верхівкою Радянської України і прибулим з еміграції непокірливим, самолюбним політиком (ще у травні IV Всеукраїнський з'їзд Рад обрав Винниченка членом ЦК, була згода на призначення його заступником голови Ради міністрів і міністром закордонних справ (спочатку міністром освіти), а також членом Реввійськради Південно-Західного фронту з «правами українського наркома військових справ», а він ще й вимагав обов'язкової заміни болгарина Х. Раковського на посту Голови РНК українцем, хотів негайно стати членом Політбюро, хоч таке питання міг розв'язати лише Пленум ЦК КП(б)У), супровідні колізії, інтриги дедалі переконують Володимира Кириловича в переоцінці національної політики радянської влади в цілому і щодо України зокрема.

Після мученицьких хитань між національними платформами, відстоюваними КП(б)У і УКП (відмова від першої на користь другої, згодом — зворотний хід, і, врешті-решт — зневіра у більшовицькому курсі — не дарма В. Затонський назвав його «класним плутаником»), Винниченко пориває стосунки з українським керівництвом і через Москву виїздить в Австрію, в еміграцію, як виявиться, вже назавжди.

І в той момент, і пізніше Винниченко пояснюватиме свій крок незгодою з тогочасною національною політикою більшовиків. Але був ще один аспект, який він у той момент не дуже обнародував, вважав другим після національного, та все ж занадто важливим. Мова про суть життєвого укладу, що формувався більшовиками, як його побачив, сприйняв соціаліст з багаторічним революційним стажем. Винниченка вразила розбіжність, розрив, зростаюча на його очах прірва між декларованими комуністичними ідеалами і гнітючою реальністю. Він не міг з морально-етичних міркувань змиритись з багатьма неподобствами, що виявились у перші три роки радянської влади, з обуренням спостерігав за народженням соціалістичних бюрократів, процвітанням хамства, намагався з'ясувати для себе — чи варті такої крові, таких жертв ті зміни, які зовсім не поліпшили становища трудящих, а, здається, лише ускладнили, погіршили його.

Радянської влади, влади Рад, по суті, немає. Є влада бюрократів, окремих одиниць, які спираються переважно на фізичну силу військових і адміністративних апаратів. З'їзди, збори, засідання Рад мають характер декорацій і не мають ніякого значення у вирішенні тих питань, які на них начебто розглядаються. Резолюції приготовані заздалегідь і приймаються без дискусій. Всім керує і завідує партія (Р.К.П.). Вона має 600 000 членів. Це величезний апарат чиновників і бюрократів. Дисципліна — казенна, чиновнича, заснована на покаранні, а не на моральному впливові»²⁰.

Врешті-решт Винниченко відчуває, дедалі переконується, що загалом далекою від універсальності виявилась його абстрактна логічна модель, яка передбачала досягнення національного ідеалу з допомогою соціалістичної революції. В розпал переговорів з радянською стороною — 13 липня 1920 р. він в розпачі записує у щоденнику: «Виходу не бачу, бо є тільки два виходи: або відмовитися бути українцем і тоді бути революціонером; або вийти зовсім з революції й тоді можна бути українцем. Ні того, ні другого я не можу зробити, і те й друге боляче мені смертельно. А з'єднати те й друге не можна, історія не дозволяє. Коли б не було в мене ще літератури, мистецтва, я серйозно почав би думати ще про один вихід: смерть. Вона розв'язала б найкраще цей вузол. І тільки те, що я можу служити і революції, і комунізму, добру і розвиткові життя своїм пером, що я можу бути цінним і корисним людям не тільки як політик, а як літератор, це відхиляє останній вихід. Але туги не відхиляє. Тоскно мені, тяжко, задушно.

Криком кричав бив, дряпав землю кігтями. А чи роздряпав би історію, одним із наслідків якої є й оцей маленький інцидент?»²¹

На той час він зневірився і в можливості швидкої перемоги світової пролетарської революції. Схоже, що принципове і, по суті, остаточне рішення визріває саме в ті липневі дні, майже за два з половиною місяці до завершення переговорів і від'їзду, до вирішення питань про його «пости». 15 липня з'являється такий красномовний запис: «Нехай український обиватель говорить і думає, що йому хочеться, я їду за кордон, обтрюсю з себе всякий порошок політики, обгороджуюсь книжками й поринаю в своє справжнє, єдине діло — літературу. Ці два місяці Голгофи навіки вилікують мене від роздвоєності. Тут у соціалістичній советській Росії я ховаю свою 18-літню соціалістичну політичну діяльність. Я їду як письменник, а як політик я всією душею хочу померти»²².

Думається, тут варто висловити досить суттєве міркування — спостереження. Коли знайомишся з щоденниковими записами Володимира Кириловича 1920 р., не можеш не звернути увагу на його психологічний стан. Він скоріше за все був морально не готовий повернутися в Україну. У нього просто вичерпався запал політичної волі. Задовго до повернення на Батьківщину він інтуїтивно охрестив свою спробу новим шляхом на Голгофу. Потім він ще не раз вживав цей термін, хворобливо реагував не лише на серйозні моменти, а іноді й на дріб'язкові, випадкові, став занадто підозріливим. Цікаво, якщо раніше Винниченко дуже часто виміряв свої вчинки відповідністю вимозі «чесність з собою», то в 1920 р. з'являється не характерна для попередніх етапів теза «нечесність з собою».

Розуміючи всю умовність оцінки настроїв за механічним підрахунком кількості слів, присвячених тому чи іншому об'єкту, не можна не зауважити, що про бажання виїхати за кордон Радянської країни Винниченко згадує не рідше, ніж про переїзд в Україну. Тут звичайно позначилось і те, що з вини московських властей з чотирьох місяців перебування в Радянській країні, в Україні, в Харкові він зміг провести лише близько місяця. І лише після того, як виклопотав дозвіл виїхати за кордон і навіть 3 серпня 1920 р. сів у поїзд, щоб емігрувати. Однак липневе рішення не змогли поколивати і патріотичні почуття від перебування в Україні. Створюється враження, що Винниченко не просто коливався, не міг пристати на якийсь чіткий варіант, а час від часу шукав приводу для припинення своїх переговорів. Само собою напрошується питання, чи варто було з таким настроєм, таким роздвоєнням взагалі починати кампанію.

Отже, в наймовірних душевних терзаннях, не знаходячи скільки-небудь переконливих відповідей на питання, що його мучили, Винниченко свідомо, з власної ініціативи вирішує припинити своє третє сходження на Голгофу, кладе край найцікавішому, найактивнішому, найпліднішому етапу власної політичної кар'єри (1917—1920 рр.). Так із завершенням української революції вичерпав себе, свої неординарні потенції і один з її найяскравіших, невинуватих романтиків.

* Закінчення. Початок див.: Укр. іст. журн.— 1994.— № 6.

¹ Винниченко В. Відродження нації. Ч. III.— К.—Відень, 1920.— С. 113—114.

² Там же.— С. 135.

³ Там же.— С. 184.

⁴ Див.: Там же.— С. 242, 243, 385—404; Його ж. Щоденник // Київ.— 1990.— № 10.— С. 102; № 11.— С. 102.

⁵ Винниченко В. Відродження нації.— Ч. III.— С. 264—265.

⁶ Винниченко В. Щоденник // Київ.— 1990.— № 10.— С. 105.

⁷ Див.: Там же.— С. 106—108; № 11.— С. 85—86; Його ж. Відродження нації.— Ч. III.— С. 322.

⁸ Винниченко В. Щоденник // Київ.— 1990.— № 10.— С. 106—107.

⁹ Винниченко В. Відродження нації.— Ч. III.— С. 478.

- ¹⁰ Винниченко В. Щоденник // Київ.— 1990.— № 11.— С. 101.
¹¹ Там же.
¹² Там же.— С. 89.
¹³ Там же.— С. 88.
¹⁴ Там же.— С. 95.
¹⁵ Там же.— С. 92.
¹⁶ Там же.— С. 98.
¹⁷ Див.: Лозицький В. Не сприйнявши нових реалій.— С. 75.
¹⁸ Червона правда (Київ).— 1920.— 9 квітня.
¹⁹ Див.: Лозицький В. Не сприйнявши нових реалій.— С. 75—76.
²⁰ Винниченко В. Из дневников // Дружба народов.— 1989.— № 12.— С. 174.
²¹ Жулинський М. Володимир Винниченко // Літературна Україна.— 1989.— 30 листопада.
²² Винниченко В. Щоденник.— Т. 1.— 1911—1920.— Едмонтон—Нью-Йорк, 1980.— С. 446.

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Т. О. Щербань (Київ)

Історичні дослідження в Українському науковому товаристві (1907—1921 рр.)

Українське наукове товариство (УНТ) в Києві (1907—1921 рр.) було однією з перших (поряд з Науковим товариством ім. Шевченка у Львові) вільних асоціацій українських учених, яка багато зробила для їх організаційного згуртування у передреволюційні роки і становлення в Україні основних напрямів наукової діяльності. УНТ виникло й розвивалося у надзвичайно складний період вітчизняної історії, що характеризувався не тільки великими суспільно-політичними потрясіннями, а й кардинальними змінами в системі організації науки в Росії та Україні. Товариство, що являло собою досить своєрідну структуру, стало предтечею багатьох наукових, просвітницьких, навчальних і культурних закладів. За короткий час (півтора десятка років) його секції, незважаючи на вкрай тяжкі умови, внесли вагомий вклад у створення підвалин української науки та культури. В післяреволюційний період, маючи у своєму розпорядженні значний науковий потенціал і власну програму досліджень, товариство завдяки відносній автономності від бюрократичного державного й партійного апарату могло стати альтернативною Української Академії наук. На жаль, у 1921 р. воно було ліквідоване, а його секції ввійшли до складу УАН.

Автор цієї статті ставила своїм завданням розглянути, як, зокрема, здійснювалися в УНТ історичні дослідження, що займали в його діяльності значне місце.

Уже в статуті товариства було чітко окреслено проблематику досліджень у галузі історії України¹. 14 вересня 1907 р. перші загальні збори УНТ ухвалили приступити до формування трьох наукових секцій. Першою з них названо історичну. Її завдання сформульовано так: «Для історії з політичними науками, археології, етнографії, історії штуки (мистецтва.— Т. Щ.), права, економіки — взагалі і особливо для історії України: її археології, етнології і т. д.»². До складу секції тоді ввійшли М. Грушевський (голова), В. Щербина, А. Яковлів, В. Антонович, А. Берло, М. Біляшівський, О. Грушевський, В. Данилевич, І. Джиджора, І. Каманін, О. Левицький, Г. Павлуцький, Я. Шульгін. При секції було створено статистико-економічну комісію під головуванням О. Русова. До неї ввійшли також В. Кошовий, А. Яковлів, А. Ярошевич.

У перші роки діяльності Товариства тематика досліджень історичної секції охоплювала й етнографію. Відповідна комісія, що складалася з А. Шрамченка (голова), Д. Щербаківського, М. Грушевського, Л. Добровольського, О. Косач, О. Сластьона і М. Сумцова, займалася збиранням та опрацюванням етнографічних матеріалів. З цією метою організовувалися наукові експедиції та екскурсії. Про їх результати повідомлялося у виданнях УНТ. Зокрема, в 1914 р. вийшов у світ «Український етнографічний збірник».

Історична секція, очолювана засновником Українського наукового товариства — М. С. Грушевським, займала в ньому центральне місце і була найчисленнішою. Працювала вона дуже активно, хоча й нерівномірно, оскільки на її роботі позначалися бурхливі події того ча-

су: активні члени секції, зазнаючи переслідувань за політичну діяльність, змушені були емігрувати чи виїздити з Києва. Існувала й певна конкуренція з боку Наукового товариства ім. Шевченка, у виданнях якого в дореволюційний період вміщувалося чимало праць членів УНТ. І все ж творчий доробок історичної секції, зосереджений у виданнях київського товариства, становить безсумнівний інтерес.

Коло питань, якими займалася історична секція УНТ, було досить широке. На основі використання великої кількості архівних матеріалів учені висвітлювали важливі події в історії України й аналізували їх вплив на її дальший розвиток. Зокрема, Б. Бучинський вивчав взаємовідносини руської церкви з Римом наприкінці XV — на початку XVI ст. В обширній праці, присвяченій цьому питанню, він розкрив причини, які зумовлювали прагнення католицької церкви в Литовському князівстві і на руських землях, що перебували під Польською державою, до об'єднання і проаналізував позицію Київської метрополії щодо литовського уряду³.

Уточненню деяких фактів біографії Богдана Хмельницького присвятив свою статтю І. Каманін⁴. В ній він спростував загальноприйнятую в той час версію про нібито польське походження гетьмана і відніс його до роду заможного київського міщанина хліботорговця Богдана Петровича Хмеля, який, на думку І. Каманіна, доводився братом батькові Б. Хмельницького — чигиринському сотнику Михайлові Хмелю. Вчений вважав, що останній помер задовго до 1619 р. Про сотника жінку відомо лише те, що останні роки життя вона провела у Михайлівському монастирі, який тоді називався Іоанно-Богословським.

Одним з напрямів діяльності М. Грушевського було дослідження передісторії та історії Гетьманщини. У першій половині XVII ст. українські переселенці нерідко знаходили пристановище у прикордонних московських містах. При цьому вони змушені були миритися з дріб'язковою регламентацією місцевої адміністрації. У зв'язку з цим гетьман Яків Острянин звернувся влітку 1638 р. до царського уряду з проханням дозволити його полку оселитися на Чугуївському городищі, за лінією московських укріплень. Натомість Я. Острянин брав на себе зобов'язання не турбувати надалі московський уряд зверненнями про підтримку та допомогу. Цей важливий історичний факт і дальший розвиток подій дістали детальне висвітлення у праці М. Грушевського «До історії Остряниної еміграції: Постриження вдови Острянина в Москві» (1914 р.). Швидкий розвиток заможних козацьких поселень, писав М. Грушевський, супроводжувався, однак, постійними конфліктами між козаками та Острянином. Роздратовані лояльним ставленням гетьмана до московського уряду, козаки підняли 26 квітня 1641 р. бунт і вбили його. «...Вихід Острянина, — писав М. Грушевський, — став для московського правительства прецедентом не тільки для приймання пізніших козацьких партій, що виходили й осідали «за чертою» по 1649 р., але й для пропозиції, зробленої Богданові Хмельницькому, — аби він з усім Військом Запорозьким вийшов на московські землі...»⁵.

Згаданий історичний факт учений розцінював як один з епізодів «...приноровлення» наших людей до московської обстановки, до московських вимог і порядків, до московської ласки — того довгого процесу, що, зачавшись геть перед прилученням України за Богдана, привів українське громадянство на ті сумні позиції, на яких опинилось воно в епоху упадку і розкладу гетьманщини»⁶.

Ця тема дістала продовження в іншій праці М. Грушевського — «Український рух на схід: Розселення за московською границею до 1648 р.» (1914 р.). На той час еміграція українського населення за польсько-московський кордон ще не дістала належної оцінки з боку істориків і тому не використовувалася ними як один з факторів, без якого загальне розуміння історичного процесу розвитку України було неповним. М. Грушевський своєю працею заповнив цю прогалину.

Розчарувавшись наприкінці XVI ст. у співробітництві з польським режимом, український народ почав шукати щастя на окраїнах Речі Посполитої. Однак наближення українських поселенців до московського кордону не рятувало їх від польських аристократів, які йшли за ними зі своїми вимогами та претензіями. Все це ще більше стимулювало українську еміграцію. Спочатку повільно й нелегально заселялася Слобожанщина. У 1638 р. Яків Острянин дістав офіційний дозвіл московського уряду оселитися на р. Дінці й був прийнятий разом зі своїми людьми «під царську руку», що підготувало ґрунт для подальшої масової еміграції українців.

Позитивна роль цього явища полягала, за М. Грушевським, у підготовці українських військових формувань, здатних взяти участь у великому народно-визвольному русі. Водночас історик вказав і на негативне значення еміграції, зокрема, на той згубний вплив, який вона справила на формування психології української людності. Проклавши шлях на схід і набувши певного досвіду переселення на відносно безпечні території, український народ при перших же невдачах Визвольної війни середини XVII ст. не виявив належної стійкості. «Народний рух,— робить остаточний висновок М. Грушевський,— не дійшов до повної інтенсивності, бо еміграція відкрила інший вихід, і народна енергія пішла в сторону меншого супротивлення... Справа самостійності України була вбита за ціну її територіального розширення. Справа прилучення України до Москви і пізніших компромісів з Польщею й Московщиною до певної міри була вже пересуджена отсим еміграційним рухом...»⁷.

Угоді, підписаній між Україною та Польщею в 1658 р., присвячена стаття М. Стадника «Гадяцька унія» (1910 р.). Цим документом передбачалося приєднання українських земель до Речі Посполитої на умовах певної автономії. Розглядаючи даний політичний акт, М. Стадник зосередив свою увагу на дипломатичних стосунках між Україною та Польщею, починаючи з часів гетьманства Б. Хмельницького. Він висвітлив також діяльність гетьмана І. Виговського, справою життя якого було укладення Гадяцького договору. У статті наводяться витяги з документів, що свідчать про негативне ставлення І. Виговського до надмірної залежності України від Московської держави та про готовність його йти назустріч пропозиціям Польщі про мирне й добровільне об'єднання⁸.

Цікава передісторія надрукованої в 1911 р. статті М. Василенка «Г. Н. Теплов і його «Записка о непорядках в Малороссии». Ще в 1857 р. П. Куліш у другому томі «Записок о Южной Руси» опублікував записку Г. Н. Теплова «О непорядках, которые происходят от злоупотребления прав и обыкновений, грамотами подтвержденных Малороссии». Цей документ викликав неоднозначну реакцію вчених. Якщо П. Куліш і М. Костомаров, котрі розглядали Гетьманщину як розсадник усіляких пороків, вбачали в Г. Теплові майже героя, то М. Рігельман і М. Максимович висловили цілком протилежне ставлення до його особи. Вони вважали, що складена ним «Записка» містить явно тенденційне висвітлення фактів, нерідко, до того ж, свідомо спотворених.

Як з'ясувалося, опублікований П. Кулішем документ являв собою другу частину «Записки» Теплова, повний текст якої і був обнародований М. Василенком. Автор публікації подав у ній детальний нарис життя й діяльності Теплова, де об'єктивно оцінив безмежний вплив цієї обдарованої й освіченої та водночас і глибоко аморальної людини на діяльність гетьмана К. Розумовського. Виявивши у згаданій «Записці» масу грубих історичних помилок і неточностей, М. Василенко довів, що цей документ не може служити джерелом для вивчення становища України в 1750—1760 рр. Цінність її, наголошував дослідник,— в іншому: «Вона допомогла уґрунтуванню того тенденційного бюрокра-

тичного погляду на Україну, який, врешті, привів до знищення автономного малоросійського устрою, до знищення переходів селянства і до його закріпощення і до заведення російських порядків... В історії знищення автономії Малоросії вона відіграла свою роль»⁹.

Після розгрому Запорізької Січі генералом Текелієм частина козаків залишилася вірною російському урядові, а частина, незадоволена акцією царизму, втекла до Туреччини, де заснувала Задунайську Січ, яка існувала аж до 1828 р. Доля запорожців, що залишилися в межах Російської держави, ретельно досліджена вченими й досить повно висвітлена в літературі. Маловивчена на початку ХХ ст. історія Задунайської Січі висвітлюється у статті В. Степового (1914 р.). Широко використавши не відомі раніше архівні матеріали, автор зібрав дані, що свідчать про наміри російського уряду повернути цю частину запорожців на батьківщину. Навесні 1778 р. для ознайомлення з їхнім становищем підполковник І. Синельников направив за Буг своїх посланців — Д. Тимківського та К. Мошенського, звіт яких навів у своїй публікації В. Степовий. У документі зазначалося, що в тій місцевості («на очаківському боці») знайшли пристановище близько 4 тис. запорожців, і ніхто з них не збирається повертатися назад, оскільки очаківський паша ставиться до них надзвичайно прихильно. Система організації козацької колонії нагадувала порядки колишньої Січі¹⁰.

Аналізові причин і рушійних сил досить помітного за своїми масштабами антикріпосницького руху середини ХІХ ст. на Київщині присвятив свою статтю «З київської «козаччини» 1855 року» Л. Добровольський. Характерними рисами цього руху було те, що його учасники, обстоюючи свої права, орієнтувалися на соціально-економічні ідеали, притаманні колишньому українському козацтву, а також різко негативне ставлення до духовенства, яке підтримувало кріпосний режим¹¹.

І. Стешенко та О. Грушевський вивчали історію формування перших українських гуртків та організацій, що стояли на демократичних позиціях. Свого роду відправною точкою тут була діяльність Кирило-Мефодіївського братства, що об'єднувало українських інтелігентів, які вважали кінцевою своєю метою духовне й політичне об'єднання слов'янських народів на основі цілковитої рівності. Ідеї, що їх сповідували члени братства, справили значний вплив на погляди їх наступників. У статті «Українські шестидесятники» (1908 р.) І. Стешенко, зокрема, детально проаналізував погляди українофілів цього періоду на шляхи дальшого розвитку України. Ідеалізація народу, відсутність чітко сформульованої економічної програми, обмеженість у поглядах на перспективи народної освіти, пристосування православно-християнських критеріїв до вироблення сучасних моральних норм — такі, на думку автора названої розвідки, головні недоліки філософії українських шестидесятників¹².

О. Грушевський у статті «Нові матеріали до біографії Костомарова» (1908 р.) виділив основні моменти в розвитку слов'янофільства: «...Первісний науковий і літературний інтерес; далі — розцвіт ідеї слов'янського єднання та братерства; нарешті, політичні тенденції московського слов'янофільства»¹³. Останні, на думку О. Грушевського, містилися в собі загрозу відвертого конфлікту між московськими та українськими слов'янофілами, які за допомогою «далекої північної держави» тільки прагнули забезпечити вільний культурний розвиток решти слов'янства. Тим часом московські слов'янофіли виступали за приєднання слов'янських народів до Російської імперії та підпорядкування їх умовам державного й політичного життя Росії.

Як зазначав О. Грушевський, особливість поглядів українських слов'янофілів полягала в тому, що вони, на відміну від московських, виступали за федеративний державний устрій та за проведення комплексу реформ. Крім того, характерними рисами кирило-мефодіївців

учений вважав близькість цих людей до євангельських заповідей, розглядуваних ними як основа майбутнього слов'янського союзу, а також майже містичне значення, що його вони надавали Києву як культурному центрові українського народу.

В наступні роки О. Грушевський продовжував розробляти цю тематику. Так, глибоко дослідивши обширне листування кирило-мефодіївців, він у статті «З настроїв та думок Кирило-Мефодіївського братства» (1914 р.) детально охарактеризував їх політичний та національний світогляд¹⁴. Крім того, вчений опублікував записку Василя Білозерського «З ідеології кирило-мефодіївців» (1914 р.), яка містила розроблену членами товариства програму діяльності української інтелігенції, яку «братчикам» реалізувати не вдалося.

Тематика, пов'язана з історією народного права, розроблялася в рамках історичної секції О. Левицьким, М. Василенком, М. Грушевським та ін. Зокрема, О. Левицький опублікував у 1908 р. статтю «Невінчані шлюби на Україні в XVI—XVII ст.». Наприкінці XI ст. на Русі, писав він, церковний обряд одруження у народному розумінні був привілеєм князів і бояр, на відміну від простих людей, які відзначали шлюби по своїх домівках піснями й танцями. Подібне ставлення до акту одруження зберігалось і в Україні аж до початку XVII ст. Та й після цього церковне вінчання не було в народному сприйнятті фактом встановлення шлюбних відносин, і тільки народне гуляння — «весілля» — свідчило про те, що шлюб відбувся. Церковний обряд і «весілля» тоді нерідко проводилися у різний час. Така традиція йшла врозрід з основними релігійними положеннями. Тому в 1744 р. Синод видав указ, відповідно до якого всі священники були зобов'язані брати з молодят розписку про те, що вони, повінчавшись, почнуть подружнє життя, не чекаючи весілля. Результатом цього указу, писав О. Левицький, стало проведення весіль в один день з вінчаннями і таким чином закріплення за цим церковним обрядом офіційного акту одруження¹⁵.

Іншому аспектові даного питання — порядку розривання шлюбних відносин у давній Україні — присвячена його стаття «Шлюбна розлука в Гетьманщині в XVIII ст.» (1914 р.), надрукована під псевдонімом «Л. Орленко». В ній показано, що протягом тривалого часу шлюб в Україні укладався на основі добровільної згоди двох людей і в будь-який момент міг бути розірваний у зв'язку з небажанням бодай одного з подружжя жити спільно. Незважаючи на те, що таке розривання шлюбів ішло врозрід з церковними канонами, світські урядники та місцеве українське духовенство, як правило, не чинили перешкод розлученням за старовинними народними звичаями. І лише із запровадженням Синоду та проведенням у XVIII ст. реформи православної церкви на основі духовного регламенту було покладено край вільному волевиявленню людей при укладанні та розриванні шлюбів¹⁶.

У 1915 р. М. Грушевський опублікував статтю «Нові гіпотези з історії староруського права». Її поява була пов'язана з виходом у світ першого тому монографії німецького професора Геца, який зробив спробу переглянути традиційне й усталене у відповідних університетських курсах трактування правового законодавства давньої Русі, реконструювати його на нових принципах. У своїй праці німецький вчений спинився на найбільш ранній редакції запису правових норм, який відноситься до часів князювання Ярослава Мудрого. Висловлені Гецом гіпотези й міркування викликали багато критичних відгуків і оцінок. Аналізові різних аспектів еволюції юридичного законодавства Київської Русі, висвітлених у 1-му томі згаданої монографії, й була присвячена публікація М. Грушевського¹⁷.

У 1917 р. після тривалої перерви, викликаній війною, знову почав виходити в світ журнал «Україна». У відновленому виданні було надруковано й працю М. Грушевського «Велика, Мала і Біла Русь». Вчений зауважив, що дана термінологічна формула вперше трапляється

в документах часів царювання Олексія Михайловича, а саме в 1655 р. Історія її появи така. У XIV ст. в зв'язку з поділом Київської митрополії і відокремленням від неї митрополії Галицької остання дістала назву «Мала Русь», на відміну від «всєя Русі», традиційно пов'язаної з Києвом. Протягом XIV ст. термін «Мала Русь» не встиг остаточно викристалізуватися і в XV ст. практично вийшов із вжитку. З'явився він знову, коли київські митрополити зав'язали стосунки з московським урядом і в своїх листах іменували себе митрополитами «Малої Русі» — «Малоросії». В архівах російського уряду М. Грушевський виявив у звернутому до московських послів привітанні, виголошеному переяславським протопопом у зв'язку з прийняттям України під царську руку, титул «всєя Великия и Малыя России самодержец». При цьому під назвою «Мала Росія» малася на увазі не лише козацька Україна, а й усі українські та білоруські землі.

Назва «Біла Русь» увійшла у формулу «трьох руських народностей» дещо пізніше і, за переконанням М. Грушевського, не як свідчення її етнографічної особливості, а насамперед для означення регіону в Литовському князівстві, що мав відмінний від Гетьманщини політичний лад. Таким чином під «Малою Росією» почала розумітися українська Гетьманщина, а під «Білою Росією» — білоруські землі Наддніпрянщини. У своїй статті М. Грушевський довів, що назва «Біла Русь» сформувалася під суто політичним впливом, а вже згодом набула національно-етнічного характеру¹⁸.

При історичній секції Українського наукового товариства працювала, як уже зазначалося, статистико-економічна комісія. Використовуючи результати Всеросійського перепису населення 1897 р., один з її членів — О. Русов — зробив розрахунок кількісних показників професійної зайнятості українців у розрізі ряду губерній. На основі великої кількості статистичної інформації він дійшов висновку, що 88 відсотків українського населення було зайнято у сфері виробництва зернових культур¹⁹.

Продовжила започаткований О. Русовим цикл наукових праць з аналізу даних перепису 1897 р. О. Корольова. У своєму статистико-демографічному нарисі вона подала відомості про розселення українців відповідно до різних вікових груп на території ряду губерній, визначила їх питому вагу в загальній кількості населення у містах, сільській місцевості та по губерніях у цілому²⁰.

У 1912—1913 рр. у «Записках Українського наукового товариства» публікувався статистико-економічний нарис М. Порша «Робітництво України», в якому детально розглядалося економічне становище краю на різних історичних етапах, наводилися дані про динаміку зростання окремих галузей промисловості та сільського господарства в різних регіонах України, аналізувалися причини, що гальмували їх розвиток²¹.

Порівняльному аналізу соціально-економічного становища західної та східної частин України в XVII ст. присвячена стаття М. Грушевського «Господарство польського магната на Задніпров'ю перед Хмельниччиною» (1908 р.). В досліджуваній автором період у Східній Україні переважало велике землеволодіння. Польською історіографією це явище трактувалося позитивно. Її представники відзначали, що капіталовкладення польських магнатів сприяли господарському освоєнню обширних територій, які раніше пустували, впровадженню більш прогресивних методів ведення господарства. Польські поміщики нібито забезпечували захист українського населення від татарських набігів, а польська інтелігенція справляла благотворний вплив на розвиток української культури.

У своїй статті М. Грушевський навів ще й іншу точку зору з цього питання. В українській історичній літературі вказувалося, що відсіч татарським набігам здійснювалася силами місцевого населення, що

польські землевласники по-хижацькому нищили природні багатства краю і користувалися плодами діяльності українського селянства, а польська еліта деформувала українську культуру.

Щоб внести ясність у питання про соціально-економічне становище України, М. Грушевський звернувся до архівних матеріалів, зокрема, до орендного контракту польського гетьмана Станіслава Конєцького з орендарем-шляхтичем Мартином Длуським, підписаного в 1643 р. Цей документ, опублікований М. Грушевським, красномовно свідчив про необмежені права на землю та місцеве населення, узурповані державою і передані польській шляхті. З нього ставало очевидним, якою нещадною була експлуатація польськими магнатами селянських господарств і природних багатств України. В той же час становище її західної і східної частин істотно різнилося. Якщо в Західній Україні народ був повністю придушений безправ'ям і злиднями й практично вже не міг чинити ніякого опору колонізаторам, то на сході, живучи в набагато кращих умовах, населення при найменшій спробі ущемити його права підіймало заворушення і повстання. Меншу ступінь закріпачення селян Східної України М. Грушевський пояснював насамперед слабкістю у цьому регіоні польської аристократії, нерозвинутістю державного апарату, відсутністю значного контингенту військ для придушення визвольного руху, тимчасовим характером перебування польських магнатів у своїх помістях²².

В архівах збереглося дуже мало матеріалів з економічної історії Південно-Західного краю. Дані офіційної статистики з цього питання також були дуже скупими. Водночас на початку ХХ ст. існувало чимало описів великих приватних помість, де містилися відомості про економічні та природні умови, в яких розвивалися господарства цього регіону, про організацію в них праці, способи обробітку ґрунту, про вирощувані культури чи худобу, прибутки чи збитки. А. Ярошевич у статті «Опис маєтків як джерело по економіці Південно-Західного краю» (1909 р.) проаналізував можливості цього роду праць для вивчення соціально-економічного становища великих регіонів і з'ясування деяких загальних проблем, характерних для держави в цілому²³.

Організацію дрібного землеволодіння на Полтавщині вивчав за матеріалами земського перепису 1900 р. С. Драгоманов. Розрахунки, проведені вченим, показали, що приватні земельні наділи до 50 десятин становили в губернії 61,6 % всіх посівних площ. Земельні угіддя, які перевищували 50 десятин і становили 38,4 % посівних площ, належали дворянам, духовенству, купцям, державі, як виняток — заможним козакам і надзвичайно рідко — селянам²⁴.

У 1911 р. побачила світ обширна праця М. Стасюка «Економічні відносини України до Великої Росії і Польщі». В ній учений навів дані про видобуток (виробництво), споживання, експорт та імпорт цілого ряду природних ресурсів, продукції галузей промисловості й сільсько-господарства, обсяги залізничних перевезень. Автор встановив цілковиту аналогію в економічних відносинах України з Польщею та Росією. На його думку, залежність України від Росії мала не економічний, а переважно політичний характер. «Залежність Великої Росії від України зовсім не в тім, що Україна постачає їй продукти добуваючої і обробляючої промисловості, а головню в тім, що Україна є найбільший і найголовніший ринок для продуктів великороської обробляючої промисловості», — робить висновок М. Стасюк²⁵.

Розроблялася в рамках історичної секції УНТ й археологічна тематика. Зокрема, Л. Добровольський виступив ініціатором проведення в 1907—1908 рр. ряду експедицій, які ставили своїм завданням історико-топографічне обстеження околиць Києва праворуч Дніпра. Їх результатом стала стаття Л. Добровольського «Забуті межі давньої Київщини» (1908 р.), де описано рештки фортифікаційних укріплень, а також визначено їх приблизний вік²⁶.

К. Мельник-Антонович дослідила більш як 1500 відомих на той час городищ і виявила ряд нових. Однак, незважаючи на великий обсяг робіт, з певністю віднести всі городища до якоїсь епохи, встановити їх належність тому чи іншому народові, а також аргументовано довести саме призначення решток стародавніх споруд не вдалося. Цінність даної праці полягала насамперед у систематизації та детальному описі більшості городищ на території України²⁷.

Влітку 1908 р. в селі Мізині на Чернігівщині козак С. Кошель, копаючи у своєму дворі яму, знайшов велику кількість кісток мамонта. На місці знахідки членом історичної секції Ф. Вовком були проведені розкопки, які показали, що виявлено стоянку магаленської епохи²⁸.

Уже в дореволюційний період історична секція УНТ стала школою для багатьох українських учених. Фактично в її рамках почалася диференціація різноманітної гуманітарної проблематики, яка згодом в Українському науковому товаристві та Українській Академії наук оформилася в самостійні наукові напрями та установи: економічну й археологічну секції та секцію мистецтв УНТ, комісії УАН з вивчення звичаєвого права, соціально-політичних рухів та ін. На засіданнях історичної секції УНТ та в публікаціях її членів здебільшого розглядалися часткові питання. Водночас слід зауважити, що саме тут були вперше апробовані розробки М. Грушевського, що згодом ввійшли в його узагальнюючі праці. Підготовлений на багатій джерельній базі й опублікований у виданнях УНТ вагомий доробок історичної секції товариства, на жаль, не був належним чином використаний наступними поколіннями українських істориків. Тому він становить інтерес і для сучасних дослідників.

У післяреволюційний період склад історичної секції значно зріс: в 1920 р. кількість її членів досягла 70 чол. (щоправда, сюди входили й науковці, які працювали в галузі етнографії, юриспруденції, економіки, статистики, а також дослідники, що не жили в Києві, але мали праці з історії України)²⁹. Однак ритм діяльності секції значно знизився. Це було пов'язано з тим, що ряд відомих учених, і серед них М. Грушевський, взявши активну участь у політичних подіях в Україні, змушені були в роки швидкої зміни урядів і режимів емігрувати або відійти від дослідницької роботи. І все ж історична секція в 1918—1921 рр. продовжувала працювати, обмежуючись в основному проведенням засідань і заслуховуванням доповідей, оскільки можливості для публікації праць різко скоротилися. Ще однією формою і напрямом діяльності її членів стали зусилля, спрямовані на збереження історичних і культурних пам'яток, архівосховищ, бібліотек та приватних колекцій³⁰.

Історична секція виступила ініціатором структурної реформи Українського наукового товариства та постановки історичних досліджень у ньому. В січні 1920 р. президія секції подала раді УНТ доповідну записку з цього питання. В ній пропонувалося поділити товариство на два відділи — гуманітарний та природничонауковий, які б, у свою чергу, склалися із секцій. Президія секції мала об'єднувати членів цієї структурної одиниці та керувати її діяльністю, вести поточні справи, підтримувати зв'язки з радою товариства та представляти в ній секцію, скликати засідання і збори та забезпечувати втілення в життя рішень секції. Дослідна ж робота повинна була проводитися через комісії. Останні, відзначалося в записці, виступають «конкретними формами виявлення наукової роботи, не будучи різко... відокремлені одна від другої і замкнуті в своє вузьке життя. Комісії одбувають свої самостійні наукові і організаційні засідання, мають право самостійної з відома секції наукової ініціативи, але так само виконують доручення й вповнюють науковий план, намічений всією секцією»³¹.

В історичній секції, зокрема, передбачалося створити такі комісії: 1) археографічну (для підготовки та видання історичних пам'яток);

2) комісію для опису архівів та складання реєстрів архівних зібрань; 3) історико-бібліографічну (для підготовки довідників і покажчиків з української історичної бібліографії); 4) термінологічну (для розробки історичної термінології та номенклатури); 5) комісію з генеалогії та хронології; 6) лекційно-екскурсійну; 7) видавничу.

Реалізувати цей план в УНТ не вдалося, та він був прийнятий за основу при відновленні історичних досліджень в Академії наук після повернення з еміграції М. Грушевського.

Історична секція стала базою для формування в УНТ інших наукових напрямів і структурних підрозділів. Ще в 1912 р. було засновано етнографічну секцію. Після революції вона налічувала 25 членів і ставила своєю метою об'єднання та координацію всієї наукової роботи в галузі етнографії на Україні.

Після революції в УНТ виникло кілька нових секцій гуманітарного профілю. Серед них за ефективністю своєї роботи виділялася секція мистецтв. У заяві про необхідність її відкриття (29 серпня 1918 р.), поданій до ради УНТ, відомі вчені Г. Г. Павлуцький, Д. В. Антонович, В. Л. Модзалевський, Д. М. Щербаківський писали: «...Наукове товариство повинно звернути свою увагу на ... історію українського мистецтва, повинно відокремити для неї нову секцію і почати планомірні систематичні досліди та студії над українським мистецтвом»³². Секція мистецтв була створена 15 вересня 1918 р. і налічувала 33 члени (на 1 січня 1921 р. її склад збільшився до 39 членів і співробітників).

У грудні 1919 р. організувалася правничка секція, якою спочатку керував О. С. Грушевський, а потім Б. О. Кістяківський. Налічувала вона 20 чол.³³

У лютому 1920 р. рада УНТ заснувала археологічну секцію (голова — М. Ф. Біляшівський), яка мала широку програму розгортання відповідних досліджень в Україні. Роботу передбачалося проводити в таких комісіях: по створенню археологічних карт України, бібліографічної, термінологічної, по створенню українського археологічного словника, практичної археології, охорони пам'яток історії та культури, видавничої та екскурсійно-лекційної. Деякі з цих комісій почали функціонувати. При секції було відкрито Археологічний музей³⁴. У 1921 р. після ліквідації Українського наукового товариства секція ввійшла до складу Археологічної комісії при Всеукраїнській Академії наук (разом з етнографічною секцією та секцією мистецтв)³⁵.

З припиненням діяльності УНТ його історична секція, що мала значний науковий потенціал і багаті традиції, намагалася продовжувати роботу, регулярно проводячи засідання та орієнтуючи своїх членів на подальші архівні пошуки й активну участь у вдосконаленні викладання історії України у школах і вузах. Після повернення в 1924 р. з еміграції М. С. Грушевського та обрання його до ВУАН історична секція дістала новий імпульс для свого розвитку. При ній були організовані комісії з вивчення історії стародавнього Києва, Лівобережної та Слобідської України, Запорозжя, Західної України. Підвищився рівень досліджень з історичної географії, економічної та соціальної історії, історії матеріальної культури, мистецтва, словесності, революційних рухів.

Історична секція координувала свою роботу з науково-дослідною кафедрою історії України ВУАН, яку очолював М. Грушевський. Це була єдина секція УНТ, яка продовжувала роботу до початку 30-х років. Припинила вона існування разом з іншими академічними підрозділами, де розроблялися питання української історії, етнографії, права, коли у Всеукраїнській Академії наук розгорнулася боротьба з будь-якими національними проявами.

У 1924—1930 рр. значною активністю відзначалася видавнича діяльність історичної секції. Зокрема, було опубліковано 6 книг видання «За сто літ», 6 томів «Наукового збірника історичної секції», 5 то-

мів праць цієї секції, надрукованих у «Записках історично-філологічного відділу» ВУАН, порайонні збірники (Київ, Чернігів), монографічні збірники, присвячені М. Костомарову та І. Джиджорі.

Особливе значення мало поновлення видання журналу «Україна» та перетворення його на справжній орган українознавства (як зазначалося на титульній сторінці). Він мав підзаголовок «Науковий трьохмісячник» (з 1925 р.—двомісячник). Цей журнал, як характеризував його відомий учений з української діаспори А. Жуковський, «виходив у Києві в 1914—1930 роках, з перервами 1915—16 і 1919—1923, за редакцією Михайла Грушевського у двох виданнях: 1914—18 як орган Українського наукового товариства в Києві і в 1924—30 — орган Історичної секції Всеукраїнської Академії наук. Всього вийшло 43 чисел, 7 — за першого періоду, книжками розміром 10 аркушів, тобто приблизно 1100 сторінок, і за другого, советського періоду, — 36 книг, розміром від 170 до 240 сторінок — 7080 сторінок, у загальному 8180 сторінок друку. Наприкінці 1930 року було надруковано 44 число, але його з розпорядження влади знищено»³⁶. Продовживши традиції «Киевской старины», журнал «Україна» став «...не тільки науковим журналом українознавства, він виконував загальнонаціональну, а навіть політичну роль»³⁷.

Підсумовуючи огляд діяльності історичної секції Українського наукового товариства, можна зробити висновок, що значення цього об'єднання істориків полягає в орієнтації на дослідження конкретних питань минулого українського народу, що на той час було надзвичайно актуальною справою; у формуванні національних кадрів істориків та створенні значної кількості різноматичних праць, опублікованих у виданнях товариства.

Михайло Грушевський завжди підкреслював наступність розвитку української науки від Острозької та Києво-Могилянської академії через Наукове товариство ім. Шевченка та Українське наукове товариство до розквіту українознавчих досліджень у Всеукраїнській Академії наук у 20-ті роки³⁸. Глибоке вивчення непростого шляху, яким ішов цей розвиток, — актуальне завдання сучасної історії науки.

¹ Центр. держ. іст. арх. України, ф. 414, оп. 635, спр. 667, ч. 2, арк. 13—28.

² Грушевський М. Українське наукове товариство в Києві й його видавництво // Записки Укр. наук. т-ва в Києві.— 1908.— Кн. 1.— С. 9.

³ Бучинський Б. Змагання до Унії руської церкви з Римом в роках 1498—1506 // Там же.— 1909.— Кн. 4.— С. 100—136; 1909.— Кн. 5.— С. 61—87.

⁴ Каманін І. Походження Богдана Хмельницького // Записки істор. і філол. секції Укр. наук. т-ва в Києві.— 1913.— Кн. 12.— С. 72—77.

⁵ Грушевський М. До історії Острияниної еміграції: Постриженне вдови Остриянина в Москві // Там же.— 1914.— Кн. 13.— С. 46.

⁶ Там же.— С. 47.

⁷ Грушевський М. Український рух на схід: Розселення за московською границею до 1648 р. // Україна.— 1914.— Кн. 1.— С. 53.

⁸ Стадник М. Гадяцька унія // Записки Укр. наук. т-ва в Києві.— 1910.— Кн. 7.— С. 65—85.

⁹ Василенко М. Г. Н. Теплов і його «Записка о неурядках в Малороссии» // Там же.— 1911.— Кн. 9.— С. 28.

¹⁰ Степовий В. До історії Задунайської Січі // Там же.— 1908.— Кн. 3.— С. 9—20.

¹¹ Добровольський Л. З київської «козаччини» 1855 року // Укр. наук. зб.— 1915.— С. 45—94.

¹² Стешенко І. Українські шестидесятники // Там же.— 1908.— Кн. 2.— С. 39—83.

¹³ Грушевський О. Нові матеріали до біографії Костомарова // Там же.— 1908.— Кн. 1.— С. 76.

¹⁴ Грушевський О. З настроїв та думок Кирило-Мефодіївського братства // Україна.— 1914.— Кн. 1.— С. 71—76.

¹⁵ Левицький О. Невінчані шлюби на Україні в XVI—XVII ст. // Записки Укр. наук. т-ва в Києві.— 1908.— Кн. 3.— С. 98—107.

¹⁶ Орленко Л. Шлюбна розлука в Гетьманщині в XVIII ст. // Україна.— 1914.— Кн. 4.— С. 11—24.

- ¹⁷ Грушевський М. Нові гіпотези з історії староруського права // Укр. наук. зб.— 1915.— С. 1—20.
- ¹⁸ Грушевський М. Велика, Мала і Біла Русь // Україна.— 1917.— Кн. 1—2.— С. 7—18.
- ¹⁹ Русов О. Про заняття українців по перепису 1897 р. // Записки Укр. наук. т-ва в Києві.— 1909.— Кн. 5.— С. 95—110.
- ²⁰ Корольова О. Поділ українського народу на групи дорослості по перепису 1897 року // Там же.— 1910.— Кн. 7.— С. 86—106.
- ²¹ Порш М. Робітництво України // Там же.— 1912.— Кн. 10.— С. 91—158; 1913.— Кн. 11.— С. 107—162; Кн. 12.— С. 131—158.
- ²² Грушевський М. Господарство польського магната на Задніпров'ю перед Хмельниччиною // Там же.— 1908.— Кн. 1.— С. 25—43.
- ²³ Ярошевич А. Опис маєтків як джерело по економіці Південно-Західного краю // Там же.— 1909.— Кн. 4.— С. 137—152.
- ²⁴ Драгоманов С. Дрібне землеволодіння на Полтавщині // Там же.— 1912.— Кн. 10.— С. 82—90.
- ²⁵ Стасюк М. Економічні відносини України до Великої Росії і Польщі // Там же.— 1911.— Кн. 9.— С. 119.
- ²⁶ Добровольський Л. Забуті межі давньої Київщини // Там же.— 1908.— Кн. 3.— С. 54—78.
- ²⁷ Мельник-Антонович К. Майданові городища на Україні // Там же.— С. 79—97.
- ²⁸ Вовк Ф. Палеонтологічні знахідки в с. Мізині на Чернігівщині // Там же.— 1909.— Кн. 4.— С. 90—99.
- ²⁹ Центр. наук. б-ка ім. Вернадського НАН України. Відділ рукописів, ф. X, спр. 31634, арк. 29—30 (далі — ЦНБ).
- ³⁰ Ернст Ф. Справи охорони пам'яток мистецтва й старовини у Києві // Зб. секції мистецтв.— К., 1921.— Вип. 1.— С. 148—158.
- ³¹ ЦНБ ім. Вернадського НАН України. Відділ рукописів. спр. 31633, арк. 27 зв.
- ³² Там же, спр. 31649, арк. 1—2 зв.
- ³³ Записка про життя правничої секції в 1919 р. // Там же, спр. 31661.
- ³⁴ Там же, спр. 31608.
- ³⁵ Археологічна комісія при Всеукраїнській Академії наук // Зб. секції мистецтв.— К., 1921.— Вип. 1.— С. 153.
- ³⁶ Жуковський А. Михайло Грушевський і журнал «Україна» // Укр. історик.— 1986.— № 1—2.— С. 5—6.
- ³⁷ Домбровський О. Михайло Грушевський і київська наукова традиція // Там же.— 1986.— № 3—4.— С. 133—135.
- ³⁸ Див.: Грушевський М. Три Академії.— К., 1931.— 14 с.

Джеймс Мейс (США, Вашингтон)

Політичні причини голодомору в Україні (1932—1933 рр.)

Якщо мова йде про будь-яке історичне явище, історики звикли думати про його причинність чи навіть багатопричинність. Справді було б недостатньо констатувати якусь одну причину чи тільки один тип причин (економічних чи політичних) американської громадянської війни або російської революції. Коли йдеться про голод 1932—1933 рр. в Україні, то він справді був би незбагнений без економічного контексту, проаналізованого покійним В. Голубничим, С. Кульчицьким та іншими¹. Але, на нашу думку, це лише один аспект дуже складного і багатогранного явища, тому що сталінська перебудова (чи підрив) суспільства у першій половині 30-х років значною мірою була політичним феноменом, коли політична влада знищила і узурпувала громадянське суспільство. Як написав польський еміграційний історик у США Мойсей Левін: «Ця (перша п'ятирічка — Дж. М.) була унікальним процесом соціального перетворення, проведеного державою в тому, що держава зробила набагато більше, ніж «проведення»: вона замінила собою суспільство, стаючи єдиним ініціатором діяльності і контролером всіх важливих сфер життя. В цьому сенсі цей процес був перетворений на процес державного будівництва, де повна суспільна структура була, так би мовити, засмоктана в державний механізм, ніби була асимільована ним повністю»². Іншими словами, Сталін здійснював на практиці гегелівську теорію заснування державного суспільства шляхом створення (висловлюючись термінологією того часу, яку Джордж Оруел називав «качиною») державної надбудови, яка виробила сама для себе свій соціальний базис. Створення командної економіки та включення сільського господарства до її складу шляхом примусової суцільної колективізації селянства відводить для економічного фактора другу, цілком залежну від політики роль.

Перші згадки про голод в Україні з'явилися у західній пресі практично одночасно з першими людськими жертвами³. Відтоді наукова дискусія про голодомор рухалася від питання про його історичну достовірність до питання про його інтерпретацію, тобто був голод просто економічним чи також політичним феноменом? Ця дискусія особливо загострилася після опублікування результатів роботи державної комісії США та після обнародування висновків Міжнародної комісії по дослідженню голоду в Україні 1932—1933 рр. Найбільший опір серед деяких опонентів викликало твердження, що голод в Україні був штучним, створеним державою⁴. Я запідозрюю в інтелектуальних лінощах більшість моїх західних критиків, бо набагато легше витворити свої суб'єктивні інтерпретації найважливіших подій радянської історії на догоду сьогочасній політичній кон'юктурі, аніж проаналізувати конкретні обставини у різних республіках колишнього Радянського Союзу і тоді вже робити певні висновки. На мою думку, глибоко помиляються ті традиційні та еміграційні історики України, які дивляться на українську специфічність без врахування загального контексту історичних подій в імперії та Союзі, не мають також рації і ті радянологи, які виводять будь-яку дію в колоніально-підлеглий країні тільки від стану імперської метрополії.

В Радянській Україні і загалом в радянській науці питання голоду знаходилося під офіційною і дуже суворою забороною. Розгорнемо будь-який підручник з радянської історії. Невиразні роздуми про продовольчі труднощі, дуже тимчасове і незначне підвищення смертності через неврожай, куркульський саботаж чи навіть про недоліки і помилки, допущені під час хлібозаготівельної кампанії. Тих західних істориків, які називали голод голодом, автоматично відносили до стану «буржуазних фальсифікаторів». У пресі, якщо їхні імена і згадувалися, то лише з «епітетами» як «наклепники», «вороги радянського ладу» і т. д. Але в конкретну дискусію з ними ніхто не вступав. Промовистим у цьому плані є секретний циркуляр за підписом А. Капта та С. Мухи і завізований В. Щербицьким 11 лютого 1983 р. «О пропагандистских и контрпропагандистских мероприятиях по противодействию развязанной реакционными центрами украинской эмиграции антисоветской кампании в связи с имевшими место в начале 30-х годов продовольственными трудностями в Украине», де сказано: «Следует отметить, что в нашей исторической литературе упоминается о существовании продовольственных трудностей в Украине в начале 30-х годов, признается, что особенно осложнилась хозяйственная обстановка осенью 1932 года в связи с необоснованным завышением сельскохозяйственных планов»⁵. І далі: «Ввиду того, что нам невыгодно по данному вопросу вступать в открытую полемику с националистическими писателями, в настоящее время усилия сосредоточены на пропаганде в республике и на зарубежных странах достижений сельского хозяйства Советской Украины, преобразований в деревне, ставших возможными благодаря победе колхозного строя...»⁶, тощо.

Отже, «невыгодно»...

С. В. Кульчицький через десять років напише: «З власного досвіду можу сказати, що знання пов'язаних з голодомором подій не може не привести до переосмислення всієї історії ХХ століття. Хоч який він болісний цей процес переосмислення, але він позбавляє людину від засвоєних з дитинства фальшивих догм, допомагає їй адекватно реагувати на швидкоплинні події сьогодення, зберігати душевний спокій»⁷.

Висновок українського історика стосується як вітчизняних істориків, так і західних. Питання голодомору є центральним питанням не лише історії України, воно має універсальне значення для всіх істориків світу, які вважають, що людство — це велика родина націй, народностей, етносів, що знищення, або ослаблення будь-якого народу веде до кризових явищ в духовному, економічному, культурному житті всієї світової цивілізації. Тому питання штучного голоду в Україні на початку 30-х років невід'ємне від питання порушення прав людини, народу, воно підпадає під категорію злочинів проти людяності і людства.

Поки що, на жаль, вивчення голодомору не займає належного місця у контексті європейської і світової науки про геноцид, незважаючи на значні зусилля еміграційних та вітчизняних істориків. Це зумовлено багатьма причинами, не остання з яких — закритість українського світу від світового процесу розвитку гуманітарних наук. Закритість, яку доведеться довго і важко переборювати. Ще одна трудність — орієнтація західних істориків на «російську схему» як домінуючу в історії всіх так званих «окраїн», тобто неросійських національних республік. На мій погляд, це несвідоме сприйняття думки ХІХ століття, що в Європі існують народи «історичні» та, за визначенням Ф. Енгельса, «руїни народів», неісторичні народи, доля яких визначається сильнішими сусідами і які приречені на асиміляцію⁸. Сьогодні ніхто так не напише про неєвропейські, колишні колоніальні народи Азії та Африки, щоб не наклепати на себе звинувачення в расизмі та європоцентризмі. Але (і мені це завжди здавалося надзвичайно дивним фе-

номеном) схема мислення, абсолютно неприпустима щодо інших народів, була прийнята за догму, коли мова заходила про народи колишнього Союзу РСР, в тому числі й України. Насамперед України. В недалекому минулому такий погляд був викликаний політичною кон'юктурою. Сьогодні — інтелектуальною провінційністю, яка найбільш виразно проступає в анонсі майбутнього дослідження професора Мічиганського університету Рональда Суні. Цей відомий «спеціаліст з національного питання» заповзівся переписати монографію Рональда Пайпса про створення Радянського Союзу, щоб довести, що в історії всіх «окраїн» класова боротьба була набагато важливішою і визначальнішою, ніж боротьба за національне визволення. Доречно тут запитати Рональда Суні: навіщо була потрібна така широкомасштабна інтервенція Червоної Армії з Росії, якщо всі трудящі — українці, вірмени, кавказькі народи, мусульмани тощо тільки й прагнули, що до «возз'єднання» з старшим братом — великоросійським пролетаріатом?

Іншими словами — це повторення найгірших великодержавницьких стереотипів старорежимної історіографії, на яке сьогодні можна було б особливо не зважати, коли б такий погляд не впливав значною мірою на визначення політики західних держав щодо незалежної України. Не можна забувати, що розвиток історичної науки в тому чи іншому напрямі адекватний розвиткові політичного мислення. Саме тому вивчення політичних причин голодомору може і повинно відіграти важливу роль в усвідомленні істориками, політиками, державними діячами Заходу не лише минулого України, а й того, що відбувається тут сьогодні, і що може трапитися завтра. Серйозні науковці, які займаються цією проблемою, одностайні в своїх висновках, що на відміну від голоду, який пережили народи світу, для голодомору 1932—1933 рр. характерною є викачка хліба та інших сільськогосподарських продуктів від аграрного населення. Я згідний із твердженнями С. Кульчицького, що суть колективізації сільського господарства — це повернення до політики воєнного комунізму, тобто продрозверстки і що голод — продукт продрозверстки⁹. І все-таки, чому Сталін зробив це у даному періоді? Якими політичними причинами було викликано повернення до політики воєнного комунізму, яка себе дискредитувала? Достеменно відомо, що економіка в руках сталінського режиму була лише елементом політики, її найважливішим інструментом. Тому поставимо питання навпаки: чи голод був неминучим наслідком кризи колективізації або поганого врожаю?

Стівен Уїнкрофт у 1985 р. у доповіді на щорічній конференції великобританської асоціації радянознавства та дослідження східної Європи зазначає: «Не припиняючи обговорення про значення селянської сваволі та відсутності матеріальних стимулів, чи впливу погодних умов у виникненні голоду, я приходжу до висновку, що найважливішою причиною голоду 1932 р. була критична нестача робочої сили в хліборобському районі (Північному Кавказі та Поволжі). Це затримало виконання найважливіших урожайних, зимово-урожайних та зимово-насіневих кампаній, від яких повністю залежала доля сільськогосподарської продуктивності»¹⁰.

У 1991 р. молодий американський радянолог Марк Таугер поставив питання набагато радикальніше. Він стверджував, що голод був продуктом недостатнього врожаю, а не державної політики хлібозаготівель. Таугер оцінює український зерновий урожай у межах 6,6 млн т.— 8,5 млн т. Населення УРСР напередодні голодомору не могло перевищувати 31,9 млн чоловік. Це означає, що на кожного мешканця тодішньої УРСР припадало від 590 до 700 грамів хліба на день. Незважаючи на такий досить примітивний, але надзвичайно промовистий підрахунок, М. Е. Таугер робить висновок: «Жорсткі хлібозаготівлі 1932—1933 рр. тільки перемішали голод від міських районів, в яких без хліба від хлібозаготівель був би подібний розмір смертності, хоч,

як сказано, міська смертність також підвищилася у 1933 році. Суворість та географічний протяг голоду, гостре падіння експорту у 1932—1933 рр., потреби у насінні, хаос у Радянському Союзі тих років приводять до висновку, що навіть повного припинення експорту було б недостатньо, щоб відвернути голод. Ця обставина робить тяжким приймання інтерпретації голоду як результату хлібозаготівель 1932 р. та як свідомого акту геноциду. Врожай 1932 р. по суті зробив голод неминучим»¹¹.

Таугер вважає, що Сталін змушений був приймати тяжке рішення рятувати міський пролетаріат коштом сільської смертності, хоч важко зрозуміти, як можна голодувати з щоденним пайком у 590 грамів хліба. Більше того, існують тисячі свідчень очевидців голоду, опублікованих як на Заході, так і в Україні, і майже ніхто з них не пригадує поганого урожаю у 1932 році. І вже зовсім ніхто з них не говорить про поганий урожай, як причину голоду і сільської смертності¹².

Теодора Трипняк (дівоче прізвище Сорока) з хутора Лозуватка Царицинського району на Дніпропетровщині у своїх свідченнях, які вона дала американській Державній комісії дослідження голоду в Україні, виконавчим директором якої я працював з 1986 по 1990 р., згадує: «Колективізація вже почалася у 1931 році. Найперше вони взяли за великі хутори, там, де найбільші багаті жили. То вони найперше за куркулів взяли... То у 1932 р. то почалося, вже по збиранні хліба почалося. У 1933 р. був дуже великий урожай. Я пам'ятаю, що все казали, що жито було таке високе, що як людина зайшла, то не видно було голови. А колоски були такі повні, що ламалися, просто відламувалися. А урожай був такий просто непередбачений у 1932 році. Як совети твердять, що то неурожай був, то неправда. Урожай був на все — як на збіжжя, так і на овочі, так і на городину. На все був великий урожай. І люди позбирали дуже гарний урожай. Але коли почалася колективізація, вони організували, так звану «червону мітлу». Вони приїжджали і викачували хліб у людей»¹³.

Анонімний свідок, який під час голоду працював колгоспним бухгалтером у селі Жміївка на Київщині, також стверджує, що з посіву 1932 р. у 1933 р. був добрий урожай, але голод 1932—1933 рр. підготовлявся заздалегідь: «Вони підготовляли. Вони підготовляли, тому що поступово забирали все від селянина, все, що він мав у 1931 і в 1932 р., вже навіть кусок хліба від селянина забирали. І то було видно, що то є, влаштовують голод не тому що нема що їсти, бо ж, як відомо, за кордоном вони оголошували, що в них найліпше життя і продавали хліб за кордоном і, так би мовити, там переповнювали хлібом своїм, і тому ринок обезцінювався там, бо вони давали за безцінок, це значить, той хліб, який забрали від колгоспника, від селянина й продавали там за кордоном. А, мало того, навіть зерно, я сам очевидець, на станції Малин зсипали зерно коло зерносквищ, бо були заповнені, й надворі, і те зерно росло. Але борони Боже, щоб туди когось пустити, щоб хтось узяв мішок того зерна, чи хоч жменю. За те стріляли. Так що без сумніву, той голод був організований спеціально партією і урядом комуністичним»¹⁴.

Можна по-різному ставитися до таких спогадів: довіряти їм чи голосливо заперечувати, сприймати їх як історичний документ чи як породження хворої уяви. Але як пояснити той факт, що їх так часто повторюють різні люди, незнайомі між собою, розділені кордонами і навіть політичною орієнтацією? Вони надто характерні, надто типові, щоб їх не брати до уваги, як це робить Таугер. Та навіть, якщо прийняти його твердження про неурожай, здійснення примусових розверсток у пунктах, де після того була масова смертність, та це все одно означає, що між викачкою хліба і смертністю існує певний зв'язок. Вважав і вважаю, що найпростіше було б просто припинити насильницьку викачку хліба та інших сільськогосподарських продуктів з районів,

охоплених голодом. Тільки таким шляхом можна було б врятувати мільйони селян. Але цього не допустили.

Тому аналіз науковців Уїткрофта і Таугера, навіть якщо сприйняти на віру усі їхні твердження, залишається необгрунтованим. Голод — наслідок не об'єктивних причин, а державної політики. І якщо зважити на подальші процеси, які відбувалися в колишньому Радянському Союзі, він був неминучий у цьому пункті історії України через політичні обставини. Йдеться зовсім не про детермінізм історичного розвитку, а про детермінізм розвитку саме тоталітарного режиму, тоталітарного суспільства, які активно пожирають будь-які анклавні автономії на своєму шляху. Тоталітаризм не зміг би так глибоко вкоренитись на території СРСР, якби б існував у його складі такий значний державний організм, хоч і обмежений поліцейською системою примусу, як Україна на початку 30-х років. Було б занадто просто всю вину за репресії, організацію голодомору в Україні, потоплення її духовної і культурної Атлантиди приписати єдиному Сталіну. Як справедливо відзначають угорські дослідники Ласло Беладі і Томас Крауз у книжці «Сталін»: «Система примусу була вмонтована в господарську «війну». Основною функцією бюрократичного централістського управління колгоспами було незабезпечення нееквівалентного, нерівного обміну між промисловістю і сільським господарством. Головна проблема була не лише в тому, що сталінське мислення щодо колгоспів виключало економічну зацікавленість. Справа була і в іншому — до колгоспів підходили, як до політичних організацій»¹⁵.

Це чітко визначив і сам Сталін у статті «Питання лєнінізму»: «З точки зору лєнінізму колгоспи, як і Ради, взяті як форма організації, є зброя, і тільки зброя. Цю зброю можна за певних умов скерувати проти революції. Її можна спрямувати проти контрреволюції»¹⁶.

Проведення колективізації в такому аграрному регіоні, як Україна, здійснювалося за принципом воєнної акції. Сталін сам порівнював її з воєнною, як це видно з його висловлювань у різноманітних статтях та виступах, в тому числі і з особливої розмови з У. Черчилем, коли він визнавав, що напруження цієї «війни» було несумірне навіть з напруженням другої світової війни¹⁷.

Так чи інакше, але очевидно одне: на вигодоження українського села, на знищення великої кількості селян Сталін пішов цілком свідомо і вважав ці жертви у цій війні абсолютно виправданими.

Питання хлібозаготівель справді тісно пов'язане з проблемою повернення до політики воєнного комунізму. Сталінська трансформація суспільства справді пов'язана з переднепівською політичною моделлю. Але треба зважати, що воєнний комунізм — це не лише продрозверстка, а повний комплект напрямів, чимало з яких не мали ніякого відношення до економіки.

Один з найменш досліджених аспектів періоду воєнного комунізму — національна політика та територіальна структура радянської влади. Ранні більшовики, в тому числі і Сталін, думали про національне питання в контексті аграрного питання. Не випадково на VIII з'їзді РКП(б) 1918 р. перша післяреволюційна дискусія в більшовицькій партії стосувалася саме національного питання і розглядала його тільки як аспект селянського питання¹⁸. Оскільки в Російській імперії місто було російським і тільки село в так званих національних окраїнах було неросійським, то само собою зрозуміло, що національне питання змикалося з селянським. Сталін, який мав великий талант для переробки очевидних азбучних істин та видавання їх за своє велике відкриття, зробив саме це, коли у 1925 р. написав: «Вопрос национальный есть по сути дела вопрос крестьянский»¹⁹.

Загострювало цю проблему, висувало її на порядок денний те, що селянство становило переважну кількість населення. В цьому контексті можна зрозуміти рішення XII з'їзду РКП(б) у 1923 р. щодо прийнят-

тя політики коренізації. По суті це був єдиний спосіб утвердження радвлади в національних республіках, яка утримувалась лише на багнетях Червоної Армії із Росії і користувалась мінімальною підтримкою місцевого населення. Це видно навіть із результатів виборів до Всеросійських установчих зборів: українські соціалісти (УПСР, УСДРП, УПСФ) здобули 53 відсотки всіх голосів у 8 українських губерніях та додаткові 15 відсотків по спільних списках українських і російських соціалістів-революціонерів. Більшовики отримали 112²⁰.

Навіть у листопаді 1919 р., коли Комінтерн примусив сісти за стіл переговорів КП(б)У та боротьбистів (колишні ліві українські соціалісти-революціонери, які приймали радянську платформу та активно підтримали радянський режим), боротьбисти надіслали Леніну лист, в якому звинувачували більшовиків за «червоний імперіалізм», який призвів до падіння другого більшовицького уряду в Україні влітку цього року²¹. У 1920 р. відомий український більшовик Микола Скрипник сповідував боротьбистський погляд про те, що причиною нестабільності радвлади в Україні була підтримка більшовиками антиукраїнських поглядів російськомовного пролетаріату. Він підтримував боротьбистський припис, що радвладі потрібно прийняти українську культуру та активно сприяти розвитку української культури²².

Микола Попов та інші офіційні промовці агітували проти незадоволених російськомовних комуністів України за активну українізацію, без якої радвлада в Україні не може бути стабільною. Потрібно було умилостивити українське селянство²³.

Отже, українізація (та коренізація взагалі) була кінцевим кроком внутрішньої Брест-Литовської угоди, яка починалась прийняттям НЕПу у 1921 році. В цьому сенсі національна політика була реакцією на селянську проблему.

Але політика українізації мала два зовсім непередбачені наслідки. Вона прийшла до пункту, коли національне питання почало швидко переростати в селянське питання і в кінцевому своєму підсумку призводило до політичної самодіяльності України як держави. По-перше, сприяння українській мові і культурі в місті та в партійно-державному апараті створило неселянські центри підтримки українських національних побажань. З 1926 по 1932 р. пропорція українців у індустріальному пролетаріаті збільшилася з 41 до 53 відсотків. На початку 1933 р., тобто напередодні кінця українізації, 88 відсотків всіх заводських багатотиражок в Україні друкувалися лише українською мовою²⁴. Це означало, що національне питання в Україні переростає старі межі селянського питання та стає питанням розвитку продуктивних сил національних республік та їхньої індустріалізації. Це, зокрема, відзначав і галицький прихильник Олександра Шумського Роман Турянський у травні 1928 року²⁵. У 1927 р. українці мали абсолютну більшість членів КП(б)У.

По-друге, українізація дала легітимність національній самодіяльності українських комуністів. Так званий національний комунізм Олександра Шумського, Миколи Хвильового, Миколи Волобуєва у 20-х роках становив лише частину цієї самодіяльності²⁶. Напередодні п'ятирічки у 1927 р. навіть такий ортодоксальний лідер КП(б)У, як Володимир Затонський, міг стверджувати, що найперша мета українізації — зміцнення Української РСР як державного організму в рамках Союзу РСР²⁷.

Такий розвиток подій абсолютно не влаштував Сталіна і його прибічників. Якби б процеси в Україні пішли у такому напрямі, це значною мірою вплинуло б на всі економічні, політичні, культурні аспекти життя всього СРСР, оскільки в той час Україна була єдиною національною і державною одиницею, яка могла протистояти волюнтаристському натиску центру. Знищивши опозицію, зміцнивши режим особистої диктатури, Сталін пішов на пряму війну з українським се-

лом, а по суті справи з Україною як цільним державним організмом. Його стратегічною метою було перетворення всіх жителів СРСР в однорідну масу, яку згодом назвали «новою історичною спільністю — радянським народом». Цю війну людство згодом назвало страшним, але точним словом — голодомор²⁸.

Голод у різних областях і республіках колишнього Радянського Союзу був майже від початку примусової колективізації сільського господарства: у Казахстані з 1930 р., у Поволжі та окремих районах України з 1931 року. Але коли хлібозаготівельний план 1931 р. не був виконаний, режим дотримувався одного варіанта поведінки, а через рік його позиція зазнала кардинальних змін. У першій половині 1932 р. проводилася політика зменшення тиску над селянством. У лютому В. Молотов оголосив в «Правде», що оскільки був неврожай у Поволжі та заволзьких районах, необхідно послати туди продовольчу допомогу²⁹. Ще через деякий час були обнародовані так звані травневі реформи 1932 року. Це було зниження хлібозаготівель 1932 р. до більш-менш фактичної кількості хліба з 1931 р., запланована обмежена продовольча допомога в голодні райони, в тому числі і в Україну, оголошена кампанія проти так званих «лівацьких перекручень» партійної лінії, які полягали в тому, що різні відповідальні працівники доклали «забагато» зусиль при проведенні хлібозаготівель і, таким чином, порушили так звані «ленінські норми»³⁰. Наприклад, в Україні в червні відбувся процес по сумнозвісній Драбівській справі (за перекручення партійних директив під час хлібозаготівельної кампанії), коли керівники Драбівського райкому отримали від 18 до 36 місяців концтаборів³¹.

Та навіть уже перед Драбівською справою офіційна політика щодо українського селянства різко змінилася. Минуло лише п'ять тижнів після дозволу Сталіна послати обмежену продовольчу допомогу в Україну, а Політбюро уже приймає Постанову: «Ограничиться уже принятыми решениями ЦК и дополнительного завоза хлеба в Украину не производить»³².

Цією короткою постановою фактично починався наступ на українське село. Сталін прекрасно усвідомлював, що продуктів на селі уже не було, але він починав створювати міф, що всі проблеми від підступності класових ворогів, які поховали хліб. Отже, винні комуністи, які не могли розкрити куркульські «ями». Не могли або не хотіли, тому що також були агентами класового ворога. Через півроку ця теза стане страшною зброєю в руках тих, хто розпочне чистку рядів КП(б)У, її ідеологічним виправданням.

У липні 1932 р. відбулася III Всеукраїнська партконференція. Навіть тоді ЦК КП(б)У мав інформацію про продовження голоду попереднього року³³. Щоб зрозуміти, що сталося, треба оволодіти більшовицькою мовою того часу. Оскільки Каганович і Молотов приїхали від Сталіна у відрядження, щоб забезпечити прийняття українською конференцією хлібозаготівельного плану 356 тис пудів (5,8 млн т), кожен промовець підтримав спущену з Москви цифру. А одночасно майже кожен відповідальний працівник КП(б)У езопівською мовою оголосив свій погляд на справжню ситуацію. Так, наприклад, Микола Скрипник сказав про голод у Молдавії, куди раніше мав відрядження³⁴.

Хлібозаготівельне завдання Україні було просто нереальним, та ідеологічна кампанія набирала обертів. У телеграмі Молотова і Кагановича Центральному Комітетові КП(б)У від кінця липня зазначалося: «Хлебозаготовки Украины развиваются с недопустимой медлительностью»³⁵. Тим часом ЦК КП(б)У почало отримувати інформацію про випадки людодіства (перше датоване 25 липня 1932 р.)³⁶. Очевидно, саме тоді голова ВУЦВК Г. Петровський надіслав першому секретарю С. Косіору та Політбюро ЦК КП(б)У листа, в якому інформував про тяжке становище в районах, охоплених голодом, і про-

сив допомоги голодним дітям. Він вважав за необхідне просити від Москви «постановление о прекращении хлебозаготовок и объявления свободной торговли»³⁷. У відповідь Сталін видав сумнозвісний закон «про колоски» 7 серпня 1932 р.³⁸ 9 серпня 1932 р. ЦК КП(б)У приймає Постанову «Про заходи по боротьбі з спекуляцією хлібом», 22 серпня Укрколгоспцентр спеціальною постановою забороняє видавати хліб у громадському харчуванні³⁹. В той час, коли голод охоплював дедалі ширші території, повним ходом йшло відвантаження зерна на експорт. Ось рядки з телеграми заступника голови Ради праці і оборони В. В. Куйбишева в ЦК КП(б)У: «Предлагаю немедленно усилить первую очередь отправку порты, отгрузить до конца месяца тонн пшеницы 30 тыс., ячменя — 20 тыс., ржи — 10 тыс., не считая уже отгруженного. Примите как боевое задание ежедневных отгрузках»⁴⁰.

На 12 жовтня Сталін «посилів» КП(б)У шляхом призначення Менделя Хатаєвича — колишнього секретаря Середньовольського обкому — другим секретарем та Івана Акулова — колишнього першого заступника всесоюзного голови ОДПУ — першим секретарем Донецького обкому КП(б)У⁴¹. Хатаєвич з блискавичною швидкістю продукував різні накази з метою пришвидшити хлібозаготівлі⁴². Але Сталіну цього було недостатньо, тому 22 жовтня він послав голову РНК СРСР В. Молотова в Україну та Наркомземсправ Л. Кагановича на Північний Кавказ (переважно Кубань) на 20 днів у відрядження з наказом здійснити викачку хліба будь-якою ціною⁴³.

Трохи пізніше уже Постишев відбув у подібне відрядження на Поволжя, але технологія хлібозаготівель там була абсолютно іншою. Тому, хоч голод на Поволжі був, була і значна кількість смертельних випадків, все ж комісія Постишева була значно поблажливішою і голод на Поволжі голодним мором ми назвати не можемо⁴⁴.

30 жовтня Молотов головує на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У, яке приймає постанову, де мовою фронтівих наказів формулювалося: «Главной причиной этого срыва хлебозаготовок является почти полное прекращение борьбы за хлеб в подавляющем большинстве районов Украины, господство демобилизационных настроений в отношении хлебозаготовок в периоде посевной кампании у большинства парторганизаций и их руководящих партийных и советских кадров». Одночасно постанова зменшила хлібозавдання Україні на 70 мільйонів пудів⁴⁵. Але це була лише спроба показати гарну міну при поганій грі. Замаскувати справжні цілі кампанії викачки хліба. Така постанова була розрахована не на те, щоб забрати у селянина 5 мішків зерна, якщо в нього не було жодного, а щоб відібрати у нього останній колосок, останню зернину.

Цією постановою фактично було поставлено хрест на будь-якій автономії КП(б)У у справі хлібозаготівель. У боротьбі з українським селом, з Україною Молотов використав керівний склад комуністів республіки як своїх покірних васалів. Перший секретар ЦК С. Косіор був посланий у відрядження в Одесу, В. Чубар і М. Скрипник на Дніпропетровщину, на місця з «бойовим завданням партії» послали багато інших керівних працівників⁴⁶.

Постанова Політбюро ЦК КП(б)У «Про заходи по посиленню хлібозаготівель» від 18 листопада 1932 р. та Постанова Раднаркому УРСР «Про заходи до посилення хлібозаготівель» від 20 листопада 1932 р. поклали край будь-якій грі в дипломатію. За своїм цинізмом і жорстокістю їм важко знайти аналоги у світовій практиці. Це справжні документи геноциду, які не мають нічого спільного з економічною діяльністю. У них все поза економікою, всі заходи, спрямовані на викачку хліба з українського села, спираються на механізм терору, репресій, страху. Постанова вводила в практику викачку від колгоспів, які не виконали хлібозавдання, всіх натуравансів, виданих їм під час обмолоту, всіх натуральних фондів, за винятком насінневого. Вво-

дилась система натуральних штрафів — додаткові м'ясозаготівлі в розмірі 125 відсотків річного м'ясозавдання, при цьому накладення штрафів не звільняло колгоспи від виконання хлібозавдання. Легалізувалися також штрафи у вигляді картоплі, подвоєння штрафів. Фактично це був наказ викачати у селянина всі без винятку харчі⁴⁷.

Опублікована постанова фактично вводила жорстку цензуру на інформацію про реальний стан шляхом погрози «брехунам» притягнення до суду за законом від 7 серпня 1932 р. (10 років ув'язнення, чи розстріл): «Притягати до суду на підставі Постанови ЦВК та РНК СРСР з 7 серпня 1932 р. «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації та про зміцнення громадської (соціалістичної) власності» як розкрадачів державного та громадського майна бухгалтерів, комірників, завгоспів, вагарів, що затають хліб від обліку, складають брехливі облікові відомості, щоб полегшити розтринькування та крадіжки, щоб зірвати виконання плану хлібозаготівель, інші державні зобов'язання». Постановою від 18 листопада було взято під постійний контроль роботу 22 газет найважливіших хлібозаготівельних районів⁴⁸. Що це означає — неважко здогадатися. Помирати від голоду українські селяни повинні були мовчки.

Постановою вводилась практика занесення колгоспів, які не виконали хлібозаготівельного плану на сумнозвісну «чорну дошку». Туди негайно припинявся завіз товарів першої необхідності, заборонялася кооперативна і державна торгівля, заборонялася колгоспна торгівля як для колгоспів, так і для одноосібників, припинялася будь-якого роду кредитування та вимагалось обов'язкове повернення усіх кредитів та інших заборгованостей⁴⁹.

При цьому у даній постанові фіксувався новий розвиток міфу про те, що хліб був і тільки слабкість та шкідництво комуністів перешкоджають виконанню їх «основной обязанности перед партией и рабочим классом». У постанові від 18 листопада є такий символічний пункт: «Ввиду того, что в ряде сельпарторганизаций, особенно в период хлебозаготовок, вскрылось смыкание целых групп коммунистов и отдельных руководителей партячеек с кулачеством, петлюровщиной и т. п., что на деле превращает такого рода коммунистов и парторганизации в агентуру классового врага и является наглядным доказательством полного отрыва этих ячеек и коммунистов от бедняцко-средняцких колхозных масс, ЦК и ЦКК КП(б)У постановляет немедленно произвести чистку ряда сельских парторганизаций, явлю саботирующих выполнение плана хлебозаготовок и подрывающих доверие партии в рядах трудящихся»⁵⁰.

Отже, міф зазнав повної модифікації: недостатня класова пильність комуністів дозволила проникнути в їхні ряди націоналістам.

25 листопада 1932 р. Наркомюст УРСР видав розпорядження прокурорам на місцях про репресивні заходи при проведенні хлібозаготівель, в яких органи юстиції і прокуратури «зобов'язуються за всяку ціну: а) забезпечити найскоріше проходження цих справ (три дні); б) забезпечити найефективнішу репресію в цих справах з тим, щоб вона дійсно могла дати перелом і рішуче усунути всі елементи, що зривають виконання плану хлібозаготівель»⁵¹.

Репресивна машина набирає страхітливих обертів. На українське село були кинуті уповноважені, робітничі загони, так звані «буксирні бригади» і т. д.

14 грудня 1932 р. у гру вступає сам «головнокомандуючий» — «натхненник і організатор всіх перемог» Й. Сталін. Під його головуванням у Москві проходить оперативна нарада, на яку викликано членів ЦК КП(б)У, крайкому Північного Кавказу та обкому Західної (Смоленська) області. Західна область тут фігурує явно для маскування, щоб хоч таким чином прикрити протиукраїнську спрямованість операції. У Постанові ЦК ВКП(б) та РНК СРСР про хлібозаготівлі

на Україні, Північному Кавказі та у Західній області участь Західної області обмежена простою вказівкою закінчити план заготівлі зернових до 1 січня 1933 р. і план заготівлі льону до 1 лютого 1933 р.⁵²

Фактично ж вістря цієї постанови спрямоване навіть не на організацію хлібозаготівель, а на організацію, під прикриттям хлібозаготівель, знищення всіх форм економічного, політичного та культурного відродження України, найяскравішим виявом якої була українізація. У цій постанові під прикриттям партійно-схоластичної лексики давалась однозначна вказівка припинити українізацію: «ЦК и СНК отмечают, что вместо правильного большевистского проведения национальной политики в ряде районов Украины украинизация проводилась механистически, без учета конкретных особенностей каждого района, без тщательного подбора большевистских украинских кадров, что облегчило буржуазно-националистическим элементам, петлюровцам и пр. создание своих легальных прикрытий, своих контрреволюционных ячеек и организаций»⁵³.

Приблизно через шість тижнів після появи на Україні П. Постишева — як другого секретаря ЦК КП(б)У і фактичного диктатора — стало ясно, що «правильное большевистское проведение национальной политики» означає фактичний кінець українізації, її заборону.

Другий аспект цієї постанови — прямий заклик до репресій проти керівників низових ланок парторганізацій. Називалися прізвиська колишніх секретарів райкомів, головрайколгоспсоюзів, головвиконкомів, і т. д. як організаторів саботажу хлібозаготівель, називалися навіть строки їх ув'язнення в концентраційних таборах — від 5 до 10 років.

Постановою наказувалося: «Немедленно перевести на Северном Кавказе делопроизводство советских и кооперативных органов «украинизированных» районов, а также все издающиеся газеты и журналы с украинского языка на русский язык, как более понятный для кубанцев, а также подготовить и к осени перевести преподавание в школах на русский язык. ЦК и СНК обязывают крайком и крайисполком проверить и улучшить состав работников школ в «украинизированных» районах»⁵⁴.

Чому Північний Кавказ викликав таку пильну увагу Сталіна і його поплічників?

Треба зважати, що Північно-Кавказький край був пронизаний духом козацької вольниці. Українське населення там становило значну частину, але Сталін виступив не лише проти традиційної українсько-козацької Кубані, а й проти козаків взагалі. Радвлада ніколи не визнавала козаків як окрему етнічну групу, 1919 рік приніс із собою політику «розкозачення», а у 1923 році вона виступила проти самої назви «козак»⁵⁵.

Північний Кавказ був плацдармом денікінщини. Згодом саме тут відбулися найсильніші протиколлективізаційні бунти⁵⁶.

І ще один немаловажний аспект — культурно-освітня політика на Північному Кавказі будувалася під прямим керівництвом Народного Комісаріату освіти УРСР і фінансувалася з держбюджету УРСР⁵⁷. Припинення українізації на Північному Кавказі та в інших регіонах поза межами України було політичним ударом проти України, як держави і проти М. Скрипника, як фактичного лідера національних комуністів. У постанові недвозначно вказувалося: «В особенности ЦК и СНК указывают Северо-Кавказскому крайкому и крайисполкому, что легкомысленная, не вытекающая из культурных интересов населения, не большевистская «украинизация» почти половины районов Северного Кавказа при полном отсутствии контроля за украинизацией школы и печати со стороны краевых органов, дала легальную форму врагам советской власти для организации сопротивления мероприятиям и заданиям советской власти со стороны кулаков, офицерства, реэмигрантов-казаков, участников Кубанской Рады и т. д.»⁵⁸.

З цієї причини підлягала поголовному виселенню в північні області СРСР станція Полтавська, яка на той час налічувала понад 10 тис. жителів. Практику таких масштабних «переселень» сталінський режим згодом повною мірою використовує при репресіях проти так званих покараних народів, в тому числі кримських татар.

15 грудня 1932 р. на адресу ЦК республіканських компартій, крайкомів і обкомів, голів раднаркомів, край- та облвиконкомів надійшла телеграма за підписом Й. Сталіна та В. Молотова, в якій наказувалося негайно припинити українізацію у всіх місцях компактного проживання українців на всій території СРСР.

«Ці документи,— як справедливо відзначає Ю. Шаповал,— переконливо доводили: Сталін вирішив покінчити з політикою українізації не тільки в Україні, а й інших районах країни, де компактно проживали українці (Кубань— 2 млн., Курська обл.— 1,3 млн., Воронежська— 1 млн, Далекий Схід, Сибір, Туркестан— по 600 тис.). Над ними Україна здійснювала своєрідне шефство, направляючи туди кадри, забезпечуючи необхідною літературою»⁵⁹.

18 грудня 1932 р. Сталін і Молотов ще раз звинуватили українських комуністів в «несерьезном отношении к заданиям партии и правительства» та наказували: «ЦК ВКП(б) и СНК Союза ССР поручить тт. Кагановичу и Постышеву немедленно выехать на Украину на помощь ЦК КП(б)У и Совнаркому Украины, засесть в решающих областях Украины в качестве особо уполномоченных ЦК ВКП(б) и СНК (...) и принять все необходимые меры организационного и административного порядка для выполнения плана хлебозаготовок»⁶⁰.

Сталінські «аси» «засіли» в областях України і вже 24 грудня 1932 р. ЦК КП(б)У наказав здати державі всі без винятку колгоспні фонди, включаючи і насінневі⁶¹.

На січневому об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) 24 січня 1933 р. було прийнято рішення про створення Політвідділів МТС. Вони стали незалежною від місцевих і республіканських органів структурою, що могла забезпечувати вказівки Москви та керувалася безпосередньо з центру. Політвідділам надавалися широкі повноваження у керівництві колгоспами і здійсненні контролю над одноосібниками. Фактично це була передача влади над селом від республіканських органів до центру⁶².

І ось 24 січня 1933 р. Сталін взяв пряму владу в Україні через призначення П. Постишева другим секретарем ЦК КП(б)У (він стає фактичним лідером КП(б)У і одночасно першим секретарем Харківського обкому партії), М. Хатаєвича — третім секретарем ЦК та першим секретарем Дніпропетровського обкому партії, Є. Вегера — першим секретарем Одеського обкому КП(б)У Сталін контролював 4 з 6 обкомів, та 2 з 3 секретарів ЦК. За десять місяців Постишев призначив 1340 нових товаришів до керівних посад, змінив 237 секретарів райкомів, 249 секретарів райвиконкомів, 158 представників райконтролькомісій. Одночасно було створено 643 політвідділи МТС та 302 політвідділи радгоспів. Ще 10 тис. були послані безпосередньо до колгоспів, в тому числі 3 тис. були призначені головами чи секретарями колгоспів⁶⁴.

По суті, це було безпрецедентне загарбання української території. Ціла армада озброєних до зубів сталінських емісарів рушила проти України, яка помирала в голодних корчах. Це була тотальна агресія, яка не мала нічого спільного з економічними мотивами.

Одночасно Постишев повів боротьбу з «шкідництвом» у партійних рядах. В цьому його підтримав фактично весь керівний склад КП(б)У, за винятком Скрипника. Так, Косіор у промові 4 лютого 1933 р. підтримав Постишева, назвав тих комуністів, які стверджували, що такої кількості хліба просто нема, «куркульськими агентами», які користуються «куркульською арифметикою»⁶⁵. Микола Скрипник був ізольо-

ваний. А після виступу на пленумі ЦК КП(б)У проти заміни органів місцевої влади волюнтаризмом уповноважених з центру⁶⁶, доля його практично була вирішена.

Кампанія проти Скрипника та національних комуністів розпочалася 28 лютого 1933 р. з усунення його від посади Народного Комісара освіти та призначення до Держплану УРСР⁶⁷. Все, що було в Україні позитивного і вважалося шкідливим — стандартизація мови, літературне відродження (згодом отримало назву розстріляного відродження), історична наука, так зване «націоналістичне» навчання в школах — приписувалося Скрипнику, на всьому було тавро «скрипниківщини».

У червні 1933 р. на пленумі ЦК КП(б)У Постишев закликав до критики Скрипника. Той виступив з покайною промовою⁶⁸, але Постишеву цього було недостатньо. І він знову виступив з промовою, в якій звинуватив Скрипника та його «ухил» у всіх «труднощах попереднього року», звинуватив його у приховуванні у Народному комісаріаті освіти «ухильників, шкідників, контрреволюціонерів». За Постишевим, Скрипник не міг не знати, що, наприклад, використання букви «г» служить анексованим планам польських панів⁶⁹.

Кожного дня у пресі лунала нова критика «скрипниківського» ухилу. 7 липня 1933 р. Микола Скрипник покінчив життя самогубством. З ним пішла у безвість ціла епоха в історії української культури і духовності. З його смертю закінчувалася не лише українізація, але і коренізація взагалі. На листопадовому пленумі ЦК КП(б)У 1933 р. була оголошена кампанія боротьби з «фашистськими ухилами» в національних меншинах⁷⁰. Розпочався процес так званої інтегральної стандартизації на базі русоцентралізму.

Це, за моїм переконанням, ключ до розуміння мотивів, якими керувався Сталін і його оточення, створюючи і використовуючи сільськогосподарську кризу, щоб знищити відродження України.

Чому саме України?

Тому що вона мала більше населення ніж усі інші, разом узяті російські республіки. Тому що вона мала великий досвід національно-визвольних змагань. Для України уроки Центральної Ради, уроки гетьманщини, спільної боротьби селян за свої права не минули безслідно. В Україні до 1933 р. були створені і існували розвинена державна організація, хоч і у рамках поліцейських обмежень, національні державні організації, набула значного розвитку культура, поширилася сфера вживання української мови на пролетаріат та на органи державного управління. Щоб перетворити СРСР — «складну єдність», про яку мріяв М. Волобуєв, у сталінську імперію, потрібно було зламати Україну.

Це Сталін здійснив шляхом організації голодного мору.

Коротко підсумовуючи вищесказане, можна з великою мірою впевненості твердити, що індустріалізація і колективізація на ґрунті українізації та коренізації в очах сталінського режиму просто не мала ніякого сенсу. Розгортаючи одночасно ці два процеси, Сталін ніколи не досягнув би такого безпрецедентного режиму особистої влади, до якого він так прагнув. Українізація давала Україні шанс мати значну сферу життя, невідчуждну і невідконтрольну центрові.

З іншого боку, після початку протиселянського наступу у формі примусової продрозверстки у 1927—1928 рр. та подальшого розкуркулення і примусової суцільної колективізації для Сталіна українізація та коренізація стали зайвими. Вони були спробою створити серед переважної кількості населення підтримку режимові, а тепер режим оголосив війну селянству взагалі, домагаючись не підтримки, а повної і безмежної покори.

Сталін взяв на озброєння російську ідею, як політичний клей, для склеювання атомарного тоталітарного суспільства. Саме російська

ідея була ферментом сталінізму, вона почала відігравати значну роль у процесі суворої регламентації суспільства, підпорядкуванні усіх сфер життя державі. Цим пояснюється планоірний і жорстокий наступ на всі ділянки економічного, політичного, культурного життя, де особа, її ініціатива, її особистий погляд могли мати хоч якесь значення. Навіть зривопіддані режиму, чи фанатична віра в ідеали комунізму, тут зовсім не бралися до уваги. Показовою в цьому плані є політична кампанія проти офіційного комуністичного історика Матвія Яворського та його співробітників. У 1929 р. найпрестижніший московський партійний журнал «Історик-марксист» звинуватив Яворського в тому, що він історію України в одному із своїх підручників розглядає як окремий історичний процес⁷¹. Це була політична сигналізація для України. Вона свідчила про те, що, навіть дозволивши українізацію, сталінський режим не збирається розглядати Україну як окрему державу, чи навіть як республіку з своїми правами, що він не сприймає українців як повноцінну справжню націю. Україні знову, в котрий вже раз за її тисячолітню історію, відводилась роль культурної провінції, «окраїни», а українцям — роль «хохлів», «малоросів».

Яворський був заарештований як член міфічного Українського національного центру і у 1937 р. розстріляний⁷².

П'ятирічка 1928—1932 рр. та примусова колективізація сільськогосподарства радикально змінили баланс сил. І хоч офіційно п'ятирічка називалася програмою «соціалістичної трансформації радянської економіки», насправді це була програма повної трансформації суспільства шляхом масового терору, нескінченного пошуку ворогів.

Ворогом номер один для Сталіна і його оточення був не тільки український селянин, чи український інтелігент. Ворогом була Україна як така. Проти неї Сталін вів у 1932—1933 рр. неоголошену війну, кинувши сюди весь наявний військовий, поліцейський, політичний та економічний арсенал.

¹ Голубничий В. Причини голоду 1932—1933 // Вперед.— Мюнхен, 1958.— № 10.— С. 1, 5—6; Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому».— К., 1991.

² Lewin M. State, Society and Ideology during the First Five Year Plan // Cultural Revolution in Russia, 1928—1931, ed. S. Fitzpatrick.— Блумінгтон — Лондон, 1978.— С. 41.

³ Auhagen Otto. Wirtschaftslage der Sowjetunion im Sommer 1932 // Osteuropa.— Серпень, 1932.— С. 645.

⁴ Див. праці Уіткрофта С., Мерла С., Таугера М.

⁵ Особистий архів автора.

⁶ Там же.

⁷ Кульчицький С. Геноцид? Геноцид! // Демократична Україна.— 1993.— 10 червня.

⁸ Rosdolsky Roman. Zur nationalen Frage: Friedrich Engels und das Problem der «geschichtslosen» Völker.— Berlin, 1979.

⁹ Кульчицький С. В. 1933: Трагедія голоду.— К., 1989.— С. 48.

¹⁰ Wheateroft S. G. The Soviet Economic Crisis of 1932: The Crisis in Agriculture // Paper presented to the Annual Conference of the National Association of Soviet and East European Studies of Great Britain, March 23—25, 1985.— P. 12—13.

¹¹ Mark V. Tauger. The Harvest of 1932 and the Famine of 1933 // Slavic Review, 1991.— N 1.— P. 29.

¹² Див.: Воропай Олекса. В дев'ятому крузі.— Лондон, 1951; Найбільший злочин Кремля: Створений советською Москвою штучний голод в Україні / Упоряд. М. Вербицький.— Лондон, 1952; Свідчення про винищення Москвою українського селянства / Упоряд. Юр. Семенко.— Мюнхен, 1963; 33-й: Голод. Народна книга-меморіал / Упоряд. Володимир Маняк, Лідія Коваленко.— К., 1991; Безкровна війна: Книга свідчень / Упоряд. О. Міщенко.— К., 1991; Мор: Книга буття України / Упоряд. Олесь Воля.— К., 1993; Голоси із 33-го (Голодомор на Кіровоградщині) / Упоряд. В. Бондар.— Кіровоград, 1993.

¹³ Oral History Project of the Commission of the Ukraine Famine, ed. Tames Mace and Leonid Heretz.— Washington, 1990.— P. 1327.

¹⁴ Там же.— С. 940.

¹⁵ Беладі Ласло, Краус Томас. Сталін.— М., 1989.— С. 170.

¹⁶ Сталин И. В. Вопросы ленинизма.— М., 1952.— С. 441.

- ¹⁷ Churchill Winston // *The Hinge of Fate*.— Boston, 1950.— P. 498. Сталін використав воєнну аналогію в листах до М. Шолохова // *Правда*.—1963.—8 марта.
- ¹⁸ Сильницький Франтишек. Национальная политика КПСС в период с 1917 по 1922 год.— Мюнхен, 1978.— С. 196—199.
- ¹⁹ Сталин И. В. Сочинения.— М., 1946—52.— Т. VII, С. 72.
- ²⁰ Turij Bogus. The Sovietization of the Ukraine, 1917—1923.— Едмонтон, 1980.— С. 170.
- ²¹ Текст у Франтишека Сильницького. Ленин и боротьбисты // *Новый журнал (Нью-Йорк)*.— № 118.—1975.— С. 230—231.
- ²² Срипник М. О. Вибрані твори.— К., 1991.— С. 157—165.
- ²³ Dmytryshyn Vasyl. Moscow and the Ukraine, 1917—1953.— Нью-Йорк, 1956.— С. 56—60.
- ²⁴ Krawchenko Bohdan. The Impact of Industrialization on the Social Structure of Ukraine // *Canadian Slavonic Papers*.—1980.— N 3.— pp. 345, 354.
- ²⁵ Через призму марксистської критики.— Львів, 1928.— С. 8.
- ²⁶ Для загального погляду на національний комунізм див.: Mace Tames. *Communism and the Dilemmas of National Liberation : National Communism in Soviet Ukraine, 1918—1933*.— Кембрідж, Массачусетс, 1983.
- ²⁷ Затонський В. Національна проблема на Україні.— Харків, 1927.— С. 23.
- ²⁸ Вперше цей термін в офіційному публічному виступі на з'їзді СПУ використав Іван Драч. Вперше слово «голодомор» було надруковано у статті Олексія Мусієнка // *Літературна Україна*.—1988.— 18 листопада.
- ²⁹ *Правда*.—1932.—6 ноября.
- ³⁰ Важнейшие решения по сельскому хозяйству.— М., 1935.— С. 533—536.
- ³¹ *Вісті ВУЦВК*.—1932.—2 лип.
- ³² Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів.— К., 1991.— С. 190.
- ³³ Там же.— С. 177—193.
- ³⁴ *Вісті ВУЦВК*.—1932.—8—17 лип.
- ³⁵ Голод 1932—1933 років на Україні.— С. 221.
- ³⁶ Там же.— С. 220—221.
- ³⁷ Там же.— С. 121.
- ³⁸ Текст закону «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації та про зміцнення громадської (соціалістичної) власності» в зб. «Важнейшие решения по сельскому хозяйству».— М., 1935.— С. 65—66.
- ³⁹ Голод 1932—1933 років на Україні.— С. 227—231.
- ⁴⁰ Там же.— С. 235.
- ⁴¹ *Вісті ВУЦВК*.—1932.— 15 жовтня.
- ⁴² Див.: Хатаевич М. Завдання більшовиків України в боротьбі за хліб, за організаційно-господарське зміцнення колгоспів та за піднесення сільського господарства // *Більшовик України*.— 1932.— № 21—22.— С. 1—20.
- ⁴³ Голод 1932—1933 років на Україні.— С. 238.
- ⁴⁴ Зеленин И. Е. О некоторых «белых пятнах» завершающего этапа сплошной коллективизации // *История СССР*.— 1989.— № 2.— С. 16.
- ⁴⁵ Голод 1932—1933 років на Україні.— С. 243.
- ⁴⁶ Там же.— С. 245.
- ⁴⁷ Там же.— С. 250—260. Коллективизация і голод на Україні, 1929—1933: Збірник документів і матеріалів.— К., 1992.— С. 548—549.
- ⁴⁸ Коллективизация і голод на Україні.— С. 548—549. Постанова ЦК КП(б)У та РНК УРСР 6.XII 1932 легалізувала ці заходи // Там же.— С. 278—279.
- ⁴⁹ Голод 1932—1933 років на Україні.— С. 256.
- ⁵⁰ Там же.— С. 256.
- ⁵¹ Коллективизация і голод на Україні.— С. 551.
- ⁵² Постанова ЦК ВКП(б) та РНК СРСР про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та у Західній області // *Золоті ворота*.—1991.— № 1.— С. 78—79.
- ⁵³ Там же.— С. 79.
- ⁵⁴ Там же.
- ⁵⁵ Starikov Sergei and Medvedev Roy. Philip Mironov and the Russian Civil War. Нью-Йорк, 1978.— С. 101—132; Gladkow Wasili. *History of the Cossacks*.— Нью-Йорк, 1972.— С. 128—129.
- ⁵⁶ Кукушкин Ю. С. Осуществление сельскими советами политики ликвидации кулачества как класса // *Вестник Московского университета*.—1966.— № 4.— С. 27.
- ⁵⁷ Срипник М. Статті і промови.— Харків, 1930—1931.— Т. 5, Ч. 2.— С. 247.
- ⁵⁸ *Золоті ворота*.— 1991.— № 1.— С. 79.
- ⁵⁹ Шаповал Ю. І. Україна 1920—50-х років : Сторінки ненаписаної історії.— К., 1993.— С. 110.
- ⁶⁰ Голод 1932—1933 років на Україні.— С. 295.
- ⁶¹ Там же.— С. 296.
- ⁶² Timoshenko Vladimir. Soviet Agricultural Policy and the Nationalities Problem in the USSR // *Report on the Soviet Union in 1956*, ed. T. Pennar.— Мюнхен, 1956.— р. 47.
- ⁶³ *Більшовик України*.— 1933.— № 3.— С. 3.
- ⁶⁴ *Правда*.— 1933.— 24 ноября.

⁶⁵ Косіор С. Підсумки хлібозаготівель і завдання КП(б)У в боротьбі за піднесення сільського господарства України // *Більшовик України*.— 1993.— № 3.— С. 26.

⁶⁶ Скрипник М. О. Вибрані твори.— С. 529—535.

⁶⁷ Вісті ВУЦВК.— 1932.— 1 березня.

⁶⁸ Скрипник М. О. Вибрані твори.— С. 536—541.

⁶⁹ Вісті ВУЦВК.— 1933.— 22 червня.

⁷⁰ Чирко Б. В. Шкідництво різних націй / Національні меншини на Україні у 1920—30-х роках за документами ЦДАГО України // *Архіви України*.— 1992.— № 4.— С. 33.

⁷¹ *Историк-марксист*.— 1929.— № 12.— С. 285.

⁷² Шаповал Ю. І. Назв. праця.— С. 97.

В. П. Кривонос (Львів)

Львівсько-левантійська торгівля наприкінці XV — в середині XVII ст.

З давніх часів з країн Леванту¹ торговці привозили шовкові, шерстяні, бавовняні тканини, прянощі, дорогоцінності та інші товари, без яких не могли обійтися насамперед панівні верстви феодального суспільства. Особливо тісні контакти встановилися з ними у купців Львова — одного з найбільших на той час центрів ремесла і торгівлі в Східній Європі.

В історичній літературі питання про львівсько-левантійську торгівлю наприкінці XV — у першій половині XVII ст. досі спеціально не вивчалось. Протягом тривалого часу серед учених панувала думка, що після турецьких завоювань та великих географічних відкриттів наприкінці XV — на початку XVI ст. торговельні шляхи, які вели зі Сходу до берегів Середземного моря, втратили своє значення. Дослідники, що займалися цими проблемами, звертали увагу лише на ті з них, які вели з півночі до Стамбула. Так, спираючись на архівні матеріали, В. Є. Сирочковський підтвердив існування торговельного руху між Білгородом і Стамбулом по морю^{1а}. Вивчаючи балтійсько-чорноморські торговельні зв'язки в XIV—XV ст. та міжнародні поїздки львівських купців у XVI ст., М. П. Лесников вказував на існування їх і між Львовом та Стамбулом. Він, зокрема, звернув увагу на зміни, які відбулися у цьому плані протягом XV—XVI ст.²

Згодом точка зору на припинення левантійської торгівлі після турецьких завоювань переглядалася. Так, на основі архівних матеріалів О. М. Подградська навила переконливі свідчення про існування активної торгівлі між Львовом і островами Східного Середземномор'я³. Заслугує на увагу дослідження С. Ф. Орешкової, яка, проаналізувавши зміни у напрямках торговельних шляхів на Близькому Сході наприкінці XV — на початку XVI ст., дійшла висновку про активізацію торгівлі шляхами, які вели через Стамбул на північ, до Польщі та Росії⁴.

Дослідивши стан італійської і нідерландської торгівлі в XIV—XV ст., О. М. Чистозвонов стверджував, що після ослаблення торговельних операцій у Середземномор'ї активізувався торговельний рух через Львів до міст імперії та до Гданська⁵. Подібних висновків дійшов і польський дослідник А. Дзюбинський. Він прослідкував основні напрямки торговельних шляхів, що вели з Польщі через Балкани та Малу Азію до Перської затоки⁶. Про активізацію торгівлі країн Близького Сходу з країнами Європи шляхами, які вели через Львів, свідчать праці болгарської дослідниці М. Бур⁷ та турецького історика Х. Інальджика⁸.

Однак автори згаданих праць, відзначаючи активізацію левантійської торгівлі через Львів, не дають цілісного уявлення про всю систему шляхів, якими користувалися львівські й левантійські купці наприкінці XV — у першій половині XVII ст.

В пропонованій статті зроблено спробу виявити найважливіші центри львівсько-левантійської торгівлі, простежити напрямки головних шляхів, якими у зазначений період здійснювалися зв'язки Львова з Левантом, а також дослідити умови транспортування товарів на них. Основними джерелами при цьому послужили актові книги Львівського магістрату, що зберігаються в Центральному державному історичному архіві у м. Львові. Використано також деякі матеріали актових книг м. Кам'янець-Подільського, які зберігаються в ЦДІА України у м. Києві. Це насамперед скарги, заяви, протести, судові суперечки між купцями Львова і Леванту. Значну цінність становлять інструкції, які торговці видавали своїм факторам^{8а}, відправляючи їх на Схід, а також звіти останніх після повернення з поїздок. Використано також описи архівних документів, опублікованих у десятому томі «Актив гродських і земських» (Львів, 1884) та матеріали каталога турецьких документів (Варшава, 1959), в яких йдеться про польсько-турецькі відносини, в тому числі й у галузі торгівлі.

Важливу роль у налагодженні основних напрямків сухопутних торговельних шляхів відіграли два інститути торговельного права — право складу і дорожний примус, вироблені в період середньовіччя. Згідно з ними купці, що везли іноземні товари, мали, спиняючись в тому чи іншому місті, продавати їх місцевим торговцям. Підкоряючись складському праву, купці зобов'язані були рухатися лише певними, точно визначеними шляхами. Обминати міста, які володіли цим правом, заборонялося. За це штрафували або конфіскували товари.

Для посилення контролю за пересуванням купців існувала митна служба. Спроби обминути митниці і уникнути відповідних оплат також суворо каралися. Турецькі органи влади дозволяли львівським купцям перевозити товари точно визначеними дорогами і торгувати лише в Стамбулі, Адріанополі, Бурсі та деяких інших центрах своєї імперії, в яких у 1454 р., одразу після завоювання турками Константинополя було створено основні митниці⁹. Так, у листі від 17 серпня 1565 р. султан Сулейман I писав королю Сигізмунду—Августу, щоб польські купці їхали по території Турецької імперії «здавна прокладеними шляхами, уникаючи глухих і невідомих доріг»¹⁰. У відповідь на це останній 20 квітня 1596 р. наказав кам'янецькому старості Я. Потоцькому не пропускати купців з турецькими товарами, купленими не в Стамбулі й Адріанополі, а в інших містах імперії¹¹. Відправляючи на схід своїх представників, львівські купці наказували їм користуватися на території Османської імперії лише дозволеними шляхами¹².

Подібні умови перевезення товарів діяли й на території Молдавії. Про це, зокрема, йшлося в грамоті господаря Стефана Томші I від 10 грудня 1614 р.: «...І ніякими іншими, а лише тими (чернівецькою, хотинською та сорокською) дорогами вони повинні будуть рухатись під страхом втрати всіх своїх товарів»^{13–14}.

На українських землях східні купці мусили їхати до Львова та інших міст також «лише звиклими дорогами», які мали право складу східних товарів і де «для вибирання мит комори поставлені»¹⁵. Львів одержав таке право в 1379 р., а пізніше, в 1558 р. місцеві купці добились його розширення і торговці зі Сходу не могли везти товари далі на захід від Львова¹⁶. Вони мали доставляти їх сюди і продавати лише місцевим купцям¹⁷. Для посилення контролю в Кам'янці і Снятині у 1571 р. були встановлені митниці, де вони сплачували мито¹⁸.

Зі Львова на південь вели дві основні дороги. Одна — проходила через Бібрку, Рогатин, Галич, Коломию, Снятин, Чернівці, колишню столицю Молдавії Сучаву, долину річки Серег до Браїлова на Дунаї¹⁹. Інша дорога вела зі Львова через Золочів, Кам'янець-Подільський, Хотин та Дорохой у столицю Молдавії — Ясси. Звідти через Васлуй, Бирлад, Текуч вона досягала Галаца на Дунаї²⁰. Відгалуження цієї дороги вели до Ізмаїла, Кілії, Рені та інших дунайських портів.

Переправившись через Дунай, купці їхали через болгарські міста Бабадаг, Базарджик, Провадію, Адріанополь до Стамбула²¹. Враховуючи, що купецький караван проходив за день 30—35 км²², відстань від Львова до Стамбула (близько 1000 км) долалася за 30—33 дні, а навесні і восени, коли дороги були в поганому стані, — за 40—45 днів^{22а}. Якщо купці рухалися від дунайських міст до Стамбула морським шляхом, то за сприятливої погоди вони прибували туди за 5—8 днів. Отже, сухопутний шлях забирав 40—45 днів, а сухопутний і морський — 20—25.

Стамбул займав вигідне положення на перехресті важливих торговельних шляхів, які вели з Європи на Схід. За висловом Маркса, це місто було «золотим мостом між Сходом і Заходом»²³. Після успішних військових походів турків торговельне значення його ще більше зросло. Адже на підвладній султанам території опинилися всі торговельні шляхи на Схід до Ірану і Перської затоки, по яких в Європу надходили товари зі Сходу. Намагаючись піднести значення своєї столиці, турки внесли зміни в напрямки основних торговельних шляхів. З цією метою після захоплення Сирії і Єгипту (1517 р.) султан Селім I наказав весь перський шовк та інші східні товари, які до того везли в порти Сирії, спрямовувати на Стамбул. Сулейман I намагався спрямувати до столиці весь потік прянощів та інших товарів, які надходили до Єгипту²⁴.

Таким чином, завдяки заходам турецьких султанів найважливіші шляхи, якими східні товари надходили до Леванту, вели до столиці Османської імперії. Крім того, величезну кількість продукції, яка вироблялася на територіях Азіатської Туреччини, Ірану, Месопотамії та Леванту, цими ж шляхами також везли на ринки Стамбула.

Зростанню ролі сухопутних шляхів, які вели зі Стамбула на північ, сприяла і торговельна політика Османської імперії. Об'єднання величезної території в єдину державу, ліквідація феодалських міжусобиць, численних митних кордонів, заходи щодо охорони доріг — все це позитивно вплинуло на розвиток торгівлі²⁵. В цілому Турецька імперія зуміла для цього створити на своїй території відповідні умови. Відомий болгарський історик і економіст Ж. Натан відзначав, що, за винятком римлян, ніхто не звертав більшої уваги на стратегічні й торговельні шляхи, ніж турки²⁶. Через великі й малі річки вони збудували мости²⁷. В багатьох населених пунктах створювалися хани й каравансараї, де купці могли спинятися на відпочинок²⁸. Торговельний рух на шляхах, які вели до Стамбула, помітно активізувався. Це позитивно вплинуло на розвиток львівсько-левантійської торгівлі.

Для багатьох львівських купців Стамбул був кінцевою метою поїздки. Можливість легкого збуту і придбання товарів притягували сюди багатьох з них. В актових книгах Львова вдалося встановити імена більш як 200 чол., які в XVI — I половині XVII ст. торгували там.

Проте, як свідчать архівні документи, не для всіх львівських купців Стамбул був кінцевою метою поїздки. Високим попитом на ринках Європи користувалися шовк-сирець з Ірану й Закавказзя, який у великій кількості надходив до Леванту. В турецьких містах шовк-сирець коштував майже на 50 % дорожче, ніж в Ірані²⁹. Щоб мати більший прибуток, львівські купці змушені були розширювати свою торговельну діяльність, їхали вглиб Азії і, уникнувши посередництва турків, виходили безпосередньо на ринки збуту шовку та інших східних товарів, контролювали закупівельні ціни. Тому частина львівських купців переправлялася на малоазіатський берег в Стамбулі або в Галліполі і прямувала до Бурси, Ангурії та інших міст Леванту. Інші, вийшовши з дунайських портів, направлялися до Трапезунда або в Скутарі чи Муданію, звідки везли товари до Бурси, торгували в Смірні, Дамаску, Єрусалимі, а також у містах Єгипту³⁰.

Одним з найбільших центрів виготовлення шовкових, шерстяних та бавовняних тканин, а також шовкового прядива, які користувалися

значним попитом на ринках Любліна, Кракова, Торуня та інших польських міст, була колишня турецька столиця — Бурса³¹. Особливо багато вироблялося там натурального шовку. Його якість була набагато вищою за нахічеванський і ширванський в Ірані³². Крім того, Бурса була значним торговельним центром. Тут починався величезний, довжиною 1800 км шлях на Схід, який вів через міста Ангурію, Амасію, Токат, Сівас, Ерзінджан та Ван до Тебріза³³. Купці проходили його за 2,5—3 місяці^{33а}. Ще один шлях з Бурси вів через Кютах'ю, Карахісар, Акшехір, Кон'ю, Ереґлі, Адану, Алеппо та Багдад до Басри на березі Перської затоки. Польський дослідник А. Дзюбинський вважає, що караван купців проходив його за 50 днів³⁴. За нашими підрахунками, лише до Алеппо їм потребувалося 33 дні. Весь же шлях займав понад 2 місяці^{34а}. Це був один з головних напрямків, яким товари з Китаю, Індії та Молуккських островів надходили до міст Леванту. В Алеппо відгалуження цього шляху вело через Дамаск до Єрусалима. Купці проходили його за 21 день^{34б}. На думку А. Дзюбинського, Бурса була кінцевою метою поїздки багатьох львівських купців³⁵. В XVI ст. місто, як вважає С. Ф. Орешкова, збільшило свою торгівлю лише за рахунок розширення торговельних зв'язків із Східною Європою³⁶.

Про торгівлю львівських купців у Бурсі свідчать статті багатьох польсько-турецьких договорів. Про неї ідеться, зокрема, в одному з перших договорів, підписаних одразу ж після завоювання турками Константинополя в 1454 р.³⁷, а також в угодах 1456 р.³⁸, 1489 р., 1519 р., 1525 і 1578 р.³⁹. Тобто, торгівля ця мала постійний характер.

Проте, як свідчать архівні документи, чимало львівських купців не зупинялися в Бурсі, а їхали далі на Схід. Для багатьох з них кінцевою метою поїздки було м. Ангурія (Анкара). За приблизними підрахунками, близько половини львівських купців, що прибували до Стамбула, їхали за товарами або посилали туди своїх факторів. За словами турецького мандрівника Е. Челебі, Ангурія була «центром, де чоловіки і жінки займалися виготовленням тканин з мохеру (шерсті ангорських кіз), які славилися далеко за межами країни⁴⁰. Камлот, мухаїр, а також шовкові та бавовняні вироби ангорських майстрів користувалися великим попитом на ринках Європи і притягували львівських купців. Тривалий час їздили до Ангурії Бернатовичі, Торосовичі, Захновичі, Костовичі та ін. Часто вони наймали і посилали туди інших купців, які від їхнього імені здійснювали торговельні операції.

Так, у 1599 р. М. Бернатович послав до Ангурії свого зятя Г. Томановича, який купував там сукна (камлот, мухаїр), шовкові тканини, інші товари і через Стамбул відправляв їх до Львова. Про постійний характер цієї торгівлі свідчить той факт, що гроші на купівлю товарів, а часто і самі товари Томанович брав у кредит в ангорських лихварів і купців. За кілька місяців він узяв у кредит на ім'я М. Бернатовича 6126 червоних золотих⁴¹.

В серпні 1599 р. М. Бернатович відправив до Ангурії Г. Івашковича, давши йому 20 624 левкові талери і партію товарів. Дещо пізніше він відправив до Стамбула З. Івашковича і свого сина Берната. Георгій Івашкович перебував в Ангурії понад два роки, розраховувався з кредиторами Бернатовичів, брав товари і гроші в кредит і періодично відправляв їх Захаріашу Івашковичу в Стамбул, наймаючи візників або купуючи для цього коней чи мулів. Захаріаш Івашкович одержані товари відправляв до Львова М. Бернатовичу⁴². Продавши їх, той періодично відправляв в Ангурію посланців з товарами і грошима. Так, у 1600 р. в Ангурію було відправлено Т. Аксантовича, з яким Бернатович передав Георгію Івашковичу 24 745 талерів левкових і товарів на суму 2485 талерів левкових⁴³. Протягом 1599—1601 рр. Бернатович відправив в Ангурію грошей і товарів на суму 52 794 талерів левкових⁴⁴. Зв'язок між собою і з Бернатовичем брати Івашковичі здійснювали че-

рез спеціальних гінців-кур'єрів, яких часто наймали з місцевих жителів або яничар. Так, у 1599 р. Георгій Івашкович відправив яничара в Стамбул з листом до Захаріаша, а той послав цього ж посланця у Львів з листом до М. Бернатовича, щоб гроші «додавав на борги свої і на закупку товарів»⁴⁵.

Архівні документи свідчать, що львівські купці через Левант відправлялися на ринки Ірану та Індії. Так, у 1577 р. львівський купець М. Вартикович через Стамбул вирушив до Індії «для шукання живності»⁴⁶. В 1612 р. через Стамбул і Ангурію до Ірану поїхав Х. Давидович⁴⁷. В 1613 р. через Ангурію відправилися в Іран кілька львівських купців, які торгували в Тебрізі й Казвіні⁴⁸. Додому вони поверталися морським шляхом через Трапезунд. У 1641 р. львівський купець Харатезович, виконуючи прохання короля Владислава IV, вирушив через Малу Азію в Хорасан, звідки привіз килими високої якості⁴⁹. Про перебування львівських купців у Леванті свідчить термін «за море», який часто трапляється в архівних документах. Наприклад, у 1590 р. З. Івашкович і Г. Давидович повернулись «із замор'я, з Ангурії»⁵⁰. В 1596—1598 рр. львів'яни Захновичі посилали «за море, за ангурським товаром» фактора П. Глушковича⁵¹.

Важливим центром торгівлі на Сході був Трапезунд, куди львівські купці могли дістатися сухопутним або морським шляхом. В цьому районі добували галун, який використовувався у текстильному виробництві при виготовленні сукна та обробці шкіри⁵². Крім того, високого рівня там досягли виноградарство і виноробство, продукція яких через Білгород надходила до Львова. Підкреслюючи торговельне значення Трапезунда, Ф. Енгельс писав, що в Азіатській Туреччині він був головним центром караванної торгівлі з внутрішньою Азією, з долинами Тигру і Євфрату, з Іраном та іншими районами Сходу⁵³. Важливий шлях вів від Трапезунда через міста Ерзерум, Бітліс, Мосул, Багдад, Басру на південь до Перської затоки, яким перевозилися прянощі та інші індійські й іранські товари⁵⁴. Купці проходили цей шлях за 30 днів⁵⁵. Жвавий рух відбувався в напрямку з Трапезунда до Тебріза та інших міст Ірану, звідки привозили шовк і вироби з нього, а також килими, покривала та інші цінні товари. Шлях на Тебріз, перетинаючи Понтійські гори, ішов через міста Байбурт, Ерзерум, Карс, Єреван, Нахічевань. Купці проходили його за 30—32 дні⁵⁶. 1601 р. ним скористався вірменський купець С. Муратович, який протягом деякого часу жив у Львові і був посланий польським королем Сигізмундом III за перськими килимами в іранське місто Кашан, що славилося високою якістю їх виготовлення⁵⁷. В 1613 р. цим шляхом поверталися з Казвіна Л. Серебкович, О. Хачедурович та ін.⁵⁸. Наведені приклади свідчать про постійне відвідування львівськими купцями міст Близького і Середнього Сходу.

В свою чергу, на ярмарках Львова торгували й левантійські купці. За нашими підрахунками, наприкінці XV ст.—у першій половині XVII ст. в торговельних операціях брало участь близько 150 чол. з Леванту.

Періодично купці з Бурси зустрічалися у Львові. Так, у 1546 р. там торгував А. Фурцес⁵⁹, 1551 р.—Х. Балі⁶⁰, в 1583 р.—Асак і Юрій Греки⁶¹ та ін. Як свідчать архівні матеріали, в XVI ст. у Львові перебували 17 купців з Бурси.

Часто відвідували Львів купці з Ангурії. Відомо, що в середині XVI ст. там торгував А. Цікорос⁶². Наприкінці XVI ст. тривалий час провів у місті К. Карп—грек з Ангурії⁶³. В 1602—1608 рр. до Львова привозив товари вірменин з Ангурії Д. Мойсейович, який добре знав львівських купців⁶⁴. Протягом ряду років у Львові торгували ангурці Х. Хидир, М. Асланович, С. А. Огли і А. Турок⁶⁵. Тривалий час провів у Львові ангурський купець вірменин А. Харагосович⁶⁶. Як свідчать документи, вперше він з'явився у Львові в 1607 р. У 1647 р. він все ще

продовжував там торгувати, продаючи білий камлот та ведучи судові суперечки з боржниками. Разом з ним у середині XVII ст. торгував ангурський купець В. Йозефович⁶⁷.

Бували у Львові й купці з Алеппо. Так, тривалий час там торгував Х. Х. Челебі «з арабської землі» (в 1565 р., 1567 р., 1571 р. й в 1579 р.)⁶⁸. Одночасно з ним у Львові торгував і Х. Х. Далілон⁶⁹. На ярмарках міста можна було зустріти купців з Єрусалима, Дамаска та інших міст Близького Сходу. Так, в 1561 р. там торгував вірменин Акбаба із Сиваса⁷⁰, в 1570 р.— К. Альфон з Єрусалима, І. Махалін і Е. Само з Дамаска, а також євреї і «купці султанські»⁷¹. В 1585 р. в торгових справах у Львові перебував вірменин Йозеф із Сиса⁷², в 1594 р.— вірменин Ареф із Сиса, Сефер з Токата⁷³, Ходжа Урло і Арфані з Кайсері⁷⁴ та купці з інших міст Леванту.

Левантійські купці не обмежувалися торгівлею у Львові. Вони хотіли потрапити на ринки й польських міст. Так, у 1571 р. Х. Х. Челебі торгував у Львові й Любліні⁷⁵. В 1602 р. ангурський купець Х. Хидир зі Львова поїхав до Кракова, звідти через львівського купця З. Івашковича передав «кому треба» до Ангурії гроші і листи⁷⁶.

Численні документи свідчать, що активну участь у львівсько-левантійській торгівлі брали купці островів Східного Середземномор'я. Вони користувалися насамперед морськими шляхами. В другій половині XVI ст. рух на шляхах, які вели в дунайські порти, помітно активізувався. На своїх кораблях левантійці, і насамперед купці островів східного Середземномор'я, привозили велику кількість вина, оливкової олії, шкіри, тканин та інших товарів місцевого виробництва, а також тих, які привозилися зі Сходу в дунайські порти Кілію, Ізмаїл та Рені. Тут вино та інші товари вивантажували на склади, звідки через Кам'янець і Снятин колісним транспортом везли до Львова.

Значним центром львівсько-левантійської торгівлі був Ізмаїл, куди постійно привозили товари з Леванту. Так, наприкінці XVI ст. турецький купець Будах привіз партію вина до Ізмаїла, де продав його львів'янину А. Гаргі⁷⁷. В 1601 р. грек Л. Прагіота з Криту привіз до Ізмаїла 75 куф^{77а} вина, а у 1605 р.— 60 куф мальвазії та іпсиму⁷⁸. В березні 1617 р. грецький купець з Криту К. Вевеллі привіз туди ж чималу партію вина і домовився з візниками Галича про перевезення його до Львова. Галицькі візники мали виставити для цього 40 возів⁷⁹. Вважаючи, що на воза брали по дві куфи вина, купець привіз його на продаж до 80 куф.

У другій половині XVI ст. зросло значення Рені, куди часто привозили вино купці з Хіосу. В 1589 р. 19 купців з цього острова привезли вино в Рені, звідки його через Снятин відправили до Львова. Зокрема, А. Конфортіно віз 166 куф мальвазії, Н. Гулерно — 117, Г. Пачо — 40, А. Рошо — 20 куф⁸⁰. На початку XVII ст. купці з Хіосу так само привозили вино до Львова⁸¹.

До Львова везли різноманітну продукцію купці з Наксосу, Родосу, Корфу⁸² та інших островів Східного Середземномор'я.

Активний рух відбувався на морських шляхах, які вели до Білгорода. Цей порт, розташований в гирлі Дністра і захищений від морських вітрів, був зручною гаванню для кораблів. У зв'язку з активізацією торгівлі через Кілію та Ізмаїл значення Білгорода дещо зменшилося. Однак купці, як про це свідчить указ султана Селіма III, виданий у липні 1571 р. про збирання мита з купців, все-одно поверталися з Леванту через Білгород⁸³. На користь цього говорить також і договір, укладений Мехмедом III із Сигізмундом III у серпні 1598 р., згідно з яким польські купці звільнялися від митних оплат в Білгороді, якщо вони зробили це в Бурсі або Стамбулі⁸⁴. Активно торгували вином у Львові купці із Стамбула. В 1601 р. К. Г. де Кампіс привіз із Стамбула в Кілію (а звідти до Львова) 114 куф мальвазії. У 1605 р. він знову привіз сюди транспорт вина⁸⁵.

З донесення венеціанського представника в Стамбулі М. Барбаріко дожу Венеції видно, що з Кандії стамбульці щорічно одержували від 1000—1200 до 1500 куф вина. З них більша частина (2/3) розвантажувалася в Кілії і на підводах відправлялася до Польщі⁸⁶.

Для успішнішої торгівлі вином та іншою продукцією грецькі купці об'єднувалися в товариства, укладали між собою численні контракти і угоди, спільно будували кораблі або наймали їх для перевезення товарів. Так, у 1577 р. разом торгівлю вином вели А. Баластреро та брати Франциск і Михайло Патрихіси. Спілка мала корабель, патроном (шкіпером) якого був А. Баластреро⁸⁷. У 1584 р. греки Г. Ахеллі, Г. Барбаріко і П. Сиропуло (всі — жителі з Ретімни на о-ві Крит) об'єдналися, купили кілька кораблів і періодично відправляли вино з Криту до Кілії та Рені⁸⁸.

Для ведення торгівлі в значних розмірах купці з Леванту скуповували вино, лимонний сік, оливкову олію, бавовну, шерсть та іншу продукцію на островах Середземного моря, Анатолії та в інших районах Османської імперії і відправляли її до Львова. Так, стамбульські купці Мордохай та Мойше Кожени і Д. Пассіс в 1587 р. відправляли вино до Львова через Кілію⁸⁹. Збираючись везти винну продукцію до Львова, купець Н. Дукарно з о. Хіосу в 1589 р. здійснив дві поїздки в Кандію на Крит і домовився там з місцевими торговцями про спільну поїздку. Разом з ним у Рені на кораблях привезли вино 19 купців з Хіосу, 5 — Криту, 2 — Наксосу і 1 купець із Стамбула⁹⁰. В 1603 р. Г. де Кампіс і О. Цанкоропуло з Криту, Махмет-син Ахмата з Ангурії, С. Алмол і Я. Золенкінес із Стамбула разом двома кораблями везли мальвазію та інші товари до Кілії⁹¹.

Торговельний рух на шляхах, які вели до Львова, існував протягом багатьох років, тобто торгівля мала постійний характер. Так, Я. Баптіста де Кампіс з Криту возив до Львова товари протягом 1556—1580 рр., Я. Пачо з Криту — 1560—1588, Й. К. Декордова з Криту — протягом 1563—1588 рр. Майже 15 років їздили до Львова торгувати вином та іншими товарами Амброзій з Александрії та Н. Доместіко з Хіосу⁹². 7 років займався торгівлею Маріо з Наксосу та М. Садіно з Хіосу⁹³. Протягом 24 років здійснював поїздки М. Каніоло, перебуваючи на службі у кандійського купця Б. Вевеллі⁹⁴. Таким чином, Львів був зв'язаний тісними стосунками з островами Східного Середземномор'я. Дещо активнішу торгівлю зі Львовом вели купці з Криту і Хіосу. Найвищого розвитку вона досягла в другій половині XVI — на початку XVII ст.

Необхідно відзначити, що морськими шляхами могли користуватися і львівські купці. Про це свідчать польсько-турецькі договори. Зокрема, в одному з них від 1489 р. вказувалося, що купці обох сторін можуть «...вільно торгувати Чорним та Білим (Мармуровим) морем і сушею». При цьому їм гарантувалася безпека торгівлі⁹⁵. Про право львівських купців використовувати шляхи свідчать і статті договорів 1563 р., 1577 р., 1590 р., 1607 р. та 1640 р.⁹⁶.

Заключення могутньою Турецькою імперією подібних договорів свідчило про постійний характер торговельних зв'язків, про зацікавленість обох сторін у їх розвитку⁹⁷.

Водночас не слід перебільшувати значення цих договорів для львівських купців. Польських кораблів на Чорному морі не було. Після турецьких завоювань воно перетворилося в «турецьке озеро»⁹⁸. Туреччина не дозволяла плавати там кораблям інших держав, а лише грекам, вірменам та іншим підданам Османської імперії⁹⁹. Львівські купці перевозили свої товари на турецьких кораблях. Так, у 1594 р. морем із Стамбула в Ізмаїл таким чином віз свої товари львівський купець Х. Голубович¹⁰⁰. Вже згадуваний вище С. Муратович, виконуючи прохання польського короля Сигізмунда III, прибув до м. Мангалії на березі Чорного моря поблизу гирла Дунаю, найняв турецький корабель і

1 квітня 1601 р. відправився в Трапезунд. Цією ж дорогою він і повернувся із східними товарами¹⁰¹. Група львівських купців, повертаючись з Ірану в 1613 р., в Трапезунді найняла турецький корабель, яким прибула в один з дунайських портів¹⁰².

Транспортування товарів з Леванту було пов'язане з великими труднощами і небезпекою. Поїздка на Схід займала кілька місяців, інколи навіть більше року. В дорозі купців часто грабували розбійники. Подібні випадки траплялися на Україні, в Молдавії, на дорогах Османської імперії¹⁰³.

На морі кораблі потрапляли в шторми, потерпали від морських піратів¹⁰⁴. Торгівля утруднювалася діями органів влади і чиновників. Митники обкладали купців різними поборами¹⁰⁵. Все це негативно впливало на торгівлю. Купці не були впевнені в збереженні свого майна і життя. Щоб захистити себе від грабіжників, вони об'єднувалися і пересувалися караванами під охороною озброєних слуг або приєднувалися до посольств, духовних осіб чи гінців, які також їхали під охороною. Крім безпеки в дорозі, проїзд у складі посольств давав купцям можливість провезти свої товари без митних оплат.

Проаналізувавши основні напрямки шляхів львівсько-levantійської торгівлі наприкінці XV — у середині XVII ст., можна зробити висновок, що вони були важливою складовою ланкою міжнародного шляху, який зв'язував країни Західної Європи з Левантом. Зміни, що відбулися після турецьких завоювань, піднесли торгове значення доріг, які вели через Стамбул на північ до Львова. Наприкінці XVI ст. торговельний рух на них помітно активізувався. Вони відігравали важливу роль у забезпеченні потреб західноєвропейського суспільства східними товарами.

¹ Левантом називають східну частину Середземномор'я: Малу Азію, Сирію, Ліван, Палестину, Єгипет.

^{1a} Сыроечковский В. Е. Гости-сурожане.— М.; Л., 1935.— С. 6.

² Лесников М. П. Пути балтийско-черноморской торговли XIV—XV вв. // Уч. зап. МГПИ им. Ленина.— М., 1969.— Вып. 294.— С. 85; Лесников М. П. Львовское купечество и его торговые связи в XVI в. // Уч. зап. МГПИ им. В. И. Ленина: Проблемы экономического и политического развития стран Европы.— М., 1964.— С. 6.

³ Подградская Е. М. Торговые связи Молдавии со Львовом в XVI—XVII вв.— Кишинев, 1968.— С. 154—156.

⁴ Орешкова С. Ф. Из истории посреднической торговли в Османской империи в конце XV — начале XVI в. // Товарно-денежные отношения на Ближнем и Среднем Востоке в эпоху средневековья.— М., 1979.— С. 188.

⁵ Чистозвонов А. Н. К вопросу об эволюции итальянской и нидерландской экономики и торговли в условиях европейской «экономической депрессии» XIV—XV вв. // Средние века.— 1977.— Вып. 41.— С. 38.

⁶ Dziubiński A. Drogi handlowe polsko-tureckie w XVI stuleciu // Przegląd historyczny.— 1965.— Т. 56.— З. 2.— С. 234—235.

⁷ Бур М. Търговски връзки между Балканите и Средна Европа през XVII—XVIII вв. // Из историята на търговията в Българските земи през XV—XIX в.— София, 1978.— С. 189—229.

⁸ Inalcik H. Bursa and Commerce of the Levant // Journal of the Economic and Social History of the Orient.— P. 2.— Vol. 3.— Leiden, 1960.— S. 141.

^{9a} Фактор (заст.) — посередник, дрібний комісіонер.

⁹ Grzegorzewski J. Dwa fermany z wieku XVII.— Kraków, 1917.— S. 36.

¹⁰ Abrahamowicz Z. Katalog tureckich dokumentów.— Warszawa, 1959.— S. 181 (далі — KTD).

¹¹ Ibid.

¹² ЦДІА України у м. Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 396, арк. 132.

^{13—14} ЦДІА України у м. Києві, ф. 39, оп. 1, спр. 9, арк. 121.

¹⁵ Там же, арк. 144—145.

¹⁶ Chagrawiczewa L. Handel średniowiecznego Lwowa.— Lwów, 1925.— S. 38.

¹⁷ Ibid.— S. 41.

¹⁸ Acta grodzkie i ziemskie.— Lwów, 1884.— Т. 10. (далі — AGZ).

¹⁹ Лесников М. П. Пути балтийско-черноморской торговли XIV—XV вв.— С. 82.

²⁰ ЦДІА України у м. Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 521, арк. 561.

- ²¹ Русов А. А. Русские тракты в конце XVII и начале XVIII в. и некоторые данные о Днепре.— Киев, 1876.— С. 82—85.
- ²² Кісь Я. П. З історії торговельних зв'язків України в XVI—першій половині XVII ст. // Історичні дослідження: Вітчизняна історія.— К., 1982.— Вип. 8.— С. 87.
- ^{22a} Відстань від Львова до Кам'яння (близько 300 км) купці проходили за 10 днів, від Кам'яння до Ясс (105 км) — 4, від Ясс до Ізмаїла (122 км) — 5, від Ісаки до Базарджика (130 км) — 6, від Базарджика до Провадії (15 км) — за 1 день, від Провадії до Айтоса (46 км) — 3, від Айтоса до Адріанополя (90 км) — 4, від Адріанополя до Стамбула (120 км) — за 5—6 днів.
- ²³ Маркс К. Поразка уряду в фінансовому питанні.— Візники.— Ірландія.— Російське питання // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 9.— С. 231.
- ²⁴ Dziubiński A. Op. cit.— S. 233.
- ²⁵ Новичев А. Д. История Турции.— Л., 1963.— Т. 1.— С. 83.
- ²⁶ Натан Ж. История экономического развития Болгарии.— М., 1961.— С. 102.
- ²⁷ Вечева Е. Търговията на Дубровник с Българските земи (XVI—XVII вв).— **София, 1982.— С. 51.**
- ²⁸ Фрейденберг М. М. Дубровник и Османская империя.— М., 1984.— С. 61.
- ²⁹ Байбуртян В. А. Армянская колония Новой Джульфы.— Ереван, 1969.— С. 22—23.
- ³⁰ ЦДІА України у м. Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 258, арк. 29.
- ³¹ Сырку П. А. Описание Турецкой империи, составленное русским, бывшим в плену у турок в XVII в.— СПб., 1890.— С. 78.
- ³² Новичев А. Д. Указ. соч.— С. 143.
- ³³ Dziubiński A. Op. cit.— S. 243.
- ^{33a} За свідченнями паломників, відстань від Бурси до Амасії купці проходили за 22 дні, від Амасії до Токата — 8, від Токата до Сіваса — за 4 дні, решту шляху — від Сіваса до Тебриза — приблизно за 26 днів (Православний палестинський збірник.— Т. 11.— С. 2 (далі — ППС)).
- ³⁴ Dziubiński A. Op. cit.— S. 243.
- ^{34a} Відстань від Бурси до Кютах'ї купці проходили за 4 дні, від Кютах'ї до Карахісара — за 2, від Карахісара до Акшехіра — 2, від Акшехіра до Кон'ї — 3, від Кон'ї до Ереґлі — 2, від Ереґлі до Адани — за 10 днів.
- ^{34b} Шлях від Алеппо до Хами купці проходили за 3 дні, від Хами до Хомса — 2, від Хомса до Каро — 1, від Каро до Дамаска — 2, від Дамаска до Рамлі — 9, від Рамлі до Гази — 2, від Гази до Єрусалима — за 2 дні (ППС.— Т. 11.— Вип. 3.— С. 11—13).
- ³⁵ Dziubiński A. Op. cit.— S. 241.
- ³⁶ Орешкова С. Ф. Указ. стаття.— С. 191.
- ³⁷ Grzegorzewski J. Op. cit.— S. 36.
- ³⁸ КТД.— С. 22, 203.
- ³⁹ Czacki T. O handlu Polski z Porta Ottomańska // Dzieła.— Poznań, 1845.— Т. III.— 567 S.; Подградская Е. М. Указ. соч.— С. 151.
- ⁴⁰ Новичев А. Д. Указ. соч.— С. 143.
- ⁴¹ ЦДІА України у м. Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 517, арк. 940.
- ⁴² Там же, арк. 397.
- ⁴³ Там же, арк. 397—398.
- ⁴⁴ Там же, арк. 931.
- ⁴⁵ Там же, арк. 940.
- ⁴⁶ Там же, спр. 515, арк. 377.
- ⁴⁷ Там же, спр. 520, арк. 809.
- ⁴⁸ Там же, спр. 258, арк. 27—29.
- ⁴⁹ Zakrewska-Dubasowa M. Historia Armenii.— Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1977.— S. 150.
- ⁵⁰ ЦДІА України у м. Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 389, арк. 773.
- ⁵¹ Там же, спр. 516, арк. 602, 607.
- ⁵² Kutzzeba S. Handel Polski ze Wschodem // Przegląd Polski.— 1903.— Т. 150.— S. 49.
- ⁵³ Див.: Енгельс Ф. Дейсно спірний пункт у Туреччині // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 9.— С. 12.
- ⁵⁴ Орешкова С. Ф. Указ. стаття.— С. 192.
- ⁵⁵ Dziubiński A. Op. cit.— S. 243.
- ⁵⁶ Карпов С. П. Трапезундская империя и западноевропейские государства в XIII—XV вв.— М., 1981.— С. 22.
- ⁵⁷ Mańkowski T. Wyprawa po kobierce do Persji w roku 1601 // Rocznik orientaliczny.— Kraków, 1953.— Т. XVII (1951—52).— S. 196.
- ⁵⁸ ЦДІА України у м. Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 258, арк. 29.
- ⁵⁹ Там же, спр. 11, арк. 385.
- ⁶⁰ Там же, арк. 1134.
- ⁶¹ Там же, спр. 21, арк. 588.
- ⁶² Там же, спр. 11, арк. 1134.
- ⁶³ Там же, спр. 516, арк. 100.
- ⁶⁴ Там же, спр. 517, арк. 180; спр. 521, арк. 132.
- ⁶⁵ Там же, спр. 517, арк. 941; спр. 519, арк. 253.

- ⁶⁶ Там же, спр. 519, арк. 253; спр. 402, арк. 1026.
⁶⁷ Там же, спр. 519, арк. 253; спр. 402, арк. 1026.
⁶⁸ Там же, спр. 514, арк. 560.
⁶⁹ Там же, спр. 15, арк. 609; спр. 514, арк. 86.
⁷⁰ Там же, спр. 514, арк. 16.
⁷¹ Там же, спр. 15, арк. 182.
⁷² Там же, спр. 246, арк. 1535.
⁷³ Там же, спр. 247, арк. 643.
⁷⁴ Там же, арк. 643; спр. 251, арк. 137.
⁷⁵ Там же, спр. 15, арк. 609.
⁷⁶ Там же, спр. 519, арк. 253.
⁷⁷ ЦДІА України у м. Львові, ф. 9, оп. 1, спр. 251, арк. 980.
^{77^a} Куфа — бочка.
⁷⁸ ЦДІА України у м. Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 388, арк. 1022; спр. 389, арк. 1951.
⁷⁹ Там же, спр. 394, арк. 413.
⁸⁰ Там же, спр. 21, арк. 137.
⁸¹ Там же, спр. 398, арк. 1862; спр. 399, арк. 1247.
⁸² Там же, спр. 15, арк. 799; спр. 250, арк. 897; KTD.— S. 122.
⁸³ KTD.— S. 138, 203.
⁸⁴ D z i u b i ń s k i A. Op. cit.— S. 239.
⁸⁵ ЦДІА України у м. Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 389, арк. 195; спр. 522, арк. 32.
⁸⁶ Подградская Е. М. Указ. статья.— С. 156.
⁸⁷ ЦДІА України у м. Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 544, арк. 685.
⁸⁸ Там же, спр. 247, арк. 1372; спр. 248, арк. 33.
⁸⁹ Там же, арк. 1151—1152.
⁹⁰ Там же, спр. 20, арк. 681.
⁹¹ Там же, ф. 9, оп. 1, спр. 356, арк. 583.
⁹² Там же, ф. 52, оп. 2, спр. 21, арк. 318.
⁹³ Там же, спр. 20, арк. 681.
⁹⁴ Там же, спр. 32, арк. 797.
⁹⁵ G r z e g o r z e w s k i J. Op. cit.— S. 12.
⁹⁶ S z a s k i T. Op. cit.— S. 339.
⁹⁷ Тушин Ю. П. Русское мореплавание на Каспийском, Азовском и Черном морях.— М., 1978.— С. 75.
⁹⁸ Сванидзе М. Х. Грузия, страны Причерноморья и Восточной Европы в I пол. XVII в. // Россия, Польша и Причерноморье в XV—XVIII вв.— М., 1979.— С. 241.
⁹⁹ Енгельс Ф. Турецкие питання // Маркс Е., Енгельс Ф. Твори.— Т. 9.— С. 25.
¹⁰⁰ ЦДІА України у м. Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 516, арк. 85, 453.
¹⁰¹ M a j k o w s k i T. Op. cit.— S. 196.
¹⁰² ЦДІА України у м. Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 258, арк. 29.
¹⁰³ Там же, спр. 396, арк. 640; спр. 516, арк. 782.
¹⁰⁴ Там же, ф. 9, оп. 1, спр. 356, арк. 583.
¹⁰⁵ Верзилов А. Очерки торговли Южной Руси с 1480—1569 г.— Чернигов, 1898.— С. 15.

О. О. Кошик (Херсон)

Селянські депутати з України в I і II Державних думах Російської імперії

Державотворчі процеси в Україні дедалі настійніше вимагають систематичного вивчення всіх сторінок минулого українського народу. Актуальними сьогодні стають такі питання нашої історії, як спроби добитися місцевого та регіонального самоврядування, діяльності земств і взагалі виборних органів на території нашої країни¹.

Ці ж проблеми гостро стояли перед нашим народом в кінці XIX — на початку XX ст., коли в ході революції 1905—1907 рр. відкрились нові напрями боротьби за соціальне та національне визволення. Одним з них була думська (парламентська) діяльність². Основна увага дослідників на початку XX ст. зосереджувалася на висвітленні проблем соціально-економічної історії України та революційної боротьби. Що ж до питань парламентаризму, то до останнього часу вони найактивніше вивчалися лише у зв'язку з бойкотом першої Думи більшовиками та іншими лівими партіями та взаємовідносинами більшовиків з меншовиками в ході виборів до наступних Дум³, а також з критикою діяльності так званих буржуазних націоналістів в Україні⁴. Нині, в умовах відходу від політизованих принципів розгляду історичного минулого⁵, з'являється можливість більш детального і різнобічного висвітлення названої проблеми.

Активно досліджується насамперед діяльність політичних партій в Україні на початку XX ст.⁶. Як завжди актуальною залишається тема історії українського селянства — адже з огляду на структуру населення України того часу, 85 % якого становило селянство, саме село було основним об'єктом діяльності і головною надією тогочасних національних політичних сил⁷. Підтримка селянами нечисленної групи українських інтелігентів в першій Думі була для останніх дещо навіть несподіваною, але тим більш важливою⁸. Якості, виявлені думськими депутатами-селянами, на думку М. С. Грушевського, повинні були розвіяти «...всякі песимістичні гадки щодо будучності російської України в ліпших конституційних обставинах»⁹. Ця оцінка й нині представляє науковий інтерес — адже, незважаючи на велику роботу по вивченню всього, пов'язаного з історією селянства, залишається багато практично не досліджених питань. Зокрема, дуже мало фактичних даних про українських селянських депутатів. Так, невідомо, що це були за люди, через які обставини життя і в силу дії яких політичних чинників були обрані до Думи, якою була їх поведінка в стінах Таврійського палацу, яку участь брали вони в роботі парламенту. Не висвітлено погляди депутатів-селян, ступінь впливу на них партій, рівень розуміння політичної ситуації тощо.

Однорічно й неповно вивчені й виступи українських селянських депутатів у I і II Державних думах, в яких можна знайти багатий матеріал щодо життя українського села початку XX ст. і, зокрема, для актуальної нині роботи по дослідженню внутрішнього світу та світоглядних засад народу як творця історії¹⁰. Не одержали ще систематичного висвітлення й стенографічні звіти про думські засідання — цінне джерело для вивчення соціальної свідомості, і насамперед селян, оскільки основним питанням в 1905—1907 рр. було аграрне¹¹.

Між тим «великий мовчальник» селянин на початку XX ст. перебував у центрі уваги політиків. В Україні це особливо проявилось в пе-

ріод виборів до I і II Державних дум та під час їх роботи, коли в боротьбу за селянські голоси та політичну підтримку селянства включилися й урядові кола, і новостворені на той час партії. Можна говорити, звичайно, про вплив на українське селянство лише з боку деяких загальноросійських та українських національних партій; польські та єврейські мали свій контингент виборців серед землевласників та міщан Правобережжя.

Безпосередні свідчення про ставлення до селянства різних політичних сил, зокрема українських, містяться в численних тогочасних публікаціях з думської тематики. Для нас вони тим цінніші, що були написані на злобу дня, часто в полемічному запалі, для захисту своїх позицій. Взаємовикривальний пафос авторів різних політичних спрямувань дає можливість зробити певний крок до розуміння дійсної ролі селянства в політичних планах різних сил, не замаскованої формулюванням партійних програм, а в поєднанні з іншими джерелами, можливо, і реальної позиції самого селянства щодо всіляких партій і політики взагалі*.

Урядові кола, змушені шукати підтримки у селянства, особливо заможного, підготували виборчі закони 6 серпня і 11 грудня 1905 р. таким чином, щоб в Думі було якомога більше, як вони на те розраховували, консервативного селянства¹². Реальний склад Думи першого скликання зменшив запал урядовців; прем'єр-міністр І. Л. Горемікін навіть зауважив якимось: «Добра третина цих людей просить на шибеницю...»¹³. Так гранично відверто було сформульовано ставлення до Думи в стані правих, проімперських сил. Наприклад, московський професор — історик В. Гер'є виказував сумнів, наскільки багатонаціональну Думу можна назвати «російською» і, роздратований «етнографічним», як він пише, її складом, не втримується від зовсім не академічних характеристик «іногородців», називаючи їх «примірниками» (характеризуючи склад Думи, пише: «...і по два чи одному примірнику різних народностей, що збереглися у вигляді маленьких острівців в російському морі...»)¹⁴. З таких же світоглядних засад розглядатиме він пізніше склад і роботу другої Думи¹⁵. Під «батьківську турботу» маскує своє зневажливе ставлення до «темних селян» чорносотенний редактор «Киевлянина», в майбутньому член Державної Ради Д. І. Піхно. В своїй газеті він проводить думку, що законотворча робота «...не може бути довірена голосуванню тієї маси, що являє собою політичного немовля, яке не навчене навіть грамоті...», якого не можна «...без виховання кинути в розпал політичної боротьби»¹⁶. Найкращим же вихователем, судячи із змісту матеріалів «Киевлянина», міг бути б «Союз російського народу». Його провідники в рясах заповнили майже все Правобережжя відозвами єпископа Антонія та «Почаєвськими листками» і добились-таки, особливо на Волині, значного впливу на селян¹⁷.

Певна зверхність щодо селян відчувається й у лідера кадетів, шановного професора П. М. Мілюкова. Описуючи формування в Думі трудової групи, він пише про те, як «...пан Заболотний привів на повіді дюжину подільських «дядьків» в чоботах и свитках»¹⁸. Висновок щодо політичної зрілості трудовиків, яких «водять на повіді», читачі мали зробити самі. Втім, чоботи як символ використовувалися й прихильниками до селян народниками. В. Богораз-Тан так пише про селян-депутатів: «...вони... топчуть своїми важкими чобітьми цінний дубовий паркет, безцеремонно, як завойовники... виходять на трибуну впевнено, як господарі, і говорять з міністрами прямо, відверто, гірше, ніж на ти... Але пахне від них, крім мазаних чобіт, ще «землею й волею»¹⁹.

Інше ставлення до селянства знаходимо в українській демократичній, як тоді говорили «національно свідомої», інтелігенції. Вона поклядала на українське селянство великі надії і шукала в ньому опори, хоч і на інших засадах, ніж російські народники. М. С. Грушевський, що, як уже зазначалося, в перших кроках українських депутатів-селян в

Думі вбачав великі перспективи для української справи, широко жалкував з приводу невдачі цієї спроби²⁰. Відзначав політичну зрілість українських селян О. Лотоцький: «...Без проводу, без попередньої підготовки політичної школи ці так придушені гречкосії виявили просто якусь інтуїцію політичного чину в часі виборів...»²¹. Про тих же, кого обрали ці «гречкосії», Д. Дорошенко, тоді секретар «Українського вестника», який за завданням редакції проводив анкетування серед селянських депутатів, згадував уже як про «...дуже розумних, інтелігентних і свідомих національно діячів»²². Щоправда, радикальніше настроєний С. Єфремов, критикуючи уряд за створені ним умови виборів, говорив, що людей було зтероризовано, залякано і прибито, а «...по селах вибори взагалі проходили серед такого безладдя, що ...рідко хто тямив до ладу, куди і на що вибирають людей»²³.

Більш помірковані судження про селянських депутатів висловлював один з редакторів «Ради» Ф. Матушевський. Він говорив про першодумських селянських депутатів як про «простих хліборобів-селян без більш-менш широкого світогляду і теоретичної і практичної підготовки до справ такої великої ваги, якими являються справи державні»²⁴ і підтримував В. Піснячевського, який вважав селянських депутатів до II Думи вже значно більше підготовленими: «Перед вами вже справжня сіль землі народної. Вона ще не зовсім чиста, вилита, не аптечна, але далеко краща, ніж торішня»²⁵. Український соціал-демократ М. Порш виступав взагалі як прагматик. Хід його міркувань такий: селянам байдужі інтелігентські ідеї, проте не байдужа земля, тому треба пов'язати під час виборчої агітації аграрне питання з питанням автономії для України і добитися того, щоб «загально-політичне визволення було для українського народу разом з тим визволенням національним»²⁶.

Майже не згадують про своє українство і зв'язок із селянством трудовик, депутат I Думи від Чернігівської губернії Т. В. Локоть та публіцист кадет М. Могилянський. Вони у своїх книгах з'ясовують стосунки на загальноросійській міжпартійній арені, хіба що частіше інших цитуючи «своїх» українських депутатів²⁷. М. Могилянський при цьому вважав, що «політична свідомість широких мас селянства ще досить примітивна»²⁸. Базою для таких узагальнень йому послужила, як він писав у «Нарисах селянських настроїв», власна адвокатська практика та присутність в кулуарах Думи²⁹.

Цікаво, що В. І. Ленін, теж адвокат і літератор, робив висновки щодо селянства навіть і без такої практики. Однак він читав стенограми і вже через десятиліття, в 1917 р., наводив все-таки як основний доказ того, що селянство бажало націоналізації землі, факт наявності під першодумським проектом «104-х» (трудовицьким) селянських підписів³⁰. Як автор наукових праць і політик, він не забув зауважити при цьому, що до справи підходив ґрунтовно: «...Я вивчав спеціально підписи під цим проектом, докладно знайомився із тим, до якого класу вони належать, наскільки їх можна назвати селянами»³¹. Це, треба зазначити, далеко не пусте питання — кого з депутатів можна вважати «селянським», і залишається воно актуальним донині.

Проблему, кого вважати «справжнім» селянським депутатом, почали вирішувати й самі селянські депутати: «На пункті протиставлення «правдивих селян» і тих, що «поначепляли на себе галстучки та ворогнички» вийшла між селянськими послами навіть жива перепалка на однім зборі...» — писав М. С. Грушевський про одне із засідань першодумської Української громади³². Заплуталися спочатку у власних планах та формулюваннях і царські урядовці, що привело до появи в I Думі «селян» з учителів, професорів і адвокатів. Помилку виправив Сенат, який «для єдності тлумачення й виконання» законів 6 серпня та 11 грудня 1905 р. розіслав перед виборами до II Думи детальні роз'яснення, зокрема щодо того, кого слід вважати селянськими виборцями. Проте це «роз'яснення», в якому робиться наголос не на становій, а на

майновій диференціації і в основу якого покладено осілість і наявність господарства на селі³³, відсікало від виборів не тільки осіб селянського звання, які, хоч і були приписані до сільських громад, однак не жили в селі, не мали там власного господарства і фактично землею не користувалися (що загалом не викликало б заперечень), але також і розорених селян, що втратили часто не тільки землю, а й дворища, тобто не були господарями з правом голосу на сході³⁴. Вони були наймитами чи займалися ремеслом, промислом як-от копання колодязів, виготовлення саманної цегли тощо. Сенатське ж роз'яснення із задоволенням могло бути сприйнятим лише соціал-демократами, оскільки мало не офіційно підштовхувало в сферу їх впливу великі маси населення, які дійсно можна було віднести хіба що до «сільського пролетаріату».

Не можна говорити про адекватність розуміння навіть самого терміну «селянин» і в радянській історіографії. Вчені наштовхувалися на методологічні труднощі в пошуках джерел для вивчення різних сторін історії селянства, аж до парадоксів: чи продовжувати вважати селянином людину, якщо вона залишила мемуари³⁵. На значну розмитість критеріїв класовості вказують і філософи, що відійшли від ортодоксального марксизму³⁶. Все це свідчить про незавершеність розробки проблеми

Чимало неузгоджених питань нагромадилося також в питанні щодо партійності депутатів Думи. У працях, виданих до 1917 р., автори, які належали до різних політичних угруповань, намагалися зарахувати побільше селянських депутатів до «своїх» партій чи груп. Таку можливість надавала неусталеність членства в новостворених партіях, переходи депутатів в Думі з фракції до фракції. Ця ж обставина, очевидно, впливає і на сучасні дослідження, коли мова заходить про вплив партії на виборців чи депутатів³⁷.

Узагальнюючі праці з історії України, як колективні, так і монографічні, не дають єдиної картини соціального та партійного складу українських депутацій в I і II Думах³⁸. Між тим, цей сюжет вже включається до шкільної програми і, відповідно, до наймасовішого видання — шкільного підручника з історії України³⁹. Отже, треба дійти ясності в цьому питанні.

Тому, враховуючи все вище сказане, пропонуємо вважати селянськими всіх депутатів, хто був селянином за народженням. Очевидно, що це спрощення, але таке спрощення, як використання станового поділу суспільства при розгляді складу депутатів Думи, дає, на наш погляд, ряд переваг. З'являється можливість зробити крок у вивченні на зрілої проблеми, не очікуючи, поки фахівці подолають методологічні труднощі, а в разі появи усталених дефініцій внести корективи. Використання тогочасних юридичних норм усуває анахронізм, оскільки вибори в 1906—1907 рр. проводилися якраз за становою ознакою. Крім того, певною мірою усуваються різночитання, скажімо, у випадках, коли селянин, крім хліборобства, займався ще дрібною торгівлею, ремеслом чи обіймав одну з посад селянського станового самоуправління — старшини, писаря тощо. В думські депутати такі особи проходили як селяни — або по селянській курії, або по землевласницькій, якщо вистачало цензу. Що ж до можливих сумнівів у правомірності включення до розгляду депутатів, обраних від робітників, але селян за походженням, то треба зазначити, що робітнича курія, введена законом 11 грудня, на відміну від селянської, не мала свого обов'язкового представника, на завершальній стадії виборів — губерньській — була в абсолютній меншості і повністю залежала від підтримки селянських виборців. Це, звичайно, формальна підстава; більш істотним є те, що і на виборах, і в Думі робітники із селян підкреслювали своє селянське походження, вимушеність свого нового становища і єдність інтересів із селянством⁴⁰. Те ж саме можна сказати і про інтелігентів родом із селян⁴¹. Визначення селянських представників тільки за формальною ознакою, скажімо,

по виборах від відповідної курії (9 депутатів від українських губерній) не відображало б дійсний вклад українського селянства у розвиток суспільства.

Партійність селян будемо вказувати таку, як подавалася в офіційних виданнях (стосовно II Думи) ⁴² або за тими авторами, які спеціально займалися цим питанням ⁴³.

Після цих необхідних зауважень можна сказати, що серед депутатів від українських губерній в I Державній Думі селянство було представлено 58 депутатами, в II Думі — 62 депутатами ⁴⁴. Всього ж, за передбаченим законом 6 серпня розписом числа членів Думи, від дев'яти українських губерній мало бути обрано 102 депутати ⁴⁵. Ця кількість вказувалася і в законі 11 грудня і була чинною для I і II Дум.

Співвідношення українських депутацій за становим складом у I і II Думах було таке.

Таблиця 1 (**)

Губернія	Всього депутат.	Дворян	Селян	Міщан	Духовн. зв.	Не визн.
Волинська	13	5/3	7/9	—/—	1/1	—/—
Катеринославська	10	3/2	5/7	1/1	—/—	1/—
Київська	16	4/1	9/13	2/—	—/1	1/1
Подільська	13	—/1	13/11	—/—	—/1	—/—
Полтавська	12	5/6	6/5	1/—	—/1	—/—
Таврійська	6	2/2	2/4	1/—	—/—	1/—
Харківська	11	7/4	4/6	—/—	—/—	—/1
Херсонська	11	5/6	6/3	—/1	—/—	—/1
Чернігівська	10	4/5	6/4	—/1	—/—	—/—
Всього	102	35/30	58/62	5/3	1/4	3/3

** В чисельнику дані по I Думі. Невизначеність щодо станової належності деяких депутатів пояснюється відсутністю точних даних на цей час.

Як бачимо, кількісно селянські депутати абсолютно переважали над іншими як в I, так і в II Думах. Отже, якби це були справді консервативні, монархічно настроєні люди, то особливих проблем в уряді не було б. Проте, як уже відзначалося, в Думу пройшов далеко не той депутатський склад, на який розраховували урядовці. Селянські виборці, як і очікувалось, відіграли вирішальну роль на заключній стадії виборів. Однак вони проводили в депутати або своїх людей, селян, що вимагали б передачі їм усіх земель, або ж, якою б великою не була їх недовіра до «панів», своїми голосами підтримали тих з них, хто рішуче виступав за свободу народу та його права ⁴⁶.

До першої Думи селянство України обрало найдосвідченіших, найкращих, з його точки зору, представників, і насамперед письменних, а по можливості — освічених людей. Проте перипетії виборчої боротьби виносили наверх іноді і випадкових людей (двоє з депутатів від Подільської губернії — І. З. Кучеренко та П. М. Михаленко — взагалі були неписьменними, зате очолював цю депутацію адвокат І. К. Заболотний, оскільки офіційно вважався селянином громади села Чоботарки Ольгоспільського повіту) ⁴⁷. В цілому ж були обрані люди різні за фахом, освітою і життєвою долею. Тут були і шойно згаданий випускник юридичного факультету університету св. Володимира, учасник-волонтер англо-бурської війни, який до цього ж захоплювався конструюванням підводних човнів, красномовний оратор І. К. Заболотний ⁴⁸, і безсловесний в Думі селянин, колишній залізничний жандарм І. М. Крук ⁴⁹, колишній селянин і морський шкіпер, народний учитель і організатор недільних шкіл на Луганських рудниках С. М. Рижков ⁵⁰, і херсонський селянин В. Г. Леонов, який сам склав з себе депутатські повноваження: («аби чого не вийшло») ⁵¹, магістр сільського господарства, професор і публіцист Т. В. Локоть і повітовий суддя Л. Ю. Штефанюк ⁵².

Склад селянських депутатів у II Державній думі був більш рівним. Навчений досвідом уряд вжив заходів, щоб не допустити в Думу депутатів від селянської курії, які не були сільськими домогосподарями «з садибною осілістю»⁵³. Дещо змінився і партійний склад депутатів. Участь у виборах соціал-демократів, есерів і енесів, що бойкотували перші вибори, кадетів, популярних після I-ї Думи трудовиків, правих партій, що також активізувалися — все це внесло зміни у фракційний склад Думи другого скликання порівняно з I-ю.

Таблиця 2 (***)

Партійність депутатів від українських селян	I Дума	II Дума
Трудова група	28	38
Соціал-демократи	4	6
Конст. демократи	5	1
Праві	1	15
Позапартійні	15	—
Не визнач. партійності	5	2
	58	62

*** Кілька депутатів від України входили до не названих тут партій — демократичних реформ, народно-соціалістичної тощо, але стосовно селян тільки депутат II Думи В. І. Хвіст офіційно входив до складу партії есерів.

Селянські депутати від України досить активно проявили себе — на засіданнях Думи першого скликання виступили 18 депутатів, а II Думи — 17⁵⁴. Стенограми цих виступів зафіксували як загальний рівень розвитку селянських депутатів, так і їх світогляд, політичні пристрасті, бачення ними шляхів вирішення нагальних завдань, зокрема аграрного питання, зрештою, певні їх амбіції та особисті інтереси.

Що стосується провідників українських національних інтересів, то порівняно з I Думою, де головну роль відігравала українська інтелігенція, а селяни, як М. С. Онацький чи А. Ф. Грабовецький лише зрідка у своїх виступах посилялися на минувшину чи прикрашали часто сірі дебати українською мовою та гумором⁵⁵, в другій Думі вже справа відстоювання національних інтересів лягла на плечі депутатів-селян. Її гідно виконували депутати Ю. А. Сайко з Полтавської губернії, Є. К. Чигирик та В. Г. Сахно з Київської, В. І. Хвіст з Чернігівської губернії та ін.⁵⁶ Зазначимо, що селянські депутати з України були різних національностей: в основному українці і росіяни, але були також представники німецьких і чеських колоній, поляки, греки, кримські татари.

В цілому національний склад селянських депутацій досить вірно відбиває і структуру населення України того часу, і внутрішню політику царизму щодо неї, спрямовану на послідовну русифікацію українських губерній, особливо південних та східних. Подекуди (наприклад у Волинській та Подільській губерніях) національність могла відігравати вирішальну роль при обранні до Думи. Особливо показовими є результати виборів до II Думи від Подільської губернії, серед депутатів якої українцем назвався один П. М. Рогожа, тоді як в I Думі їх було дванадцять.

Тут треба нагадати, що офіційна статистика в Росії враховувала не національну, а релігійну належність населення. До того ж, царський уряд, щоб склалося враження, що росіяни в країні становлять більшість населення, при статистичних підрахунках об'єднував разом великоросів і пригнічуваних українців і білорусів під загальною назвою «росіяни» і таким чином одержував «більшість росіян» в Російській імперії, тобто 65,5 %⁵⁷. Статистичні викладки щодо думських депутатів ба-

зувалися, як правило, на підставі особисто заповнених ними анкет⁵⁸. Тому названа національність могла не відповідати дійсності. Характерним є випадок з братами Заболотними. Молодший, Іван Кирилович, єдиний в Подільській депутації в першій Думі значиться «росіянин», старший, Данило Кирилович, в майбутньому всесвітньовідомий вчений-мікробіолог, Президент ВУАН, чие ім'я носить інститут мікробіології в Києві, пише про себе «українець»⁵⁹. Отже, питання національної ідентифікації складу Дум не є простим і потребує подальшого вивчення.

Таблиця 3 (****)

Губернії	Національності						
	Укр.	Рос.	Пол.	Нім.	Чех.	Грек.	Кр. тат
Волинська	7/8	—	—	—	—/1	—	—
Катеринославська	1/—	4/6	—	—	—	—/1	—
Київська	6/11	2/2	1/—	—	—	—	—
Подільська	12/1	1/10	—	—	—	—	—
Полтавська	6/4	—/1	—	—	—	—	—
Таврійська	—	2/3	—	—	—	—	—/1
Харківська	—/3	4/3	—	—	—	—	—
Херсонська	4/—	1/2	—	1/1	—	—	—
Чернігівська	5/3	1/1	—	—	—	—	—
Всього: 58/62	41/30	15/28	1/—	1/1	—/1	—/1	—/1

**** В чисельнику — дані по I Думі

Аналіз виступів та аргументації українських селянських депутатів I і II Дум свідчить, що на той час радикалізм не був домінуючою рисою їх суспільної свідомості. Скоріше це були люди помірковані, але з глибоким розумінням правоти і законності своїх вимог. Ось кілька прикладів: на трибуні полтавський депутат М. С. Онацький: «...Я дуже дивуюсь: чия ж у поміщиків земля? А ось чия. З часу приєднання Малоросії до Російської держави імператори, а більш за всіх Катерина II, роздарували нашу українську землю російським дворянам й козацьким старшинам з тими людьми, які на ній сиділи та її обробляли. Постає питання, чому вона їхня? Якщо предки наші залили кров'ю цю землю, не зупиняючись ні перед чим, йшли в огонь і у воду відстоювати інтереси України, то чому ж в нинішній час за ті ж землі знову давати викуп?...»⁶⁰. Виступ селянина з Херсонщини П. М. Борисова також свідчить про розуміння селянами пружин і механізмів імперської системи нацькування народів один на одного: «Дайте землю, дайте права, дайте вільне життя, дайте науку і побачите, що через 20 років ніякі прокламації, ніякі провокації на наш народ не впливатимуть»⁶¹. Високий рівень усвідомлення необхідності освіти для українського села вказувало багато депутатів. Зокрема, депутат II Думи з Чернігівщини В. І. Хвіст говорив так: «Для селян, особливо на Україні, освіта значить не менше, ніж аграрне питання. Якби була б освіта, країна грамотна — легше було б боротися зараз, а Столипін не заявляв би: «Держава — це міністри». Доти, поки у нас на Україні не введуть місцевої мови, доти в нас рівень освіти не підвищиться»⁶².

Стенограми виступів селянських депутатів з України та інші матеріали про їх діяльність в Думах дають підстави для певних узагальнень щодо позиції українського селянства в I і II Державних думах Російської імперії. Отже, визнавалася необхідність розв'язання аграрного питання шляхом відчуження земель, в тому числі і великих приватновласницьких угідь, надання громадянських свобод, створення демократичної держави. Селянські депутати, особливо об'єднані в Українській думській фракції, вимагали для України місцевої автономії, самоврядування та національної школи. Усі ці завдання повинні були вирішувати-

ся законодавчим шляхом, шляхом послідовного реформування державного устрою, економічних та соціальних відносин.

Виступи українських селянських депутатів, що висвітлювалися українською пресою й активно сприймалися селянами, об'єктивно сприяли розвитку національної самосвідомості українського народу.

¹ Див.: доповіді Президента України Л. М. Кравчука та Голови Верховної Ради України І. С. Плюща на науково-практичній конференції «Актуальні проблеми управління територіями в Україні» 26 листопада 1992 р. // *Голос України*.— 1992.— 28 листопада.— С. 2—3.

² Сарбей В. Г. Традиції шахтарського Донбасу в історичному процесі демократизації // *Укр. іст. журн.*— 1992.— № 6.— С. 42.

³ Крижановский В. П. Большевики и парламентаризм в России: историография проблемы / Дис. на соиск. уч. степени доктора ист. наук.— (На правах рукописи).— Киев, 1991 г.

⁴ Иванов Л. М. Революция 1905—1907 гг. на Украине // *Революция 1905—1907 гг. в национальных районах России: Сб. статей*.— М., 1949.— С. 14—106.

⁵ Кондуфор Ю. Ю. Сьогодення інституту історії України // *Укр. іст. журн.*— 1991.— № 7.— С. 60.

⁶ Див.: *Укр. іст. журн.*— 1991.— № 9.— С. 157—158 (теми дисертацій); Друга Всеукраїнська науково-теоретична конференція «Проблеми історії національного руху на Україні (до 1917 р.)».— Тези доповідей.— Київ—Миколаїв, 1992 р.— Ч. 1.— С. 6—7; 10—11, 18—19; 26—29; 29—30; 30—32; 57—59; 64; 68—69; 80—81; Ч. 2.— С. 15—16; 43—44; 50—52; 68—70; Ч. 3.— С. 17—18; 35—37; 45—47; 47—48; 67—69, 79—81.

⁷ Афонін Ю. В. М. С. Грушевський про соціальний склад української нації на початку ХХ ст. // Там же.— Ч. 1.— С. 6—7.

⁸ Грушевський М. У українських послів російської Думи // *3 біжучої хвилі: Статті і замітки на теми дня, 1905—1906 р.*— Київ, 1906.— С. 80—81.

⁹ Там же.— С. 84.

¹⁰ Смолий В. А. Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби (друга половина XVII—XVIII ст.).— К., 1985.— С. 13.

¹¹ Щодо цінності джерел такого роду існують різні точки зору. Зокрема, українська дослідниця В. І. Михайлова висловлює певний сумнів щодо стенограм як адекватного джерела через те, що вони редагувалися (Див.: Михайлова В. І. Накази і приговори селянських сходів першої Государственной думе.— Дис. на соиск. уч. степ. канд. ист. наук.— Днепропетровск, 1975.— С. 42). В деяких працях «застійних» часів віддавалася перевага цитуванню виступів українських депутатів не за стенограми, а за творами В. І. Леніна.— (Див.: Лещенко М. Н. Українське село в революції 1905—1907 рр.— К., 1977.— С. 301—303). Однак сучасні дослідники в галузі джерелознавства історії селянства, зокрема білоруський вчений О. Г. Буховець, доводять, що, використовуючи певну методiku, можна ефективно одержувати найрізноманітнішу інформацію з масових джерел (якими є, безумовно, і стенографічні звіти про думські засідання.— О. К.), причому не тільки явну, але і «приховану». (Див.: Буховець О. Г. Массовые источники по общественному сознанию российского крестьянства: опыт применения контент-анализа // *История СССР*.— 1986.— № 4.— С. 104; Буховець О. Г. О системном анализе сознания и политического поведения крестьянства в годы первой российской революции // *Аграрная эволюция России и США в XIX—начале XX века: Материалы советско-американских симпозиумов*.— М., 1991.— С. 294). Ми поділяємо цю точку зору.

* Література із загальних питань парламентаризму в Росії та боротьби навколо Думи загальноросійських партій, особливо чисельна щодо РСДРП, практично вичерпно узагальнена в названих вище дисертаційних дослідженнях В. І. Михайлової та В. П. Крижанівського і спеціально тут не розглядається.

¹² Сидельников С. М. Образование и деятельность первой Государственной думы.— М., 1962.— С. 71.

¹³ Див.: Тан В. Г. (Богораз). Мужики в Государственной думе. Очерки.— М., 1907.— С. 9.

¹⁴ Герье В. Первая русская Государственная дума. Политические воззрения и тактика ее членов.— М., 1906.— С. 7.

¹⁵ Герье В. Вторая Государственная дума.— М., 1907.— 379 с.

¹⁶ Пихно Д. И. В осаде: Политические статьи.— Киев, 1905.— С. 9.

¹⁷ Оксенюк Р. Н. Нариси історії Волині.— Львів, 1970.— С. 48.

¹⁸ Милюков П. Год борьбы. Публицистическая хроника. 1905—1906.— СПб., 1907.— С. 396.

¹⁹ Тан В. Г. (Богораз).— Указ. соч.— С. 3.

²⁰ Грушевський М. Ілюстрована історія України.— Київ—Львів, 1913.— С. 518.

²¹ Лотоцький О. Сторінки минулого.— Ч. 3.— Варшава, 1934.— С. 7.

²² Дмитро Дорошенко. Мої спомини про давнє—минуле. (1901—1914 роки).— Вінніпег, Манітоба, 1949.— С. 83.

²³ Ефремов С. З російського життя // *Нова громада*.— 1906.— № 4.— С. 158—159.

- ²⁴ Матушевський Ф. Українська громада в другій Державній думі // Літературно-науковий вісник.— Т. 34.— Кн. 7.— Київ—Львів, 1907.— С. 93.
- ²⁶ Там же.
- ²⁶ Порш М. Національне питання та виборна агітація на Україні // Літ.-наук. вісник.— 1907.— Т. 37.— Кн. 1.— С. 135—137.
- ²⁷ Локоть Т. В. Первая дума: Первая дума. М., 1906.—365 с.; Локоть Т. В. Политические партии и группы в Государственной думе.— М., 1907.—317 с.
- ²⁸ Могилянский Мих. Первая государственная дума.— СПб., 1907.— С. 179.
- ²⁹ Там же.— С. VII—VIII.
- ³⁰ Левін В. І. Повне збір. творів.— Т. 31.— С. 399.
- ³¹ Там же.
- ³² Грушевський М. Вказ. стаття.— С. 84.
- ³³ Центральный Державный Историчный архив України.— ф. 442, оп. 658, спр. 95, ч. 1, арк. 328—328 зв. (далі — ЦДІА України).
- ³⁴ Там же, арк. 332 зв.—333.
- ³⁵ Див.: Кобытов П. С., Козлов В. А., Литвак Б. Г. Русское крестьянство: этапы духовного освобождения.— М., 1988.— С. 4.
- ³⁶ Библиер В. Социальная детерминация в XX веке // Новый круг.— 1992.— № 1.— С. 56—57.
- ³⁷ Див.: Проблеми історії національного руху... Тези доповідей. Білоус А. О.— Ч. 1.— С. 10—11; Ляха С. Р.— Ч. 2.— С. 43—44 та ін.
- ³⁸ Історія Української РСР.— Т. 1.— К., 1953.— С. 619—620; Історія Української ССР: в 10 т.— Т. 5.— К., 1983.— С. 163—167; Крип'якевич І. П. Історія України.— Львів, 1990.— С. 278—279; Субтельний О. Україна: Історія.— К., 1991.— С. 265; та ін.
- ³⁹ Історія України. Проб. учеб. пособие для 10—11 кл. / Под ред. Ю. Ю. Кондуфора.— К., 1991.— С. 25—27.
- ⁴⁰ Характерними щодо цього є виступи: в I Думі—депутата М. І. Михайличенка (Стеногр. отчеты: Сес. первая.— СПб., 1906.— Т. 1.— С. 104; 347—348; Т. 11.— С. 1357; в II Думі—депутата М. М. Фомічова. // Там же. Сес. вторая.— СПб., 1907.— Т. 1, Стб. 1109—1113).
- ⁴¹ Найбільш доступним і зручним джерелом з цього приводу може служити енциклопедичний словник бр. Гранат (т. 17), в якому подано списки депутатів I—III Дум з вказанням віку, стану, основних занять тощо. Недолік цих списків—повна відсутність даних про національність депутатів та в деяких випадках замовчування станової належності, особливо відносно депутатів-дворян.
- ⁴² Государственная дума. Созыв 2-й: Указатель к стенографическим отчетам.— СПб., 1907. (Покажчик до стеногр. звітів I Думи партійних списків думських фракцій не містить.— О. К.).
- ⁴³ Колесниченко Д. А. Состав Трудовой группы в I и II Государственных думах: сводная таблица членов фракции.— М., 1988.
- ⁴⁴ Тут і далі підрахунки автора зроблені за названими вже списками словника Гранат та покажчиками до стенографічних звітів, доповненими даними з неофіційних видань: Состав Государственной думы. Подробная таблица депутатов с указанием возраста, национальности, сословия, профессии, образования, партии и кратких биографических сведений.— М., 1906; Алфавитный список и подробные биографии и характеристики членов Государственной думы.— М., 1906.
- ⁴⁵ ЦДІА України, ф. 442, оп. 658, спр. 95, ч. 1, арк. 106—106 зв.
- ⁴⁶ Обзоратель. Депутаты с территории Украины и деятельность их в Государственной думе. 1. Условия избирательной кампании и состав депутатов // Украинский вестник.— № 10.— 23 июля 1906 г.— С. 726.
- ⁴⁷ ЦДІА України, ф. 442, оп. 658, спр. 95, ч. 1, арк. 262.
- ⁴⁸ Думский сборник. Государственная дума первого созыва. (27 апреля—8 июля 1906 г.)— СПб., 1906.— С. 303.
- ⁴⁹ ЦДІА України, ф. 442, оп. 658, спр. 95, ч. 1, арк. 262 зв.
- ⁵⁰ Колесниченко Д. А. Указ. соч.— С. 24—25.
- ⁵¹ Гос. дума. Стен. отчет. Сес. первая.— Т. 1.— СПб., 1906.— С. 286.
- ⁵² Колесниченко Д. А. Там же.— С. 30—31; 60—61.
- ⁵³ ЦДІА України, ф. 442, оп. 658, спр. 95, ч. 1, арк. 324.
- ⁵⁴ Підраховано за: Государственная дума. Стен. отчеты. Сес. первая.— СПб.: 1906.— Т. 1.— С. 866; Т. II.— С. 867—2013; Гос. дума. Второй созыв. Стеногр. отчеты. Сес. вторая.— СПб., 1907.— Т. 1.— Стб. 1—2344; Т. II.— Стб. 1—1613.
- ⁵⁵ Обзоратель. Вказ. стаття.— III. Законопроекты // Украинский вестник.— 1906.— № 12.— 13 авг. 1906 г.— С. 857.
- ⁵⁶ Матушевський Ф. Вказ. стаття.— С. 87—98.
- ⁵⁷ Дубровский С. М. Сельское хозяйство и крестьянство России в период империализма.— М., 1975.— С. 42.
- ⁵⁸ Бородин Н. А. Госуд. дума в цифрах.— СПб., 1906.— С. 5.
- ⁵⁹ Заболотный Д. К. Автобиография // Избранные труды.— Т. 1.— «Чума».— К., 1956.— С. 11.
- ⁶⁰ Гос. дума. Стен. отч. Сес. 1.— Т. 11.— С. 941.
- ⁶¹ Там же.— С. 1191.
- ⁶² Гос. дума: Стеногр. отчет. Сес. 2.— Т. 2.— Стб. 547.

О. П. Юренко (Київ)

Василь Шахрай: сторінки життя й діяльності. Світогляд. Доля

Василь Шахрай — складна постать із маловідомою біографією. Ці обставини певною мірою спричинилися до суперечливих оцінок його діяльності та ролі в історії. Відомі закордонні українознавці справедливо вважали В. Шахрая засновником і найяскравішим представником українського націонал-комунізму, апостолом українського комуністичного самостійництва¹.

З іншого боку — для вітчизняних науковців визначальними були ідеологічні і політичні канони. Тому дотепер у самій Україні про В. Шахрая за винятком двох газетних біографічних розвідок² не опубліковано жодного дослідження або статті в енциклопедії чи довідникові. Через згадані мотиви свідомо спотворювалися навіть відомі об'єктивні дані про нього, а ім'я Шахрая постійно було об'єктом різного роду інсинуацій. Політична упередженість щодо нього не була знята навіть за часів горбачовської перебудови. Навпаки, вона стимулювалася впродовж усього цього періоду, а імпульси, що підсилювали її, були надто потужними. Так, 30 березня 1988 р. Політбюро ЦК Компартії України під головуванням В. Щербицького прийняло постанову «Про 70-річчя I з'їзду Комуністичної партії України». У ній перед історико-партійною наукою ставилося завдання «звернути особливу увагу на боротьбу комуністів України за єдність партії, проти різного роду опортуністів, націонал-ухильників»³. І даючи урок у виконанні цього завдання та дотримуючись принципу наступності у політиці, не підвладного ніяким перебудовам, Політбюро ЦК КПУ на цьому ж засіданні ухвалило ще одну постанову — «Про статтю Ю. Гамрецького «Як люблять свою матір...», опубліковану в газеті «Радянська Україна» 27 лютого 1988 року». У цьому документі стаття відомого українського історика, написана до 100-річчя В. Шахрая, була «спробою безсуперечної політичної реабілітації діяча, який відкрито займав антиленінські позиції з національного питання, виступав проти рішень I з'їзду Компартії України». А звідси випливало і рішення: визнати статтю «політично помилковою», шкідливою, «вжити необхідних заходів для попередження лояви подібних публікацій»⁴.

Але час стверджує, що наука не може бути підвладною політичним заборонам. Вважаючи, що особа В. Шахрая, незалежно від людської волі, давно належить історії і має посісти у ній належне місце, автор цього матеріалу зробив власну спробу дослідити його життєвий та політичний шлях, ідейно-теоретичні погляди, історичну спадщину і в стислій формі ознайомити з ними читачів.

Василь Шахрай народився 11 лютого 1888 року в с. Харківці Пирятинського повіту Полтавської губернії у козацькій родині Матвія Савовича та Марії Петрівни Шахраїв⁵. За спогадами публіциста С. Домазара, який особисто був знайомий з цим родом, батько «мав понад сто десятин землі і п'ятеро синів»⁶. Тому зміг і найстаршого Василя, та й інших своїх дітей «вивести в люди» — дати їм освіту.

Старий Шахрай зовсім не був схожий на зажерливого сільського глита, а його сім'я жила не хлібом єдиним. Тож Василь з малих років

перейняв батькову любов до Шевченка і ще учнем Пирятинського міського училища вивчив напам'ять «Кобзаря».

Навчаючись у Феодосійській учительській семінарії, 18-річний юнак прилучився до забороненої політичної діяльності, активно допомагаючи місцевій організації російської партії соціалістів-революціонерів⁷. Ця ж робота і звела його з майбутньою дружиною — Оксаною Іванівною, котра у 1907 р. працювала в феодосійському есерівському підпіллі⁸. Протягом усього свого 93-літнього життя вона не тільки берегла пам'ять про чоловіка, а й залишаючись його однодумцем, як тільки могла, боронила його погляди.

Ще на останньому курсі семінарії Василь простудював книги «Вступ до вивчення соціології» М. Кареева та «До питання про розвиток моністичного погляду на історію» Г. Плеханова. Саме праці останнього мали велике значення для формування полемічного хисту героя цього нарису⁹. Крім того, оволодівши німецькою, французькою та англійською мовами, він читав зарубіжну літературу в оригіналі.

Восени 1912 р. бажання здобути вищу освіту привело В. Шахрая до Петербурзького інституту вищих комерційних знань¹⁰. На цей час досить чітко визначилися його світоглядні та політичні позиції. У 1913 р. він став членом РСДРП і відразу примкнув до більшовиків.

При цьому слід зазначити, що у мемуарній і науковій літературі існувала певна традиція, яка приписувала В. Шахраєві належність до Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП), а у 1917 р. перехід до більшовиків.

Поза сумнівом, це твердження навіювалося рішучим українським самостійництвом Шахрая і йшло в одних випадках від недостатньої поінформованості¹¹, а в інших — було свідомим спотворенням дійсності на догоду політичній кон'юктурі¹².

Влітку 1916 р. студента Шахрая мобілізували до російської армії. На початку 1917 р. після закінчення прискореного курсу Віленського військового училища, що дислокувалося у Полтаві, він отримав чин прапорщика і був залишений викладачем училища. З перших же днів після повалення самодержавства В. Шахрай виявив себе активним революційним діячем у цій інституції, домагаючись її демократизації¹³. А незабаром набув слави чи не найпопулярнішого у місті та губернії радянського діяча — соціал-демократа¹⁴.

Те, що йому довелося працювати на Полтавщині, серед недостатньо організованої, але могутньої національної стихії, сприяло формуванню у нього особливої, як для більшовика, позиції, змушувало пильніше придивитися до українського національного руху. До речі, серед полтавських більшовиків Шахрай був єдиним, хто виступав українською мовою¹⁵. Проте у перші місяці після повалення самодержавства він ще не розумів національного характеру революції в Україні, був далеким від самостійництва. Згодом сам Шахрай вказував на причини цього: «Ми були об'єктивно не українською партією, хоть ми жили, працювали на Україні і деякі з нас навіть за метриками репані українці, а російською партією... Діло навіть не в тому, що ми не захоплювалися гаслами автономії, федерації, самостійності, а відстоювали «єдність». А діло в тому, що ми цілком сторонились національно-визвольного руху»¹⁶.

Але саморозвиток української революції, організовані вияви українського національного життя поступово підсилювали національну свідомість Василя Шахрая і закладали підвалини її нового рівня — національно-державницької ідеології, що виростала над просто національними почуваннями, від яких він, за власними словами, ніколи не був вільним¹⁷. Віхами у цьому процесі були універсали Української Центральної Ради. Шахрай звертав увагу на те, що вони лежали якраз по фарватеру українського національно-визвольного руху¹⁸. Він був одним із тих, хто підтримав у червні 1917 р. перший Універсал, яким прого-

лошувалася автономія України, вважав його документом «величезної історичної ваги»¹⁹. А спільно із своїм найближчим товаришем та одним із провідників Полтавської організації РСДРП Сергієм Мазлахом домогся повної підтримки Універсалу організацією²⁰. Від цього часу бере початок їхній «національний ухил» — шлях до українського самостійництва.

Після одержання інформації про жовтневий збройний переворот у Петрограді полтавські більшовики декларували свою лояльність до Центральної Ради і заявили про її підтримку²¹. У цьому простежується безпосередній вплив В. Шахрая та С. Мазлаха, про що стверджують матеріали газети «Молот»²², засновниками, редакторами і провідними авторами якої вони були.

Підтримуючи проголошення Української Народної Республіки 3-м Універсалом Центральної Ради, Шахрай заявляв: «Універсал є акт надзвичайної ваги, але розглядати цей акт не можна ізольовано. Події, що відбуваються у Петрограді і в Росії, треба кваліфікувати як другу революцію. Щойно проголошений акт є продовженням тієї ж боротьби, тих же принципів. Оголошення Української республіки є акт не розпаду Росії, а вільного союзу народів»²³.

При цьому очевидно, що В. Шахрай якимось намагався поєднати парадигми російських політичних ідеологій та руху — більшовизму і українського національного відродження, не збагнувши, що це речі не сумісні.

Взагалі амбівалентністю, що була прикметною віхою тієї епохи, відзначалася політична свідомість Василя Шахрая. Але хоч вона і була детермінована марксизмом, у ній все ж пробивався і сильний струмінь демократизму. Враховуючи жорстокість і неблаганність, якими відзначався його час, потрібно сказати, що суб'єктивно Шахрай намагався пом'якшувати насильство, екстремістські методи боротьби, виявляв схильність до діалогу у критичних ситуаціях і віддавав перевагу політичному, а не збройному їх розв'язанню. Так, наприкінці жовтня 1917 р. завдяки його зусиллям було відвернено кровопролиття у Полтаві, коли Рада робітничих та солдатських депутатів блокувала вірне Тимчасовому уряду військо²⁴. Як член губернської Ради революції він намагався мирно налагодити із С. Петлюрою питання просування козачих ешелонів із фронту на Дон і Кубань, що дещо пізніше стало формальним приводом війни більшовицького Раднаркому із Україною²⁵.

Суперечливість його політичних поглядів виявлялася і у ставленні до питання про владу в Україні наприкінці 1917 р. Він висував ідею реформування всеукраїнським з'їздом Рад Центральної Ради в Українську Центральну Раду робітничих, солдатських і селянських депутатів²⁶ у той час, як дехто із більшовицьких лідерів прагнув здійснити військовий переворот²⁷. До речі, В. Шахрай не був членом Центральної Ради, як це іноді зазначалося у науковій літературі²⁸.

Свої погляди Шахрай відстоював на так званому обласному (крайовому (з'їзді РСДРП(б) (першій всеукраїнській нараді більшовиків) у Києві 16—18 грудня 1917 р. По суті тут відбулося його перше відкрите зіткнення у національному питанні із більшістю інших провідників більшовизму в Україні. Останні, особливо Є. Бош, Г. Пятаков, дотримувалися теорії Р. Люксембург про реакційність та шкідливість національних рухів в епоху імперіалізму, яку вони застосовували до України. Це люксембургіанство, національний нігілізм були лише замаскованими інтернаціоналістськими гаслами, антиукраїнською теорією і політикою, войовничим російським великодержавним шовінізмом. І хоча відомі були статті Леніна в «Правді» проти імперіалізму Тимчасового уряду щодо України, проте ні він особисто, ні керований ним ЦК партії не намагалися протидіяти такій лінії «українських» більшовиків. Своїми вказівками, а іноді і їх відсутністю, вони повністю розв'язували руки останнім, всупереч власним деклараціям про підтримку

права українського народу на самовизначення. На згаданій нараді при обговоренні доповіді Є. Бош про організацію влади в Україні Шахрай висловив думку, що національно-визвольний рух не втратив революційності. «Національна боротьба — це факт, який заперечувати не можна. Нам на ділі треба показати, що ми прихильники самовизначення нації» —, висунув він антитезу люксембурзьким твердженням Бош²⁹. А у своїй доповіді «Крайовий орган та робота в краї», маючи на увазі проголошення УНР, заявив: «Раз українська нація самовизначилася у форму федеративної (з Росією — авт.) республіки, то ми її, зрозуміло, повинні визнати». І відповідно до цього, а не з метою пропаганди, як чимало учасників наради, обстоював необхідність об'єднати більшовицькі організації у всеукраїнському масштабі, назвавши цю організацію «РСДРП більшовиків України» і створивши її керівний центр³⁰. Слід зазначити, що це далеко не була ще ідея створення окремої від РСДРП(б) партії чи навіть перебудови останньої на принципах федералізму. У той же час Шахраєві опоненти зустріли його виступи проти «зверхінтернаціональної точки зору», як шовіністичні і націоналістичні³¹. Один із них — В. Ауссем започаткував і відповідну історичну традицію³², яка існувала до останніх років³³.

Відразу ж після крайового з'їзду більшовиків В. Шахраєві як делегатові довелося брати участь у роботі I Всеукраїнського з'їзду Рад у Києві. У найкритичніший для його більшовицької меншості момент, коли стало відомо про ультиматум Раднаркомом Центральній Раді, Шахрай був єдиним, хто відважився звернутися до з'їзду від імені фракції більшовиків. «Цей ультиматум, на нашу думку, є непорозумінням, яке мусило зліквідувати без пролиття крові», — наголошував він³⁴. Та ця промова засвідчила його особисту позицію, а не позицію його партії.

Підкоряючись більшовицькій доктрині, яку він, хоч не беззастережно, а все ж поділяв, та партійній дисципліні, Шахрай, залишивши з'їзд у Києві, переїхав до Харкова. Там, як відомо, більшовицька фракція та заангажовані нею групки представників деяких інших партій оголосили себе першим всеукраїнським з'їздом Рад, а київський з'їзд та Центральну Раду — неправомочними. Тут же Шахрая було обрано членом Центрального виконавчого комітету Рад України³⁵ та його уряду — Народного Секретаріату, в якому доручено секретарство військових справ³⁶.

При цьому не можна погодитися із Є. Бош та деким із її сучасників, ніби В. Шахрай в принципі був проти організації радянсько-більшовицької влади в Україні та відповідної державності, мотивуючи це тим, що «ми зараз на Україні в меншості»³⁷. Дещо пізніше він сам, правда, визнавав, що українські маси були або проти ЦВК і Народного Секретаріату, або байдужі до них³⁸, але гадав, що ці маси готові підтримати Ради депутатів при умові, коли останні будуть обстоювати Українську Республіку³⁹. Звідси і його висновок: «Народний Секретаріат народився і жив в надзвичайно тяжких умовах. Багато було помилок, багато можна закинути йому, але все ж він відіграв і деяку позитивну роль»⁴⁰. Цю позитивну роль він бачив, розглядаючи діяльність останнього, перш за все, у контексті українського державотворення⁴¹.

У той же час В. Шахрай досить критично ставився до вищих інституцій радянської республіки в Україні і, до речі, не був поодиноким⁴². Це великою мірою вже само собою зводить нанівець тенденцію до міфологізації їхньої діяльності, старанно вибудовану вітчизняною історіографією, аж до останніх років⁴³.

Навіть за непохитною, на перший погляд, позицією В. Шахрая на мирних переговорах у Бресті на початку 1918 р. помітні були його коливання. Разом із головою ЦВК Рад України Ю. Медведевим він навіть намагався спочатку порозумітися з делегацією Центральної Ради. А за-

свідчуючи бойовище ставлення до останньої, схилився до того, щоб поїхати для переговорів із нею до Києва⁴⁴. Та все ж таки не зміг вийти із більшовицького політичного фарватеру, підписавши вироблений Л. Троцьким «Декрет про припинення війни»⁴⁵. Але вже через рік він оцінював дипломатичні кроки Центральної Ради із розумінням, визнавав їх логічність⁴⁶. Щодо проголошення під час переговорів у Бресті 4-м Універсалом повної державної самостійності України він висловився так: «Який міг бути інший вихід не тільки перед Центральною Радою, а й перед Україною, хто б не стояв на місці Ц. Ради? Вихід міг бути лише один — оголошення самостійності»⁴⁷.

Після Бреста Шахрай деякий час ще залишався формально військовим міністром більшовицького уряду України. Але не хотів вдаватися до політичного крутіства, фікції, як решта його колег з комуністичного проводу України, задля збереження своєї влади над нею. Вважаючи, що «найкраща політика — політика принципова», він єдиний у цьому уряді настоював на повному визнанні Брестського мирного договору. А на початку березня 1918 р. подав у відставку і залишив свою посаду⁴⁸, не бажаючи бути українською декорацією петроградського головнокомандувача В. Антонова-Овсієнка, у руках якого перебувало фактичне керівництво радянськими військами в Україні. Невдовзі після 2-го Всеукраїнського з'їзду Рад (березень 1918 р.). Шахрай знову був обраний до складу Народного Секретаріату. В. Затонський згадував: «Тов. Шахрай дуже опирався, не хотів брати теки народного секретаря земельних справ, бо він, мовляв, нічого не розуміє в земельних справах»⁴⁹.

В умовах поразки першої радянської влади в Україні відбулася подія, з якою традиційно пов'язували перший уже цілком зрілий вияв Шахраєвого самостійництва, — Таганрозька партійна нарада 19—20 квітня 1918 р. Безпосередній учасник цієї події Г. Лапчинський зазначав: «На Таганрозькій нараді з питання про конструювання комуністичної партії з тт. Шахраєм, Скрипником та ін. ми голосували за створення Української комуністичної партії як рівноправної секції Інтернаціоналу проти пропозиції більшості, що обстоювала фактичне підпорядкування РКП і пропонувала назвати партію «Комуністичною партією України»⁵⁰. У тому чи іншому контексті вслід за Лапчинським про це писали закордонні та вітчизняні вчені⁵¹. В. Шахрай дійсно ініціював таку позицію, хоч, як дослідив автор цієї статті, безпосередньої участі у голосуванні на нараді не брав.

Напередодні, коли за більшовицькою владою практично уже не залишилося території України, у комуністичній фракції ЦВК обговорювалося питання про доцільність існування радянського уряду України. І більшість була «за», вважаючи, що він має підняти повстання проти Центральної Ради. Шахрай, за його словами, «стояв на тому, що перед партією стоять інші завдання. Об'єктивні умови такі, що з цієї ухвали залишити Совітський Уряд України — нічого, крім гри в уряд, не вийде. Для партії значно більш варто прикласти сили на перемогу того розброду, який помічався увесь час на Україні між партійними організаціями, який вносив так багато гіркого і в без того гіркий стан речей на Україні, на утворення партії, яка мала б свій визначний центр і могла би орієнтуватися в складному стані боротьби на Україні» (підкреслення наше — авт.) — тобто самостійної, української за характером партії. «На фракційному засіданні... мені було заборонено виступати на пленумі ЦВК із своєю точкою погляду, і я вийшов із фракції»⁵², — пояснював він свою відсутність на Таганрозькій нараді.

Після цього, фактично дистанціювавшись від владних структур неіснуючої радянської держави в Україні, В. Шахрай «емігрував» до Саратова. Знайти там притулок і роботу йому допоміг С. Мазлах, що евакуювався туди раніше з Полтави. Шахрай став працівником очолюваного Мазлахом Саратовського підвідділу Українського відділу

Наркомату РРФСР у справах Національностей⁵³. Але головний зміст його тогочасної діяльності визначала не служба у цій інституції. Більшовик Шахрай зробив невтішний для себе і для партії висновок: «Досвід революції на Україні, на наш погляд, доказує, що ми понесли поразку не тільки тому, що прийшли німці... Навпаки, ми боїмося, що не будь сії «окупації і лише окупації», нас, як партію, все одно вигнали би з України, і не скоро би ми тоді встали». Це породило у нього питання: «Що нас побило, чи «щось сильніше за нас», чи те, що було «в нас для нас»? Розуміється, було те й друге. Але чи можна вважати те, що було «в нас для нас» лише маленькою хибою механізму?»⁵⁴. Пояснення Шахрай вирішив шукати з допомогою об'єктивного аналізу революційного процесу в Україні, виявленні його глибинних причин та чинників.

При цьому Шахрай намагався не втрачати зв'язку із політичною практикою, бо, власне, їй були підпорядковані його теоретичні студії. Зокрема, він готувався виступити із співдоповіддю про українське національне питання на I з'їзді Компартії України (початок липня 1918 р.). Але «болюче» питання було вилучене з повістки з'їзду під вагомим приводом — зашкодив лівоесерівський заклот⁵⁵. Першим підсумком теоретичної роботи В. Шахрая в еміграції був вихід у Саратові за період з грудня 1918 р. по лютий 1919 р. трьох видань (одного — українською і двох — російською мовою) його книги «Революція на Україні» (150 стор.), надрукованої під псевдонімом В. Скоровстанський (першу книгу, присвячену тій же проблематиці, написано у травні 1918 р., не було опубліковано).

Наголосивши, що намагається дати відповідь не на національне питання в цілому, а конкретно на українське, автор «Революції на Україні» підкреслив, що поки «одна нація панує, а інша мусить коритися, до тих пір ще немає соціалізму навіть при соціалізації засобів виробництва»⁵⁶.

У книзі, розрахованій перш за все на прокомуністичного читача, В. Шахраєві довелося підтверджувати і такі фундаментальні засади: існування України як окремої країни та української нації, відмінних від Росії. Але відбувалося зміцнення антиукраїнських настроїв у більшовицькому середовищі, зокрема у новоствореній КП(б)У. Домінуючим на той час став комуністичний різновид російського шовінізму — так звана «катеринославська точка зору», яку сповідували керівники Катеринославської парторганізації Е. Квірінг, Я. Яковлев (Епштейн), С. Гопнер. Ідеологом цієї течії слід вважати і Є. Бош. Вона освячувала і боронила класовим підходом та інтернаціоналізмом ідею російської великодержавності: «На противагу сепаратистським устремлінням поневолювачів, що намагаються створити «незалежну» державу, робітник і селянин України вимагає і домагається єдиної Радянської Росії. Боротьба за злиття з революційною Росією ставить на чергу дня на Україні нову революцію»⁵⁷.

У «Революції на Україні» Шахрай простежив розвиток українського руху з XIX століття до часу написання книги. При тому, що автор у своєму аналізі не полишає класового підходу, впадає у вічі і його цілком визначена солідарність із цим рухом в багатьох моментах. Стверджуючи, що в основі революційного процесу в Україні лежить класова боротьба, він одночасно підкреслює, що вона не лише відразу набула національного забарвлення, а й глибоко детермінована українськими національними проблемами. І першу поразку радянської влади в Україні він пояснює тим, що «більшовики не брали ніякої участі в українському національному русі і стояли на централістичній точці зору відносно державного ладу Росії»⁵⁸. Шахрай вважав, що комуністи «повинні хоч би в процесі революції стати лицем до національного руху, в той час, коли ми лише декларували самовизначення, не даючи ніякого вирішення питання, як же по-нашому повинна визначитися Україна»⁵⁹. Тим часом «український рух говорив увесь час мовою самостій-

ності, навіть тоді, коли він відмовлявся від неї»⁶⁰. Отож і його співпартійці повинні зрозуміти те, що українська нація цілком визначено заявила про своє бажання жити власним державно-політичним життям. «А тому — для України є лише один вихід: дійсна, а не примарна самостійність... Україна мусить посісти принципово місце поряд із Росією, Німеччиною, Францією, Швецією та ін., а не — з татаро-башкирськими республіками нового зразка»⁶¹.

Самостійна Україна для В. Шахрая — не апіорний ідеологічний фетиш, символ віри, а запрогнозована політична реальність. До її розуміння він дійшов внаслідок аналізу історії, внутрішнього стану, сучасних йому політичних процесів і нарешті — геополітичного положення своєї Батьківщини. Характерно, що її державно-політичне усамостійнення автор «Революції на Україні» обґрунтовує, вдаючись до марксистської теорії. Він упевнений у тому, що самостійність України ніскільки не суперечить «програмі інтернаціоналу і РСДРП(б) — РКП, навпаки, логічно витікає із неї» і найбільшою мірою сприяє єдності робітничого руху⁶².

Отже, хоч сам В. Шахрай зауважував, що важко бути об'єктивним, особливо в час незакінченої боротьби, йому при всіх зазначених вище умовах вдалося зробити низку об'єктивних, історичної ваги висновків, які були підтверджені історичним розвитком. «Історія жорстоко мстить за вічне «пристосування», повторення задів. Коли люди не бажать стати до історії обличчям, вона б'є в спину»,⁶³ — основна, не підвладна часу, філософська ідея книги.

Невдоволення автором своєю працею, розуміння потреби в поглибленні аналізу гострих проблем української дійсності та бажання вплинути на їх розв'язання в умовах стрімкого розвитку подій в Україні були визначальними мотивами написання другої і найбільш вагомій праці В. Шахрая — книги «До хвилі (Що діється на Україні і з Україною?)». Єдине прижиттєве видання цієї, за висловом відомого в еміграції історика І. Листяка-Рудницького, «книги з небуденною історією»⁶⁴ з'явилось в лютому 1919 р. у Саратові накладом 10 тис. примірників⁶⁵. Обсяг її невеликий — 102 сторінки. Через це її нерідко називали брошурою. Ця праця написана Василем Шахраєм у співавторстві із Сергієм Мазлахом. Аналіз тексту книги дає всі підстави вважати справедливими твердження західних українознавців, висловлені слідом за І. Майстренком, що головна роль у написанні книги належала Шахраєві. Однак не можна цілком погодитися із думкою Майстренка, що Мазлах «тільки підписався як один із співавторів книги, справжнім автором якої був Шахрай»⁶⁶.

Ставлячи перед собою мету повного соціального і національного визволення України, Шахрай і Мазлах дали всебічне обґрунтування останнього. Це означало перш за все відповісти на питання: «Чи можлива незалежна від Росії Україна?» При цьому вони проаналізували різні аспекти українсько-російських відносин, не зраджуючи матеріалістичному розумінню історії. І перш за все — економічний. В цій площині містилися і контраргументи їхніх політичних опонентів проти державної самостійності України на зразок таких: «Текстильна промисловість України перебуває в початковому стані... Нафту може дати лише Росія і ліс також... Продукційні сили обурюються проти відокремлення»...

Щодо цього автори книги зауважували, що ці зв'язки при всій їхній міцності — зв'язки колонії і метрополії. «Буває так, що «економічні зв'язки», «продукційні сили» викликають не політичне об'єднання, а політичне відокремлення»,⁶⁷ — підсумовують вони.

Характерно, що Шахрай ніколи не виявляв антиросійських настроїв. Навпаки, і в майбутньому він пов'язував долю України з Росією, але бачив їх відносини інакшими, ніж до цього часу. «Нова Росія і нова Україна — дві рівноправних сестри, дві вільні країни, дві незалежні,

самостійні, і в той же час об'єднані спільними інтересами, пошаною однієї до одної — ось до чого стремимо ми...»⁶⁸.

Проте, він розумів, як далекий цей ідеал від дійсності. Щодо російсько-українських зв'язків, які сформувалися дійсно історично, то «в порах сих зв'язків... набралось стільки гною, що ці зв'язки згубили свою еластичність, одубіли, не здатні прогнутись при історичних поворотах». Справедливо відзначаючи, що РСФРР є спадкоємницею Російської імперії, автори «До хвилі» наголошували: «Не треба забувати, що у спадщину СРСР Росії дісталася не тільки величезна держава, а й багато трухлятини, гнилизни. І треба пильно слідкувати за тим, що перепало в руки. Історичний досвід показує, що буває така спадщина, від якої краще зректись, щоб не зруйнувати дощенту придбаного власними силами добра»⁶⁹.

У книзі «До хвилі», втім, як і в «Революції на Україні», проступає ще одна суттєва риса політичного обличчя Василя Шахрая — він твердо відстоював соборність українських земель. Для нього, на відміну від більшовицької маси, не існувало питання, чи Галичина є частиною України. «Найгіршим результатом для України був би її новий поділ», спорудження нових перепон для природного об'єднання Наддніпрящини і Галичини, вважав він⁷⁰. І боронив Україну не лише від російського, а й від польського імперіалізму⁷¹.

Зайвого оптимізму відносно здобуття незалежності Україною В. Шахрай не виявляв. «Навпаки,— писав він,— є всі підстави гадати, що на її долю випаде найгірша чаша»⁷². І все ж не зраджував своїй впевненості. «При тому підвищенні національної свідомості і напруженні волі до вільного, незалежного, самостійного життя, які виявив український революційний національно-визвольний рух, не може бути й речи про повернення України в стан чужої колонії. Раніше, чи пізніше, чи трудним і кривавим шляхом озброєної боротьби, чи згодою, шляхом демократичного вирішення спірних питань, а Україна буде самостійною і незалежною не на словах тільки, а і на ділі»⁷³ — провідна ідея і логічна кульмінація «До хвилі».

Для розв'язання такого надважкого завдання автори «До хвилі» вважали необхідним вдатися до багатьох засобів. Як революціонери-марксистки, на чільне місце серед них вони ставили політичні. А поміж тих — організацію самостійної Української комуністичної партії (більшовиків). Символічно, що під грифом цієї неіснуючої партії і була видана книга. На думку авторів, ця партія мусила б стати головним знаряддям у побудові самостійної робітничо-селянської України⁷⁴.

У той же час В. Шахрай вважав, що комуністи не лише повинні враховувати національні особливості і чинники у своїй боротьбі, але і перетворити їх на свою зброю. Облудність статутного «інтернаціоналізму» в РКП зміцнювала його в цьому переконанні. А відносно звинувачень у шовінізмі та націоналізмі, яких за рік, що передував написанню книги, він чув вже немало, Шахрай разом із Мазлахом зауважував: «Ми «слов» не боїмося і за «словами» не ганяємося — се ми лишаємо «катеринославцям». Але ми без всяких «слов» прямо і одверто заявляємо: не злякаємося і справжнього шовінізму, якщо іншого шляху не буде. «Клин клином вишибай!» Наш «націоналізм» і наш «шовінізм» цілком і повністю зазначається вашим «інтернаціоналізмом». Як ви, так і ми»⁷⁵.

Все ж В. Шахрай суб'єктивно не був ренегатом комунізму. Він залишався вірним йому до останніх днів. Але під час аналізу дійсності під впливом реалій життя дуже часто відривався від «священного писання і ізустнього предання отців церкви», і наприкінці свого політичного і життєвого шляху впритул наближався до виходу із священного кола комуністичного догматизму. Штовхало його до цього українське самостійництво. Національні цінності увійшли до його свідомості так глибоко, що він намагався вивіряти ними фундаментальні положення

марксистської теорії: «Україна повинна бути і буде (якщо соціалістична революція і соціалізм не фраза і не шарлатанство) (підкреслено нами — авт.) єдиною і самостійною»⁷⁶. Теж саме — щодо пролетарського інтернаціоналізму і ленінської теорії про самовизначення націй⁷⁷.

Тож закономірно, що логіка сумнівів в комуністичній теорії та несприйняття комуністичної політики привели Василя Шахрая і до їх головного провідника — Леніна. Засвідчуючи йому свою пошану, він водночас поставив перед ним низку гострих питань. Якщо «Катеринославом пахне і у Москві»⁷⁸, коли зневаження суверенних прав України йде звідти — то це наслідки тієї політики, яку веде в національному питанні Ленін — ось резюме Шахрая. Не спромігшись повністю переступити через політичний авторитет вождя комунізму, все ж побажав Україні «свого Леніна»⁷⁹.

Отже, В. Шахрай уже стояв на шляху критичної переоцінки ленінізму. На початку 1919 р., майже одночасно з «До хвилі», він видав у Саратові ще і третю книгу — перекладений ним українською мовою збірник творів В. Леніна з національного питання, до якого написав велику передмову. Досить-таки об'єктивна оцінка цієї праці Шахрая дається в одній з публікацій на сторінках журналу КПУ, попри її умисний негативізм. «Справа в тому, що В. Шахрай не коментує праць В. І. Леніна, а полемізує з Ленініним..., робить недоречні застереження..., вдається до грубих вихваток. Передмова написана Шахраєм з антимарксистських позицій»⁸⁰.

Дехто із зарубіжних дослідників висловлював подив з приводу таких відвертих заяв та того, що їх удавалось навіть друкувати та розповсюджувати в Радянській Росії⁸¹.

Та Василь Шахрай був свідомий того, на що він замахнувся і що його може чекати. Відчував він це по тому, як затискала цензура його першу книгу⁸², як після публічних виступів з українського питання у Саратові більшовицька публіка погрожувала йому ЧК. А під час розмови про українські справи з наркомом національностей РСФРР Й. Сталініним «він теж нас налякав чрезвычайкою, але побачивши, що «злякалися», поспішив додати: «Ні, ні, я шучу!» «Каємося», нам таки страшно тієї шутки і ми заявили, що се такий аргумент, що нам доводиться лише погодитися...»⁸³, — сумно іронізував Шахрай, чи не першим з-поміж українських діячів нахопившись на зловісні Сталінові «шутки».

У зверненні Шахрая та Мазлаха до Леніна вражає їхня прозорливість щодо своєї долі. «З нами можна коротко розквитатися: бий його, я його знаю!» І від нас мокрого місця не залишиться». Та це передбачення вони поширювали і на долю всієї української національно-свідомої інтелігенції, взявши до уваги антиукраїнські випадки керівників КП(б)У⁸⁴.

Передбачення В. Шахрая швидко збулися. Не минуло і місяця після виходу у світ «До хвилі», як орган ЦК КП(б)У — газета «Комуніст» під рубрикою «чорна дошка» повідомила: «Постановою Центрального Комітету КПУ від 9 березня 1919 р. громадяни Шахрай та Мазлах виключаються з партії за дії, спрямовані проти партії»⁸⁵. Цим же вердиктом їм заборонялася робота у будь-яких державних установах. Відомо також, що ЦК КП(б)У ухвалив вислати авторів «До хвилі» з України, а їх книгу — вилучити⁸⁶.

Американський історик Д. Мейс наголошував, що єдиним методом діяльності авторів «До хвилі» було переконування, дискусія: «Мазлах і Шахрай не створили організованої опозиції, яка могла б перемогти партію. Вони визначено сподівалися просто переконати керівних більшовиків, що тогочасна політика була помилковою»⁸⁷. Але сам Шахрай зазначав, що у політиці рахуються не із словами, а з фактами⁸⁸. А інформація із конфіденційного листа С. Мазлаха теж іде в розріз із думкою Мейса. У березні 1919 р. Мазлах писав про цілком певний свій і Шахрая намір безпосередньо перейти до «організації сильної та потуж-

ної Української комуністичної партії». Із цитованого документа зрозуміло, що вказане рішення ініціювалося Шахраєм, без якого Мазлах не робив ніяких кроків у цьому напрямі⁸⁸.

Об'єктивні обставини і перш за все відкрите цькування більшовицьким керівництвом, певна річ, не давали змоги В. Шахраєві відкрито реалізувати виношені політичні плани. Але він та Мазлах не відкидали варіанта праці у підпіллі⁹⁰. Морально Василь Шахрай був готовий до цього заздальгідь. Слушно писав В. Левинський про останній період Шахраєвого життя у єдиному опублікованому по ньому некролозі: «Він не падав, не корився, не каюся»⁹¹.

По-іншому повів себе С. Мазлах. Він подав апеляцію до ЦК РКП(б) і вже через два місяці після виключення був поновлений у партії⁹². А скоро посів не лише відповідальні посади у радянському апараті на Полтавщині, але й виявив себе войовничим більшовицьким ортодоксом. Він використав свій хист і досвід публіциста для розгромних виступів у пресі проти боротьбистів, меншовиків і навіть для виправдання наступу Москви на декоративний суверенітет УСРР⁹³.

А Василь Шахрай, не підкорившись ухвалі ЦК КП(б)У, залишився на Україні, практично перейшовши на нелегальне становище. З весни 1919 р. він учителював по селах Полтавщини, маючи, проте, неофіційний зв'язок з Полтавою, де йому немало хто із недавніх колег співчував. Але характерно, що він, практично, не міг навіть жити разом із своєю родиною у селі. Коли наприкінці липня 1919 р. на Полтавщину насувалася денікінська окупація, знайомі запропонували Шахраєві знову евакуюватися до Росії. Та він відмовився. «Денікіна треба підірвати знизу, щоб сам український народ — робітники і селяни вигнали його», — ділився Шахрай думками. За домовленістю з полтавськими більшовиками він залишився у підпіллі. Але беручи до уваги, що по українських містах він багатьом знайомий, погодився перебратися для нелегальної роботи на Кубань, сподіваючись налагодити там випуск підпільної української газети⁹⁴.

Поza сумнівом, що зголосившись проводити антиденікінську роботу в Кубанщині, В. Шахрай враховував, що там існувало потужне українське етно-культурне середовище, а також те, що розвиток цього середовища стимулювала українська революція. І зрозуміло, що він, на той час уже переконаний український державник, думав не так про налагодження культурницьких зв'язків великої України і Чорномор'я, як про об'єднання у недалекому майбутньому українських етнічних земель у соборну державу.

Потрапивши до Катеринодара — одного із головних осідків Добровольчої армії, Шахрай ризикував не лише як комуніст, але і як репрезентант своєї нації. Адже антиукраїнство, як і антибільшовизм, було офіційною ідеологією білогвардійщини. За рік перед тим денікінці розгромили у Катеринодарі посольство гетьманату П. Скоропадського, а посла-полковника Боржинського забили «за измену России»⁹⁵.

Така ж доля чекала і Василя Шахрая. Він був схоплений і замордований денікінцями. А потім його труп з табличкою «більшовик» довго гойдався на шибениці посеред Катеринодара⁹⁶. Правда, існує версія, що Шахрая знищили самі більшовики ще у 1918 р.⁹⁷ Незважаючи на помилковість щодо року смерті, під питанням залишається пряма причетність колишніх співпартійців до загибелі героя цього нарису. Одержаний влітку 1920 р. його дружиною лист — єдина звістка з Кубані від нього, датований листопадом 1919 р., свідчив, що ніяких явок за вказаними йому адресами Шахрай не знайшов⁹⁸. Зрозуміло, що ця обставина вже сама собою робила його заложником білогвардійців, у той же час не лишаючи ніяких доказів на підтвердження цього припущення.

Та як би там не було, навіть своєю смертю В. Шахрай ствердив вірність пропагованим ним ідеям та подав нащадкам вражаючий і незаперечний приклад патріотизму. Але ставити крапку у політичній біо-

графії Василя Шахрая на цьому не можна. Бо, як влучно висловився проф. В. Чапленко, «власне він «засвітився» яскравістю своїх діл пізніше, можна навіть сказати, посмертно»⁹⁹. Прикметною у цьому плані є заява Шахрая і Мазлаха про те, що вони започатковують «рід комуністів-«націоналістів», комуністів-«шовіністів», комуністів-«патріотів»¹⁰⁰. Вона цілком відповідає їхній історичній ролі предтеч націонал-комунізму, як ідеології та політичної течії не лише в Україні, а й у всьому світі, виключаючи хіба що російський націонал-комунізм, власне більшовизм, що був формою великодержавного шовінізму цієї нації. Але це окрема тема, що виходить за рамки цієї статті.

На закінчення варто зауважити, що із відстані багатьох десятиліть, вдивляючись у ідейно-теоретичний доробок В. Шахрая, не варто обмежувати його виключно рамками націонал-комунізму. Значення його творів, зокрема «До хвилі», не можна зводити і лише до історичних документів, навіть якщо розглядати їх як «високоцінне свідчення двох проникливих і проречистих сучасників-самовидців»¹⁰¹. Шахраєву спадщину слід оцінювати у контексті поступу українства, як широкого і довготривалого суспільно-політичного руху, розвитку української політичної думки. І в цьому плані закордонні українознавці позначили своєрідну умовну вісь: науково-публіцистичні твори М. Драгоманова — «До хвилі» В. Шахрая та С. Мазлаха — «Інтернаціоналізм чи русифікація?» І. Дзюби¹⁰². Тому зовсім не випадковим було повторне видання праці В. Шахрая та С. Мазлаха за кордоном. При найактивнішій участі І. Майстренка видавництво «Пролог» у 1967 р. уперше після 1919 р. випустило «До хвилі» окремою книгою. Це видання надало нового життєвого імпульсу твору Шахрая і Мазлаха, текст якого вважався практично втраченим для читачів. А в 1970 р., у видавництві «Мічиган-прес» (США) з'явилася третє, на цей раз англomовне, видання «До хвилі». Книгу переклав англійською мовою і підготував до друку професор Гамільтонського університету в Канаді П. Потічний, а ґрунтовну передмову написав професор М. Лютер¹⁰³.

Тепер слово за вітчизняними послідовниками.

¹ Чапленко В. З позиції «свого Леніна» // Вільна Україна.— Нью-Йорк, 1968.— № 57.— С. 46; Лисяк-Рудницький. І. Український комуністичний маніфест // Сучасність.—1971.— № 9.— С. 105; Гунчак Т. Українська політична думка 1920-х років: монархізм, націоналізм, націонал-комунізм // Сучасність.—1986.— № 1.— С. 69; Прокop М. Про український націонал-комунізм / З приводу праці Джеймза Е. Мейса // Сучасність.—1986.— № 3.— С. 69.

² Романенко Н. Незламний більшовик // Зоря Полтавщини.—1967.— 31 жовтн.; Гамрецький Ю. Як люблять рідну матір... / Радянська Україна.—1988.—27 лютого.

³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України), ф. 1; оп. 11, спр. 1846, арк. 10.

⁴ Там же.— арк. 11.

⁵ Там же.— ф. 39, оп. 4, спр. 231, арк. 18.

⁶ Домазар С. Реставратори голубих мрій // Визвольний шлях (Лондон).—1969.— Кн. 11.— С. 1255.

⁷ ЦДАГО України, ф. 39, оп. 4, спр. 231, арк. 167—168.

⁸ Центральний державний архів вищих органів держ. влади та держ. управління України (далі — ЦДАВО України), ф. 166, оп. 12, спр. 8574, арк. 4.

⁹ Науковий архів Полтавського краєзнавчого музею, спр. 05—42, арк. 9.

¹⁰ ЦДАГО України, ф. 39, оп. 4, спр. 231, арк. 177—179.

¹¹ Енциклопедія Українознавства.— Париж — Нью-Йорк, 1984.— Словникова частина 10.— С. 1256.

¹² Бош Е. Год борьбы.— К., 1990.— С. 141; Эрлэ Д. В первый год // Советская Украина.—1957.— К. 2.— С. 128; Евдокименко В. Ю. Критика идейных основ украинского буржуазного национализма.— К., 1967.— С. 232.

¹³ Шахрай О. Открытое письмо тов. Ауссему // Летопись революции.—1925.— № 4.— С. 183.

¹⁴ Сметанич. Полтава перед Октябрем // Летопись революции.—1924.— № 3.— С. 66.

¹⁵ Шахрай О. Назв. праця.— С. 183.

¹⁶ Мазлах С., Шахрай В. До хвилі / Що діється на Україні і з Україною? (перше видання).— Саратов, 1919.— С. 55.

- ¹⁷ Там же.— С. 97.
¹⁸ Там же.— С. 24.
¹⁹ Скоровстанский В. Революция на Украине.— Саратов, 1919.— С. 40.
²⁰ Козюра С. Л. В Полтавській Раді // Боротьба за перемогу Радянської влади на Україні.— К., 1957.— С. 458.
²¹ Державний архів Полтавської області (далі ДАПО), ф. 1057, оп. 1, спр. 6, арк. 138.
²² Молот (Полтава).— 1917.— № 4.
²³ ЦДАГО України, ф. 39, оп. 4, спр. 231, арк. 36.
²⁴ Там же, арк. 36.
²⁵ ДАПО, ф. 1057, оп. 1, спр. 14, арк. 85.
²⁶ Молот (Полтава).— 1917.— № 2.
²⁷ Бош Е. Назв. праця.— С. 380.
²⁸ Енциклопедія Українознавства.— Словникова частина 10.— С. 3796; Майстренко І. Про книгу «До хвилі» та її авторів // Мазлах С., Шахрай В. До хвилі. (Що діється на Вкраїні і з Україною?).— Нью-Йорк, 1967.— С. 10.
²⁹ Областной съезд РСДРП (б-ков). (Первое всеукраинское совещание большевиков) // Летопись революции.— 1926.— № 5.— С. 76.
³⁰ Там же.— С. 77—80.
³¹ Мазлах С., Шахрай В. До хвилі (1-е видання).— С. 80.
³² Коммунист (Харків).— 1922.— 17 декабря.
³³ Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник.— К., 1987.— С. 379; Коломийченко І., Хміль І. До історії з повагою // Радянська Україна.— 1988.— 30 березня; Варгатюк П. Л. Перший Радянський уряд України: відоме і невідоме // Про минуле заради майбутнього.— К., 1989.— С. 201.
³⁴ Всеукраїнський съезд Советов // Літопис революції.— 1938.— № 1.— С. 274.
³⁵ Там же.— С. 283.
³⁶ Из истории Соввласти на Украине. О Первом Всеукраинском съезде Советов и Первом Советском Правительстве Украины // Летопись революции.— 1924.— № 4.— С. 170.
³⁷ Бош Е. Назв. праця.— С. 141; Эрде Д. Назв. праця.— С. 128.
³⁸ Скоровстанский В. Указ. соч.— С. 112—113.
³⁹ Там же.— С. 84.
⁴⁰ Мазлах С., Шахрай В. До хвилі (1-е видання).— С. 18.
⁴¹ Там же.— С. 31.
⁴² Затонський В. Уривки з спогадів про українську революцію // Літопис революції.— 1929.— № 4.— С. 159.
⁴³ Варгатюк П. Л. Назв. праця.— С. 203.
⁴⁴ Народна Воля (Київ).— 1918.— 27 січня.
⁴⁵ Вісти Ради (Полтава).— 1918.— 31 січн.
⁴⁶ Мазлах С., Шахрай В. До хвилі (1-е видання).— С. 54—58.
⁴⁷ Там же.— С. 29.
⁴⁸ Бош Е. Назв. праця.— С. 226, 387.
⁴⁹ Затонський В. З спогадів про українську революцію // Літопис революції.— 1929.— № 5—6.— С. 131.
⁵⁰ Лапчинский Г. Письмо в редакцию // Червоний Прапор (Харків).— 1920.— 11 липня.
⁵¹ Mapping С. Ukraine Under the Soviets.— New York, 1953.— Р. 29; Майстренко І. Назв. праця.— С. 10; Симоненко Р. Фальсифікаторські вправи за океанських істориків // Комуніст України.— 1961.— № 1.— С. 62.
⁵² Шахрай В. Передмова // Ленін Н. (В. Ільїн). Статті по національному питанні.— Саратов, 1919.— С. 11.
⁵³ ЦДАГО України, ф. 39, оп. 4, спр. 241, арк. 213.
⁵⁴ Мазлах С., Шахрай В. До хвилі (1-е видання).— С. 96.
⁵⁵ Там же.— С. 19.
⁵⁶ Скоровстанский В. Указ. соч.— С. XI—XII.
⁵⁷ Бош Е. Национальное правительство и Советская власть на Украине.— М., 1919.— С. 5.
⁵⁸ Скоровстанский В. Указ. соч.— С. 73.
⁵⁹ Там же.— С. 146—147.
⁶⁰ Там же.— С. III.
⁶¹ Там же.— С. XVI.
⁶² Там же.— С. 144.
⁶³ Там же.— С. X.
⁶⁴ Лісяк-Рудницький І. Назв. праця.— С. 100.
⁶⁵ ЦДАГО України, ф. 39, оп. 4, спр. 231, арк. 44.
⁶⁶ Документи українського комунізму.— Нью-Йорк, 1962.— С. 13; Майстренко І. Назв. праця.— С. 11—12; Лісяк-Рудницький І. Назв. праця.— С. 101; Чапленко В. Назв. праця.— С. 47.
⁶⁷ Мазлах С., Шахрай В. До хвилі (1-е видання).— С. 38.
⁶⁸ Там же.— С. 3—4.
⁶⁹ Там же.— С. 84.

- ⁷⁰ Скоровстанский В. Указ. соч.— С. XIX.
- ⁷¹ Мазлах С., Шахрай В. До хвилі (1-е видання).— С. 70.
- ⁷² Скоровстанський В. Указ. соч.— С. XIX.
- ⁷³ Мазлах С., Шахрай В. До хвилі (1-е видання).— С. 84.
- ⁷⁴ Там же.— С. 87.
- ⁷⁵ Там же.— С. 93.
- ⁷⁶ Скоровстанский В. Указ. соч.— С. 149.
- ⁷⁷ Мазлах С., Шахрай В. До хвилі (1-е видання).— С. 64.
- ⁷⁸ Там же.— С. 32.
- ⁷⁹ Там же.— С. 99.
- ⁸⁰ Костенко В. Видання творів В. І. Леніна на Україні (1894—1965).— Харків.— 178 с. Склали: П. М. Шморгун, А. І. Козлова, О. О. Майборода, Ф. К. Сарана // Комуніст України.— 1966.— № 9.— С. 93.
- ⁸¹ Лисяк-Рудницький І. Назв. праця.— С. 88.
- ⁸² Скоровстанский В. Указ. соч.— С. XXIII.
- ⁸³ Мазлах С., Шахрай В. До хвилі (1-е видання).— С. 95.
- ⁸⁴ Там же.— С. 101—102.
- ⁸⁵ Коммунист (Харків).— 1919.— 12 березня.
- ⁸⁶ ЦДАГО України, ф. 39, оп. 4, спр. 128, арк. 4.
- ⁸⁷ Массе У. Communism and the Dilemmas of National Liberation. National Communism in Soviet Ukraine, 1918—1933.— Cambridge, 1983.— P. 49.
- ⁸⁸ Мазлах С., Шахрай В. До хвилі (1-е видання).— С. 101.
- ⁸⁹ ЦДАГО України, ф. 39, оп. 4, спр. 128, арк. 7.
- ⁹⁰ Там же.
- ⁹¹ В. Л. Василь Шахрай, висланий московськими більшовиками з України, вбитий московськими денікінцями на Кавказі // Нова доба (Відень).— 1921.— 22 жовтня.
- ⁹² Летопись революции.— 1925.— № 3.— С. 250.
- ⁹³ Юренко О. П. Із мороку забуття. Мазлах (Робсмен) Сергій Михайлович // Реабілітовані історією.— Київ—Полтава, 1992.— С. 237—239.
- ⁹⁴ ЦДАГО України, ф. 39, оп. 1, спр. 241, арк. 216—217.
- ⁹⁵ Іванис В. Стежками життя (Спогади). Кн. II.—Новий Ульям, 1959.— С. 284—286.
- ⁹⁶ ЦДАГО України, ф. 39, оп. 4, спр. 241, арк. 237.
- ⁹⁷ Домазар С. Назв. праця.— С. 1257.
- ⁹⁸ ЦДАГО України, ф. 39, оп. 4, спр. 241.
- ⁹⁹ Чапленко В. Назв. праця.— С. 46.
- ¹⁰⁰ Мазлах В., Шахрай В. До хвилі (1-е видання).— С. 91.
- ¹⁰¹ Лисяк-Рудницький І. Назв. праця.— С. 101.
- ¹⁰² Сучасність.— 1968.— № 12.— С. 127; Чапленко В. Назв. праця.— С. 51.
- ¹⁰³ Mazlakh S., Shakhrei V. On the Current Situation in the Ukraine.— Michigan, 1970.

Г. Д. Казьмирчук (Київ), А. В. Сілкін (Київ)

М. В. Довнар-Запольський як декабристознавець

Розвиток декабристознавства в Україні тісно пов'язаний з життям і науковою діяльністю не одного покоління істориків Київського університету. Біля витоків університетської, а практично всієї української школи декабристознавства, стояли талановиті вчені—професори університету св. Володимира В. С. Іконников і М. В. Довнар-Запольський¹. Одним з найважливіших завдань української історії на сучасному етапі є вивчення творчого доробку корифеїв вітчизняної науки. Тому аналіз наукової спадщини М. В. Довнара-Запольського, зокрема його внеску в дослідження руху декабристів, набуває особливої актуальності.

Митрофан Вікторович Довнар-Запольський народився 2 червня 1867 р. в Білорусії. Його батько, Віктор Мартинович, потомствений дворянин, в Мозирі мешкав на вулиці Покровській в будинку Бібермана². Мати, ім'я та по батькові якої не відомі, в 1886 р. проживала у Східній Пруссії³. Митрофан спочатку навчався у Мінській гімназії, а з другого класу — в Мозирській прогімназії. Знання були тверді, наприклад, з історії мав річну «четвірку». «Відомість про успіхи, увагу, старанність і поведінку» зберегла свідчення про те, що він, як і більшість гімназистів, за розмови на уроках, неуважність, метушню в коридорах під час перерви частенько карався «арештом» від однієї до кількох годин⁴. «Особливих нахилів до чого-небудь не помічено, крім пустого фразерства»⁵, — записано в цьому документі.

На проязі другої та третьої чвертей в VI класі за успішністю Митрофан Довнар посідав четверте місце в класі. Але навчальний рік він закінчив невдало. «Не цілком задовільно 2 (два)»⁶ — таку перевідну оцінку з грецької мови отримав учень, а тому був залишений на другий рік у VI класі. Це, на думку чиновників Київського учбового округу, і стало причиною того, що М. В. Довнар-Запольський 18 червня 1885 р. припинив навчання у Мозирській прогімназії. Щоправда, студент Федір Бурчак стверджує, що переїзд Митрофана до Києва був запланований його батьком у зв'язку з «неможливістю тримати сина в іншому місті»⁷. У другій половині вересня 1885 р. Митрофан вступив до Київської I-ї гімназії. Але навчався тут він недовго.

1 березня 1888 р. у 21-річного учня VIII класу другого відділення Митрофана Довнара*, який в цей час проживав на квартирі пані Веселовської, інспектор гімназії А. Старков знайшов заборонені книги: «Лист М. І. Костомарова до видавця «Колокола» з передмовою М. Драгоманова, поему Т. Шевченка «Марія» з передмовою і примітками М. Драгоманова, «Громаду» — збірник українських М. Драгоманова, збірник № 32 різноманітних статей, «Основу» — «Південноруський літературний вісник»⁸. Всі вилучені видання були передані до Педагогічної ради гімназії, яка 4 березня цього ж року прийняла рішення «виключити з гімназії» Митрофана Довнара-Запольського⁹, заборонивши йому вступати «в інші навчальні заклади»¹⁰. Проте 14 березня рада «заслухала окрему думку законовчителя Михайла Златоверховника і вчителя Петра Іващенко» і була вимушена пом'якшити рішення від 4 березня, відмовившись від вимоги «заборони вступати в інші учбові заклади»¹¹.

Більшість членів Педагогічної ради дійшли висновку, що Митрофан Запольський, навчаючись ще в Мозирській прогімназії, «встиг зарази-

тися шкідливим напрямком і, мабуть, залишився і в Київській 1-й гімназії в тім же дусі»¹².

Подальша доля М. В. Довнара-Запольського за документами не простежується. У 1894 р. він закінчив історико-філологічний факультет університету св. Володимира і, як стипендіат «стипендії св. Кирила і Мефодія», мусив «прослужити викладачем в навчальному закладі міністерства народної освіти протягом шести років»¹³. М. В. Довнар-Запольський був «затверджений на посаді штатного викладача у приватній жіночій гімназії Ржевської у Москві»¹⁴. До викладання приступив 7 жовтня 1895 р.

Навчаючись на історико-філологічному факультеті, М. В. Довнар-Запольський займався науковою працею. 15 вересня 1891 р. Імператорське товариство любителів природи, природознавства, антропології і етнографії присудило йому срібну медаль. Він був членом багатьох товариств, в тому числі й історико-філологічного при імператорському Харківському університеті¹⁵.

За розпорядженням міністра народної освіти з 1 січня 1896 р. М. В. Довнар-Запольського залишають при університеті св. Володимира «для приготування до професорського звання по кафедрі російської історії»¹⁶ на два роки. Він активно досліджує архіви Москви, Петербурга, Варшави, одночасно працюючи ще деякий час викладачем приватної гімназії в Москві.

Витримавши на історико-філологічному факультеті університету св. Володимира протягом 1897—1898 рр. «установлене випробування на звання магістра російської історії», згідно з дозволом попечителя Московської учбової округи, М. В. Довнар-Запольський «зараховується в число приват-доцентів Московського університету по кафедрі російської історії»¹⁷. 29 травня 1901 р. «переведений до університету св. Володимира тим же званням, для читання лекцій по кафедрі російської історії»¹⁸. Цього ж дня на історико-філологічному факультеті захистив магістерську дисертацію «Державне господарство великого князівства Литовського при Ягеллонах», за яку 18 листопада 1901 р. Вченою радою університету йому «присуджене звання магістра російської історії»¹⁹.

Дослідник продовжує активно працювати над вивченням російської історії. Ним була підготовлена, а 27 травня 1905 р. на історико-філологічному факультеті публічно захищена дисертація «Нариси з організації західноруського селянства в XVI ст.». Вчена рада університету 31 травня цього ж року «затвердила магістра М. Запольського-Довнара у присудженні йому факультетом ступеня доктора російської історії»²⁰.

Одночасно М. В. Довнар-Запольський в університеті св. Володимира організує студентський етнографічний гурток. Серед його активних членів був відомий в майбутньому український декабристознавець В. М. Базилевич. Вчений читає публічні платні лекції по Товариству Нестора-літописця, поширюючи історичні знання²¹, пропагує доробок свого вчителя В. Б. Антоновича. В листі, підписаному М. В. Довнаром-Запольським і М. І. Василенком, М. І. Петрову пропонувалося взяти участь у вечорі «для обговорення питання про видання збірника статей з історії та археології, присвяченого В. Б. Антоновичу»²².

М. В. Довнар-Запольський — організатор освіти в Україні. Ця проблема недостатньо досліджена нашою вітчизняною історичною наукою. В Державному архіві м. Києва зберігається справа «в. о. директора Київського комерційного інституту», фундатором якого і був вчений-історик. Спочатку він створив жіночі вечірні курси, які пізніше, з 1906 р., стали називатися Вищими жіночими комерційними курсами²³, а згодом перетворились в згаданий вище інститут. Його директором з 27 червня 1908 р по 20 березня 1917 р. був М. В. Довнар-Запольський²⁴.

Звернемо увагу ще на один недостатньо вивчений факт біографії М. В. Довнара-Запольського. Історик жив і творив в Україні, де національне питання в період демократичної революції 1905—1907 рр. діста-

до значного розмаху. Мало кому відомо, що викладачі історико-філологічного факультету одногосно вимагали відміни відомих актів царського уряду від 1876 і 1881 років, які вводили «обмежувальні міри відносно публікації книг малоросійською мовою»²⁵. Рада університету св. Володимира, розглянувши звернення викладачів і професорів історико-філологічного факультету, прийняла рішення про необхідність створити комісію для «мотивування» цієї вимоги. До її складу увійшли: Дашкевич, Лобода, Перетц, Запольський-Довнар та інші²⁶. 11 березня 1905 р. Рада університету заслухала доповідь комісії і текст направивши міністру народної освіти²⁷. Але наукова й громадська діяльність М. В. Довнара-Запольського в цей період потребує подальшого вивчення.

Сьогодні важко зі всією точністю відповісти на питання, коли ж вчений почав цікавитися проблемами руху декабристів. Можна припустити, що ще під час роботи в архівах Москви і Петербурга він мав можливість користуватися слідчими справами «апостолів свободи». 18 квітня 1899 р. в листі до В. С. Іконникова М. В. Довнар-Запольський просить його «оголосити в університеті курс», присвячений «правлінню Олександра І»²⁸. Дослідження цієї епохи, безперечно, було неможливе без розгляду питань декабристського руху.

Багато своїх наукових праць вчений присвятив аналізу теоретичних і конкретно-історичних проблем декабризму. Найбільш відомими серед них є «Ідеали декабристів»²⁹, «Таємне товариство декабристів»³⁰ та «Груднева революція 1825 р.»³¹, які об'єднані спільним задумом — показати рух «збірників святої волі» в усіх його аспектах. Свого роду рефератом цих досліджень виступає розділ «Декабристи» в книзі «Огляд новітньої російської історії»³².

Цінність праць М. В. Довнара-Запольського полягає в тому, що вони написані із залученням широкого кола джерел, адже саме в цей період вчені отримали можливість користуватися слідчими справами декабристів. М. В. Довнар-Запольський зробив вагомий внесок в публікацію архівних матеріалів з історії декабризму. Він, зокрема, вперше опублікував повні тексти програмних документів Товариства об'єднаних слов'ян — «Правил» і «Клятви»³³. Чималу увагу дослідник приділив розгляду діяльності окремих членів таємних організацій. Так, М. В. Довнар-Запольський намагається зрозуміти поведінку керівника Васильківської управи Південного товариства С. І. Муравйова-Апостола під час підготовки повстання Чернігівського піхотного полку і у ході самого збройного виступу декабристів на Київщині³⁴.

Сьогодні, як ніколи, потрібен глибокий аналіз висновків М. В. Довнара-Запольського щодо джерел формування ідеології «апостолів свободи», адже в сучасному декабристознавстві точиться дискусія з цього питання. В працях дослідників часто аналізується методологічний аспект: які чинники справили вирішальний вплив, а які — другорядний. Деякі автори віддають перевагу такому з них, як російська кріпосницька дійсність, інші — західноєвропейській суспільно-політичній думці та революційним подіям в Європі³⁵. М. В. Довнар-Запольський чи не вперше вказав на органічне поєднання цих чинників. «Якщо одні з членів таємних товариств вперше здобували освіту на західноєвропейському ґрунті, то інші приходили до тих же висновків самостійно, придивляючись до російського життя», — зазначав вчений³⁶.

М. В. Довнар-Запольський досить повно висвітлив історію такої неординарної організації, як Товариство об'єднаних слов'ян, яка й сьогодні, на наш погляд, вивчена ще недостатньо. До того ж нині робляться спроби розглядати це таємне товариство як організацію, що діяла одночасно з декабристськими товариствами, але автономно, хоча мала багато спільного з ними щодо програмних завдань³⁷. Тому сьогодні було б доцільним ще раз звернутися до думок М. В. Довнара-Запольського, адже саме він підкреслював, що Товариство об'єднаних слов'ян

до злиття з Південним товариством декабристів у вересні 1825 р. мало самостійно розроблені програмні документи, висунуло цілком серйозну мету й намітило шляхи її досягнення. Дослідник зазначав, що таємна організація діяла автономно і на початку 1825 р. «достатньо розрослась і серед її членів помітне намагання енергійної діяльності»³⁸. До речі, М. П. Павлов-Сільванський в своїй рецензії в жодному рядку не критикує висновки і оцінки М. В. Довнара-Запольського щодо історії створення та діяльності Товариства об'єднаних слов'ян³⁹.

М. В. Довнар-Запольський пояснив значення умовних знаків у «Правилах». Вчений також навів девіз товариства у вигляді відбитку восьмикутної печатки з умовними позначками і подав їх зміст⁴⁰. М. В. Довнар-Запольський вважав, що ні «Правила», ні «Клятва» не дають повного уявлення про мету таємної організації. Якщо проаналізувати мемуарні джерела, зокрема «Записки» І. І. Горбачевського, то, на думку дослідника, вони свідчать, що «мета Товариства об'єднаних слов'ян з'являється перед нами в значно серйознішому вигляді» і зовсім не заслуговує на те іронічне ставлення, що його бачимо у донесенні Слідчої комісії і працях історика офіційно-охоронного напрямку ХІХ ст. М. І. Богдановича⁴¹. Останній вважав, що Товариство об'єднаних слов'ян не мало значимості ні за кількістю його членів, ні за їх особистими якостями⁴². М. В. Довнар-Запольський, на противагу цьому, писав, що члени таємної організації «слов'ян» справляють симпатичне враження, приваблюють своєю щирістю, відданістю справі і рішучістю у діях⁴³.

Як відомо, Товариство об'єднаних слов'ян виникло на ґрунті Товариства першої згоди і Товариства друзів природи, що їх заснували брати Андрій та Петро Борисови. Серед дослідників, у тому числі й сучасних, немає одностайності в питанні про дату заснування цих ранніх організацій. М. В. Довнар-Запольський, як і інший декабристознавець дожовтневого періоду Н. І. Коробка, а також видатний український історик Д. І. Багалій, вважає датою створення Товариства друзів природи 1817 р.⁴⁴ Пізніше, в радянській історіографії, усталилась думка про те, що перша таємна організація була заснована у 1818 р.⁴⁵ Однак Б. С. Абаліхін в одному з своїх новітніх досліджень зазначає, що Товариство об'єднаних слов'ян веде свою історію від 1817 р., і повертається, таким чином, до думок М. В. Довнара-Запольського⁴⁶. Отже, твердження М. В. Довнара-Запольського знаходять прибічників і серед сучасних вчених.

Розглядаючи Товариство друзів природи, М. В. Довнар-Запольський дійшов висновку, що воно «здається, не мало політичної мети»⁴⁷. З цим можна погодитися, беручи до уваги той факт, що Слідча комісія у справі декабристів не виявила у діяльності організації замаху на державний устрій Російської імперії⁴⁸. Проте радянські декабристознавці, зокрема М. В. Нечкіна і М. П. Савичев, підкреслюють, що Товариство друзів природи висунуло таку політичну мету, як боротьба за республіку⁴⁹. Наведені факти свідчать, на наш погляд, що зараз назріла необхідність по-новому проаналізувати історію виникнення й діяльність ранніх організацій — попередниць Товариства об'єднаних слов'ян.

М. В. Довнар-Запольський цілком вірно підкреслює, що найбільш діяльними серед «слов'ян» були брати Андрій та Петро Борисови, які й заснували цю таємну організацію разом з польським шляхтичем Ю. К. Люблінським⁵⁰. В історіографії декабристського руху існують різні погляди на те, хто саме — брати Борисови чи Люблінський — був ініціатором створення Товариства об'єднаних слов'ян, кого вважати головним ідеологом і автором програмних документів. Так, Н. І. Коробка віддавав перевагу Ю. К. Люблінському, а Ю. Конарський (Мошинський), М. В. Нечкіна, І. С. Достяна — Петру Борисову⁵¹. М. В. Довнар-Запольський висловлює інше судження: він намагається довести, що ініціатором заснування Товариства об'єднаних слов'ян був Андрій Бо-

рисов⁵². В той же час М. В. Довнар-Запольський зазначає, що «Правила» і «Клятва» написані у «тісному гуртку трьох друзів»⁵³, тобто разом братами Борисовими та Люблінським. На нашу думку, сьогодні важко дати однозначну відповідь на питання про ініціатора створення таємної організації «слов'ян» і автора її програмних документів. До того ж, і до нинішнього часу лишається загадкою, чиєю рукою написані наявні у слідчій справі Петра Борисова «Правила» і «Клятва»⁵⁴.

Зупиняючись на питанні про формування світогляду членів Товариства об'єднаних слов'ян, М. В. Довнар-Запольський пише, що спостереження за російською дійсністю примусили молодих офіцерів критикувати тогочасний державний лад. Разом з тим вчений не принижує й значення впливу творів західноєвропейських мислителів⁵⁵. Важко, на наш погляд, не погодитися з думками М. В. Довнара-Запольського.

В новітніх дослідженнях істориків України і Росії порушується проблема зв'язку братів Борисових і створених ними товариств з масонством⁵⁶. М. В. Довнар-Запольський не виділяє окремо це питання, але наводить факт, що може бути аргументом на користь існування такого зв'язку: О. С. Пестов, один з членів Товариства об'єднаних слов'ян, закликаючи А. В. Веденяпіна до вступу в таємну організацію, запитав, чи не хоче той бути масоном⁵⁷.

Аналізуючи програмні документи Товариства об'єднаних слов'ян і слідчі справи його членів, М. В. Довнар-Запольський дійшов висновку, що головною метою цієї організації була зміна політичного ладу в Російській імперії, а ідея створення федерації слов'янських республік відіграла другорядну роль⁵⁸. Такий висновок витримав випробування часом: його поділяють і сучасні дослідники, зокрема І. С. Достян та М. П. Савичев⁵⁹.

М. В. Довнар-Запольський висловив своє судження з проблеми тактики Товариства об'єднаних слов'ян, яка викликає суперечки у дослідників. М. В. Нечкіна висунула положення про те, що члени цієї таємної організації були противниками військової революції і прибічниками народної революції⁶⁰. Проти такої оцінки виступили М. М. Лисенко та І. В. Порох, вважаючи, що «слов'яни», як і декабристи Південного і Північного товариств, мали намір здійснити свої задуми шляхом військової революції⁶¹. М. В. Довнар-Запольський підкреслював, що в теорії члени Товариства об'єднаних слов'ян не були прибічниками військової революції, але вони завжди були готові до збройного виступу, могли, не вагаючись, віддати життя за ідею свободи⁶². Проте він ніколи не зображував «слов'ян» апологетами народної революції.

У підсумках аналізу програмних документів Товариства об'єднаних слов'ян і свідчень його членів під час слідства М. В. Довнар-Запольський пише про те, що ця організація разом з політичними ставила етичні й просвітницькі завдання, особливо підкреслюючи саме їх⁶³. Отже, вчений майже впритул наблизився до оцінки Товариства об'єднаних слов'ян як організації «просвітницької конспірації», що була зроблена С. С. Ландою у 1975 р.⁶⁴ і одержала схвальні відгуки⁶⁵. Таким чином, М. В. Довнар-Запольський вперше звернув увагу на цілісність ідеології Товариства об'єднаних слов'ян.

Вчений докладно висвітлив історію об'єднання таємної організації «слов'ян» з Південним товариством декабристів у вересні 1825 р. Він зазначив, що після цієї події Південне товариство значно посилювалось і «головним чином отримало те, чого йому не вистачало, — людей, які прирекли себе до царевбивства»⁶⁶. На думку М. В. Довнара-Запольського, М. П. Бестужев-Рюмін, один з керівників Васильківської управи «південців», вбачав у членах Товариства об'єднаних слов'ян саме «змовників»-царевбивць, яких, проте, в Південному товаристві «чітко відокремлювали від членів». Дослідник підкреслив «докорінну різницю» між цими двома таємними організаціями, яка полягала у ставленні до солдатських мас. М. В. Довнар-Запольський пише, що діячі Південного

товариства були більш далекими від народного середовища і тому мали менше можливостей до зближення з солдатами. Він відзначає, що своєю агітацією серед солдатів члени Товариства об'єднаних слов'ян значно допомогли «південцям» у справі підготовки до збройного виступу^{67–69}.

М. В. Довнар-Запольський розглянув також дії «слов'ян» в період підготовки та під час повстання Чернігівського піхотного полку на Київщині. Вчений зазначає, що після отримання звістки про смерть імператора Олександра I вони одразу ж зрозуміли «необхідність негайних дій», в той час як керівники Васильківської управи Південного товариства виявили нерішучість. М. В. Довнар-Запольський проаналізував план збройного виступу, розроблений членами Слов'янської управи, наголосивши, що подібного плану не було у «південців», в першу чергу, у С. І. Муравйова-Апостола. Дослідник звернув увагу на те, що «слов'яни» вважали за необхідне залучити до повстання поляків, а також проголосити визволення селян негайно після його початку.

М. В. Довнар-Запольський наводить досить цікавий і маловідомий факт: Петро Борисов хвилювався з приводу якості артилерійських снарядів, враховуючи досвід кавказької війни. Вчений підкреслив гуманізм цього декабриста: Петро закликав «утримувати солдат від вбивств та насильства». М. В. Довнар-Запольський докладно висвітлив поїздки Андрія Борисова по Волині і Поділлю з метою підняти підрозділи Пензенського піхотного полку на допомогу чернігівцям. Зупиняючись на причинах поразки повстання Чернігівського піхотного полку, декабристознавець зазначає, що С. І. Муравйов-Апостол не спромігся поінформувати діячів Слов'янської управи про свої наміри, а ті чекали вказівок з боку керівників Васильківської управи^{70–74}.

М. В. Довнар-Запольський, на жаль, не приділив достатньої уваги періоду сибірського заслання «слов'ян», як, до речі, і членів інших таємних організацій. Проте це не зменшує значимості його досліджень. Адже у М. В. Довнара-Запольського можна знайти оригінальні висновки з багатьох питань декабристського руху, чимало яких й до нинішнього часу залишаються дискусійними. Ось чому, на наш погляд, назріла необхідність перевидання праць талановитого київського декабристознавця. Потребує детального вивчення епістолярна спадщина М. В. Довнара-Запольського, було б доцільним опублікувати його листи, а також інші рукописні матеріали вченого, які зберігаються в Державному архіві м. Києва та в Інституті рукописів Центральної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського Національної академії наук України. Настав час створити науково-біографічне дослідження, присвячене М. В. Довнару-Запольському, в якому розкрити внесок історика в розвиток вітчизняної науки.

¹ Казьмирчук Г. Д., Силкин А. В. Изучение движения декабристов в Киевском университете // Программа и тезисы Всесоюзной научно-методической конференции.— Днепропетровск, 1990.— С. 91.

² Державний архів м. Києва (далі — ДАК), ф. 108, оп. 93, спр. 461, арк. 9 зв.

³ Там же, арк. 9.

⁴ Там же, арк. 12 зв.— 20.

⁵ Там же, арк. 20.

⁶ Там же, арк. 1.

⁷ Там же, арк. 20.

* В документах зустрічається різне тлумачення його прізвища: Довнар, Довнар-Запольський, Запольський-Довнар.

⁸ ДАК, ф. 108, оп. 93, спр. 461, арк. 29—29 зв.

⁹ Там же, арк. 5.

¹⁰ Там же, арк. 7.

¹¹ Там же.

¹² Там же, арк. 7 зв.

¹³ Там же, ф. 16, оп. 465, спр. 4782, арк. 32 зв.— 33.

¹⁴ Там же, арк. 41 зв.— 42.

¹⁵ Там же.

- ¹⁶ Там же, ф. 153, оп. 1, спр. 52, арк. 2 зв.
¹⁷ Там же, ф. 16, оп. 465, спр. 4782, арк. 44 зв.— 46.
¹⁸ Там же.
¹⁹ Там же, арк. 45 зв.— 46.
²⁰ Там же, ф. 16, оп. 465, спр. 320, арк. 43.
²¹ Попечитель Киев. учеб. округа // Институт рукописів ЦНБ НАН України (далі: УР ЦНБ НАН), ф. VIII, спр. 3097.
²² УР ЦНБ НАН, ф. VIII, спр. 13695.
²³ Лист В. М. Перетца М. В. Довнару-Запольському // Там же, ф. XXIX, спр. 1777, арк. 2.
²⁴ ДАК, ф. 153, оп. 1, спр. 52, арк. 22 зв.— 23, 221.
²⁵ Там же, ф. 16, оп. 465, спр. 320, арк. 11 зв.— 12.
²⁶ Там же, арк. 12.
²⁷ Там же, арк. 16 зв.
²⁸ ВР ЦНБ НАН, ф. III, спр. 48802.
²⁹ Довнар-Запольський М. В. Идеалы декабристов.— М., 1906.
³⁰ Довнар-Запольский М. В. Тайное общество декабристов.— М., 1906.
³¹ Довнар-Запольский М. В. Декабрьская революция 1825 г. // Голос минувшего.— 1917.— № 7—8.— С. 5—75.
³² Довнар-Запольский М. В. Обзор новейшей русской истории.— К., 1912.— Т. 1.— С. 407—420.
³³ Довнар-Запольский М. В. Тайное... С. 142—144, 145—146.
³⁴ Довнар-Запольский М. В. Декабрьская... С. 61.
³⁵ Казьмирчук Г. Д., Силкин А. В. Движение декабристов в современной советской историографии.— К., 1990.— С. 10—11.
³⁶ Довнар-Запольский М. В. Обзор... Т. 1.— С. 408.
³⁷ Абаляхин Б. С. Тайные общества, действовавшие на Украине одновременно с декабристами // Декабристские чтения... Вып. V.— К., 1991.— С. 26—29.
³⁸ Довнар-Запольский М. В. Тайное... С. 150.
³⁹ Сильванский Н. П. [Рецензия] // Былое.— 1907.— № 5.— С. 315—318.
⁴⁰ Довнар-Запольский М. В. Тайное... С. 144—145.
⁴¹ Богданович М. И. История царствования императора Александра I в России в его время.— СПб., 1871.— Т. VI.— С. 478.
⁴² Там же.
⁴³ Довнар-Запольский М. В. Тайное... С. 136.
⁴⁴ Довнар-Запольский М. В. Тайное общество... С. 137; Коробка Н. Декабристы братья Борисовы и Общество соединенных славян // Современник.— 1911.— Кн. V.— С. 14; Багалій Д. Декабристи на Україні.— ДВУ.— 1926.— С. 28—29.
⁴⁵ Нечкина М. В. Общество соединенных славян.— М., Л., 1927.— С. 21; Савичев Н. П. Первые благовестители свободы.— К., 1990.— С. 32.
⁴⁶ Абаляхин Б. С. Тайные общества... С. 26.
⁴⁷ Довнар-Запольский М. В. Обзор... Т. 1.— С. 412.
⁴⁸ Декабристы в воспоминаниях современников.— М., 1988.— С. 193—194.
⁴⁹ Нечкина М. В. Общество... С. 21; Савичев Н. П. Первые благовестители... С. 33—34.
⁵⁰ Довнар-Запольский М. В. Тайное... С. 136.
⁵¹ Коробка Н. Декабристы... С. 14—15, 17—21; Конарский (Мошинский) Ю. Вожди декабристов.— М., 1926.— С. 81—92; Нечкина М. В. Движение декабристов: В 2-х т.— М., 1955.— Т. II.— С. 152; Достян М. С. Политические идеи Общества соединенных славян // Советское славяноведение.— 1968.— № 4.— С. 24.
⁵² Довнар-Запольский М. В. Тайное... С. 138, 142.
⁵³ Там же.— С. 142.
⁵⁴ Восстание декабристов: Материалы.— М., Л., 1926.— Т. V.— С. 469.
⁵⁵ Довнар-Запольский М. В. Идеалы... С. 239—240.
⁵⁶ Серков А. И. Массонство на Украине в первой четверти XIX века и движение декабристов // Декабристские чтения... Вып. II.— К., 1989.— С. 29; Силкин А. В. К вопросу о ранних тайных обществах, основанных братьями Борисовыми // Декабристские чтения... Вып. V.— К., 1991.— С. 155—156.
⁵⁷ Довнар-Запольский М. В. Тайное... С. 139—140.
⁵⁸ Довнар-Запольский М. В. Обзор... Т. 1.— С. 413; Довнар-Запольский М. В. Тайное... С. 149.
⁵⁹ Достян И. С. Политические идеи... С. 20; Савичев Н. П. Первые благовестители... С. 184—188.
⁶⁰ Нечкина М. В. Общество... С. 210.
⁶¹ Порох И. В. Восстание Черниговского полка // Очерки из истории движения декабристов.— М., 1954.— С. 140—143.
⁶² Довнар-Запольский М. В. Тайное... С. 149—150.
⁶³ Там же.— С. 149.
⁶⁴ Ланда С. С. Дух революционных преобразований... М., 1975.— С. 275.
⁶⁵ Тартаковский А. Г. Просветительство и декабризм // Освободительное движение в России.— Вып. 6.— Саратов, 1977.— С. 127.
⁶⁶ Довнар-Запольский М. В. Тайное... С. 192, 193, 190, 188.
^{67—69} Там же.— С. 192—193.
^{70—74} Довнар-Запольский М. В. Декабрьская... С. 55, 53—54, 57—60, 58, 65—66.

ОУН і УПА у другій світовій війні *

Док. № 31

Донесення поліції безпеки та служби безпеки дистрикту
«Галичина» про контакти УПА з вермахтом, поліцією
й установами цивільної адміністрації

IV — 90/44
Совершенно секретно
государственной важности

Львов,
29 марта 1944 г.

Экземпляр единственный

1. Назначенная на 26 марта 1944 года встреча с Герасымивским не состоялась по служебным причинам (охрана генерал-губернатора). Герасымивский был своевременно оповещен специальным письмом, в котором был указан другой срок встречи — 17.00. 27 марта 1944 года — в квартире Листы¹ — Дубовая улица, 25, кв. 10.

2. Господин командир приказал во время этой третьей встречи сообщить Герасымивскому, что господин командир желает побеседовать с ним лично. Герасымивский в этой связи заявил, что он лично не имеет никаких возражений против этой встречи с командиром полиции безопасности, но должен сначала заручиться поддержкой руководства организации. Если будет получено согласие руководства, то встреча с господином командиром состоится в его собственной квартире 28 марта 1944 г. в 17.00. Герасымивский получил согласие и в условленное время незаметно прибыл в приватную квартиру господина командира, где в присутствии подписавшего этот документ состоялась встреча между господином командиром и Герасымивским.

3. Господин командир начал с заявления, что германские оккупационные власти, и особенно охранная полиция, с пониманием относятся к борьбе за самостоятельность, которую ведет бандеровская группа ОУН. Именно поэтому она ничего не имеет против пропагандистской, организационной и подготовительной военной деятельности, чего нельзя сказать о том факте, что именно в последнее время деятельность ОУН во многих областях была направлена исключительно против интересов Германии. Господин командир указал на развал украинской стрелковой дивизии СС, на подрывную деятельность среди украинской полиции, на пленение и ограбление германских солдат частями УПА и, наконец, он особо указал на террор против польского народа. Он потребовал немедленно прекратить эту враждебную Германии деятельность. Если это не произойдет и УПА будет продолжать свою антигерманскую деятельность, то на нее, а вернее на всю бандеровскую группу ОУН, ляжет ответственность за то, что интересы украинского народа и всего великоукраинского пространства не будут учтены при формировании новой Европы. Фюрер — прежде всего солдат и оценивает народ или его часть главным образом по его военным достижениям и солдатским доблестям. Именно сегодня украинцам представилась возможность доказать свои солдатские достижения и доблести, именно сейчас, когда большевистская опасность подошла вплотную к Западной Украине.

Однако ОУН не хотела видеть или понять этой опасности и, мягко говоря, иногда допускает антигерманские действия, вместо того чтобы подняться и включиться в борьбу с большевизмом и тем самым оказать помощь германскому народу, так как только он один в состоянии уничтожить большевизм или не допустить его вторжения в Европу. Если такое положение будет продолжаться, то фюрер не увидит в украинском народе фактора, претендующего на определенное место в новом порядке в Европе. Похоже, что украинцы готовы упустить последнюю возможность внести свой вклад в создание новой Европы и пойти ради этого на жертвы, в то время как латыши и литовцы сами поняли необходимость призвать свою молодежь под ружье и отправить ее на борьбу с большевизмом под руководством немцев. Этот шаг латышей и литовцев без сомнения оценен, а впоследствии будет и вознагражден фюрером. Вот с кого должны брать пример украинцы, иначе они никогда не смогут достичь своих чаяний и целей, тем более, что от большевиков им ждать абсолютно нечего.

Герасымивский высказал подробно свою точку зрения по всем пунктам, содержащимся в заявлении господина командира. Его высказывания по всем вопросам уже известны из донесений о первых переговорах с ним. В заключение он особенно подчеркнул, что вся нелегальная деятельность бандеровской группы ОУН есть не что иное, как борьба исключительно против большевизма, и что нанесение ущерба германским интересам и вообще всякие антигерманские тенденции никогда не исходили в приказном порядке от бандеровской группы ОУН и никогда не будут исходить впредь, потому что она видит в германском народе единственного партнера, на которого можно надежно опереться в борьбе против большевизма с надеждой на успех. Он признал, что латыши и литовцы, мобилизовав свою молодежь против большевизма, однозначно доказали фюреру, что они видят в большевизме своего смертельного врага, а в Германии — своего союзника, с которым они хотят сражаться вместе. Что касается бандеровской группы ОУН, то она так внешне откровенно не может выступить против большевизма, так как в противном случае организация лишится своей конспирации. Бандеровская группа ОУН должна во что бы то ни стало оставаться на нелегальном положении, иначе Сталин физически уничтожит массу украинского народа. Огромные территории украинского пространства снова оказались в руках большевиков и находятся под их господством. И если сейчас бандеровская группа ОУН в неоккупированных западноукраинских областях официально выступит открытым фронтом под германским руководством со всей своей УПА против большевиков, то это даст в руки Сталина политический повод утверждать, будто украинцы — поголовно все пособники немцев и германские агенты, и под этим предлогом приступить к их уничтожению. Таких физических потерь бандеровская группа ОУН не может допустить, особенно в восточной Украине, именно поэтому она вынуждена продолжать свою борьбу с большевизмом нелегально. И если даже в настоящий момент результаты этой борьбы пока незаметны, то будущее покажет, насколько эффективной окажется борьба бандеровской группы ОУН избранными ею средствами против большевизма как за линией советско-русского фронта, так и на фронте и перед фронтом. К этим средствам относится террор против НКВД, подрывная работа по разложению Красной Армии и акты саботажа против советско-русской службы снабжения и подвоза и артиллерийско-технического снабжения. Само собой разумеется, что такая подземная² борьба не так бросается в глаза, как боевые действия латышей и литовцев на фронте. Но она не менее эффективна и требует не меньше жертв, так что бандеровская группа ОУН рассчитывает завоевать уважение фюрера и своей подземной борьбой и поможет украинскому народу заслужить подобающее ему место в новой Европе.

Все другие вопросы, поднимавшиеся командиром касательно террора против польского народа и др., можно будет урегулировать в процессе переговоров. Такая возможность гарантируется установившейся связью между бандеровской группой ОУН и охранной полицией. И ОУН особенно заинтересована в том, чтобы эта связь укреплялась в обоюдных интересах. В заключение беседы господин командир задал Герасымивскому несколько конкретных вопросов:

а) Прекратит ли бандеровская группа ОУН всякую подрывную работу в Украинской добровольческой стрелковой дивизии СС?

Ответ был утвердительным.

б) Будет ли бандеровская группа ОУН воздерживаться от попыток оказывать влияние на украинскую полицию?

Ответ был утвердительным.

в) Если германская сторона снова объявит мобилизацию украинского народа на борьбу с большевизмом, станет ли бандеровская группа ОУН воздерживаться от пропагандистской деятельности, направленной против этого мероприятия, и прекратит ли она всякие попытки как-то помешать мобилизации? Герасымивский заявил в этой связи, что ОУН не станет чинить никаких препятствий, тем более, что, по его мнению, украинский народ располагает еще такими силами, что германские оккупационные власти могут проводить свою мобилизацию; одновременно может и ОУН вербовать себе силы для УПА, так что обе стороны не будут мешать друг другу.

О разных других специальных вопросах, обсуждавшихся тогда же между господином командиром и Герасымивским и касавшихся уже чисто практического сотрудничества, будет представлен особый доклад.

2) Через господина руководителя IV³ господину командиру с просьбой принять к сведению.

Криминалькомиссар

(подпись)

ЦДАГОУ, ф. 4628, оп. 1, спр. 10, арк. 194—199.

Док. № 32

Донесення поліції безпеки та служби безпеки про контакти УПА з вермахтом, поліцією й установами цивільної адміністрації

IVN—90/44

Львов,
29 марта 1944 г.

Секретно, государственного значения

Экземпляр единственный

1. На встрече господина командира с Герасымивским 27 марта 1944 г. последний как бы невзначай заметил, что одному подразделению УПА, действующему за линией фронта, удалось схватить ряд большевистских агентов разного рода. Главарь одной из групп, состоявшей из 3 или 4 агентов, был одет в форму обер-лейтенанта германского вермахта. У этой группы были обнаружены материалы, связанные с убийством начальника управления Бауэра.

Кроме того, одному из подразделений УПА удалось задержать двух агентов известного генерала Зайдлица — руководителя «Союза германских офицеров» в Москве. При этих агентах было много материалов.

Герасымівський не знає, осталися ли всі ці схвалені УПА агенти ще в живих. Но він заявив о своїй готовності передати всі захоплені матеріали і документи в поліцію безпеки, а при необхідності і агентів, якщо вони ще живі і якщо вдасться переправити їх через лінію фронту. В якості компенсації Герасымівський потребував звільнити некого Барабаша і госпожу Лебидь.

Установлено, що Барабаш знаходиться в охранный поліції в тюрмі і що він передан в розпорядження тайної полевой поліції. Господин командир намерен ходатайствовать перед начальником полевой поліції Шмидтом о поверненні Барабаша из тайной полевой поліції в охранный поліцію, чтобы затем освободить его. Затем господин командир намерен ходатайствовать перед службой государственной безопасности об освобождении госпожи Лебидь.

По поручению:
Криміналькомісар

(підпись)

ЦДАГОУ, ф. 4628, оп. 1, спр. 10, арк. 201—202.

Док. № 33

Комунікат ОУН—УПА членам ОУН, бійцям УПА та населенню (березень 1944 р.) із супровідною запискою заступника начальника Управління контррозвідки НКО «Смерш» 1-го Українського фронту генерал-майора Беянова до секретаря ЦК КП(б)У М. С. Хрущова

Совершенно секретно

Секретарю Центрального Комитета Коммунистической партии (большевиков) Украины тов. Хрущеву
гор. Киев

При этом направляю перевод с украинского и копию с подлинника обращения окружного провода ОУН ко всем участникам ОУН, УПА и к гражданскому населению, в котором националисты пытаются опровергнуть наличие согласованности и сотрудничества между ОУН и УПА с немецкой армией о совместной их борьбе против СССР.

Документ изъят отделом «Смерш» 172 сд при операции в одной из землянок Сестратынского леса в Вербском районе Ровенской области.

Одновременно направляю переведенный текст обращения руководства УПА к белорусскому народу.

Приложение: Упомянутое на 7 л.

Зам. нач. Управления контрразведки НКО «Смерш»
1-го Украинского фронта генерал-майор

(Белянов)

14 апреля 1944 г.

Копія

Комунікат

До відома членству ОУН, бійцям УПА і громадянству

Відступаючи, німецька армія через свої розвідчі відділи в порозумінні з поліцією і гестапо вперто поширює поголоски про «співпрацю

і порозуміння» між ОУН—УПА і німецькою армією в цілі спільної боротьби проти СРСР.

Наступаюча советська армія через свої органи НКВД також намагається усіма силами переконати народні маси, що ОУН — це німецькі «союзники».

Повідомляємо:

1. ОУН і УПА не мають союзу з жодною імперіалістичною державою. Нашими союзниками є тільки поневолені народи, що спільно з нами борються за визволення власного народу. Захищаймо тільки інтереси власного народу, і тому нікому з наших ворогів не помагаймо, ні з ними не співпрацюємо.

2. У відношенні між проводом ОУН і командуванням УПА, з одного боку, а німецькою владою, з другого,— не заіснували жодні зміни, а зокрема, немає жодної співпраці. Усі того роду поголоски є черговою провокацією ворога, одчисленою на нашу політичну компрометацію.

3. Німці і надалі є окупантами частини ЗУЗ⁴ і застосовують на тих теренах усі методи збанкрутованої колонізаторської політики, як: виселювання, вивожування на каторжні роботи, постійні масові арештування і розстріли, палення сіл, мордування безборонних і т. д.

4. Німецькі поголоски про «союз» і «співпрацю», роздання хлопцям непотрібної їм зброї, видавання довідок на ношення зброї, різні другі обіцянки мають на меті:

- а) приспати серед народу чуйність;
- б) зорганізувати для себе агентурно-сексотську сітку;
- в) докладно розвідати, що діється серед населення, до якого вони досі не мали ще доступу. Все це на те, щоб краще могли народ нищити.

5. Німецькі намагання відшукати «Провід» через кожную струнку людину вже самі за себе свідчать про провокаційність їхніх намірів. Бо кожний з них знає, що провідник ОУН Степан Бандера сидить арештований в Берліні. ...і що тільки з ним треба «договорюватись», а не шукати за «Проводом» у кожної тітки.

6. Маємо відомості, що німецькі війська, відступаючи, будуть нещадно знищувати всіх людей і майно. Будьте обережні і готові до самооборони.

7. Усіх, що далі поширюватимуть провокаційні вістки, даватимуть ворогам інформації, співпрацюватимуть чи з ворогами тільки товаришуватимуть, уважати зрадниками народу і як зрадників карати.

Друзі і громадяни!

Вороги готують нам нові удари, будьте чуйні. Не дайте обманутись підступками, брехливими словами. Покладайтесь тільки на власну зброю. Нам ніхто не допоможе, коли не допоможемо самі собі.

березень 1944 р.

Слава Україні!
Крайовий провід ОУН

Зам. нач. 3-го отдела Упр. контрразведки
«Смерш» 1 Украинского фронта, майор

(Стрельников)

ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 931, арк. 15—17.

Док. № 34

**Донесення поліції безпеки та служби безпеки про контакти
УПА з вермахтом, поліцією й установами цивільної
адміністрації**

IV № — 90/44

Совершенно секретно,
государственной важности

Львов,
21 апреля 1944 г.

Ценное письмо 1050 рейхсмарок

Два экземпляра

1-й экземпляр

**В Главное управление имперской безопасности,
группенфюреру СС**

Мюллеру (лично)

Берлин

Содержание: Контакты УПА (Украинская повстанческая армия) с вермахтом, полицией и учреждениями гражданской администрации.

Предшествующие

документы: Мое донесение от 17.04.1944 г. с аналогичным номером по журналу размножения.

При новой встрече с Герасымивским референт отдела № на основании полученных указаний со всей остротой и ясностью заявил, что в ходе переговоров бандеровская группа ОУН обещала ограничить террор против поляков и прекратить негативное влияние на украинскую позицию⁵ и на личный состав дивизии СС «Галиция». Несмотря на это, германская сторона вынуждена констатировать, что банды УПА по-прежнему проводят карательные акции против поляков и принимают в свои ряды перебежчиков из украинской полиции и добровольческой дивизии СС «Галиция».

Именно поэтому у охранной полиции создается впечатление, что бандеровская группа ОУН не желает честно сотрудничать с охранной полицией. Герасымивский на это ответил, что именно польский вопрос и проблемы перебежчиков из украинской полиции и добровольческой дивизии СС «Галиция» являются наиболее трудноразрешимыми. Хотя он, Герасымивский, после обсуждения этих вопросов неоднократно подчеркивал в штабе, что охранная полиция придает им особо важное значение, но ему там каждый раз возражали в том смысле, что имеющие место недоразумения и несогласованности невозможно устранить одним махом и что полиция тоже не прекращает борьбы против украинских националистов.

Герасымивский заявил, что невыполнение определенных ожиданий, высказанных бандеровской группой ОУН в ходе переговоров с охранной полицией, может оказаться чрезвычайно опасным лично для него как лица, на которое возложено поддержание связи с охранной полицией, так как он один без всякого прикрытия и без гарантий излагает и представляет в штабе ОУН требования охранной полиции. Ему лично, как впрочем и всей организации, представляется очень важным, чтобы такое прикрытие было обеспечено возможностью изложить позицию Бандеры по вопросу о переговорах охранной полиции с бандеровской группой ОУН. Организация твердо уверена в том, что Бандера несомненно поддержит и одобрит нынешние контакты в интересах

взаимного сотрудничества в борьбе с большевизмом. Как организация, так и Герасымовский сам, считают необходимым, чтобы Бандера подтвердил эту точку зрения.

В этой связи он просит ходатайствовать перед компетентными инстанциями, которые должны дать разрешение на встречу представителя бандеровской группы ОУН, возможно самого Герасымовского, с Бандерой. Время и место встречи с Бандерой может быть определено охранной полицией. Само собой разумеется, что на этой встрече с Бандерой мог бы присутствовать один из представителей охранной полиции, владеющий языком, с тем чтобы он мог затем доложить результаты этой встречи охранной полиции.

Прошу по возможности скорее дать указания относительно этого предложения, с тем чтобы дать окончательный ответ Герасымовскому.

(подпись)

ЦДАГОУ, ф. 4628, оп. 1, спр. 10, арк. 253—255.

Док. № 35

Донесення поліції безпеки і служби безпеки дистрикту «Галичина» в Головне управління імперської безпеки про контакти УПА з вермахтом, поліцією та установами цивільної адміністрації

IV № — 90/44

Секретно
Львов,
22 апреля 1944 г.

1. Телеграмма

В делопроизводстве обращаться как с документом под грифом «Совершенно секретно, государственной важности»

В Главное управление имперской безопасности, группенфюреру СС Мюллеру (лично)

Берлин

Начальнику полиции безопасности в Генерал-губернаторстве оберфюреру СС и генерал-майору полиции Биркампу (лично)

Краков

Содержание: О контактах УПА (Украинская повстанческая армия) с вермахтом, полицией и учреждениями гражданской администрации.

Предшествующий

документ: Мое донесение от 15.04.1944 — IV— № 90/44.

Как уже сообщалось, вермахт, и прежде всего абвер, будет и впредь продолжать сотрудничество с УПА. С целью информации об истинных намерениях контрразведки относительно УПА 19.04. было проведено информативное совещание руководителей трех отделов контрразведки группы армий «Юг». На этом совещании были приняты следующие установки:

1) Абверкоманда 101 (подполковник Линхардт). Подполковник Л. занимался до этого главным образом контрразведывательной деятельностью среди военнопленных. Но в связи с быстрым продвижением русских в настоящее время почти невозможно использовать эти данные

в интересах боевых действий вермахта. По этим соображениям остается лишь одна возможность: использовать ее для обслуживания боевиков УПА. Для использования в качестве агентов здесь могут использоваться лишь военнообязанные и решительные личности, как правило, сторонники бандеровской группы или УПА в дистрикте «Галиция». Другие круги, стоящие вне ОУН, не готовы к боевым действиям и не располагают соответствующими силами. Попытки Украинского комитета помощи заполучить агентов потерпели неудачу. Без контактов с УПА разведывательная и контрразведывательная деятельность этой команды немыслима вообще.

Поступающие от УПА разведматериалы военного характера чрезвычайно обширны (10—15 донесений ежедневно). Большая часть этих материалов представляет ценность с военной точки зрения и используется войсками. К этому можно прибавить, что в некоторых случаях подразделения украинских банд вели боевые действия вместе с германским вермахтом против Красной Армии и большевистских банд. Важность этого факта пока еще не нашла должной оценки. И все же части УПА понесли большие потери и уже оказали нам в некоторых политических ситуациях неоценимые услуги. Важно то, что украинские банды прекратили боевые действия против немцев в прифронтовой зоне. Но, с другой стороны, не следует забывать о значительных нарушениях в работе службы подвоза и снабжения.

2. Абверкоманда 202 (подполковник Зелигер).

Подполковник З. придерживается того же мнения. Его задача, состоящая в том, чтобы совершать диверсии за линией фронта, может быть выполнена лишь силами УПА. На оккупированных русскими территориях лишь УПА представляет единственную враждебную силу. Ее усиление путем поставок оружия и обучения определенных кадров — тоже в интересах вермахта. Связь с подразделениями, действующими за линией фронта, может быть установлена только подразделениями, находящимися на территории, занятой германскими войсками. Он будет вынужден вербовать боевиков УПА на территории Галиции, а затем после их обучения и снаряжения сбрасывать в тылу русских с самолетов, а более крупные группы будут проникать сквозь бреши в линии фронта. Согласие высших инстанций в Берлине получено. Связь поддерживается уже давно через одного связника с Шухевичем. Уже завербовано несколько человек для предстоящего обучения. Предложение Ш. — оснастить все находящиеся на территории дистрикта «Галиция» части УПА и постепенно перебросить их через бреши в линии фронта — не было принято по соображениям безопасности. И все же в ближайшее время он с согласия Берлина сосредоточит группу числом в 100 человек непосредственно у переднего края на участке Делятин — Станислав, вооружит ее и с помощью действующих там германских частей перебросит за линию фронта. План сам по себе технически осуществим. Но за этим первым экспериментом могут последовать и другие события. Он, подполковник З., ясно представляет себе, что оснащенные в ходе этой акции части УПА в случае последующего наступления немцев могут начать боевые действия против германских частей. Но сейчас самое важное — совершать диверсии в тылу русских. Он не будет ставить конкретных задач агентам УПА.

Для вермахта безразлично, каким образом осуществляют свои диверсии в тылу советско-русских войск находящиеся там подразделения (УПА). Решающее значение будет и впредь иметь сам факт, что действующие там банды ведут борьбу против Красной Армии. А то, что такая борьба ведется, подтверждают многие попавшие в наши руки секретные приказы НКВД и донесения агентов. Абверкоманда 202 совместно с абверкомандой 101 около 4 недель тому назад обратились в берлинские инстанции с просьбой высказать свою основополагающую

точку зрения касательно сотрудничества с УПА. Кроме одобрительных оценок отдельных акций, до сих пор прямой ответ не получен. В этой связи подполковники Л. и З. выразили свое разочарование тем, что, несмотря на реорганизацию всей службы военной контрразведки (слияние с Главным управлением имперской безопасности), берлинские инстанции по-прежнему затягивают принятие важных решений. Абвер потерял всякие надежды на то, что сотрудничество с Главным управлением безопасности, ведающим политическими вопросами, ускорит принятие решений. До сих пор ничего подобного не произошло.

3. Абверкоманда 305.

Руководитель абверкоманды не заинтересован в сотрудничестве с УПА. Он ведет свою антишпионскую деятельность в основном в сотрудничестве с поляками. Попытки использовать в этих целях людей из УПА оказались неудачными, так как их донесения носят тенденциозную окраску.

Учитывая важность вопроса, я по-прежнему считаю, что берлинские инстанции должны высказать свое основополагающее решение. При этом, на мой взгляд, должны быть учтены следующие моменты:

С одной стороны, вермахт заинтересован в сотрудничестве с УПА. Аргументы подполковников Л. и З. вполне убедительны⁶. С другой же стороны, УПА воспользуется полученной свободой передвижения и неофициальным признанием возможностей усиления ее собственных рядов. Проводимая почти во всех округах мобилизация оказывает отрицательное влияние на хозяйственную деятельность (убийства польских специалистов, мобилизация сельскохозяйственных контингентов и пр.).

Добровольческий полк СС, строительные организации, равно как и украинская вспомогательная полиция, большей частью находятся на грани разложения.

Совершая террор против поляков, УПА выступает в дистрикте как внушительная дестабилизирующая сила. Она намерена усиливать эту деятельность впредь и стремится увлечь всю украинскую молодежь так называемой «лесной идеей». К этому следует прибавить, что отдельные группы, особенно в южной части дистрикта, не боятся даже нападать на подразделения германского вермахта.

Сравнивая с абвером и вермахтом выгоды с изложенными отрицательными моментами, я прихожу к выводу, что перевес следует отдать последним. А значит, исходя из этого, необходимо запретить германским инстанциям всякое сотрудничество с УПА. Но при этом следует учитывать, что такой запрет повлечет за собой необходимость непосредственного и незамедлительного уничтожения банд УПА. В то же время мы не располагаем необходимыми для этого полицейскими и военными силами. Поэтому я считаю, что по тактическим соображениям будет правильно, если мы станем продолжать переговоры в интересах сдерживания актов саботажа и диверсий на германских коммуникациях со стороны УПА с целью получения от нее разведанных и недопущения ведения с ее стороны подрывной работы, как это подчеркивалось в ходе переговоров, не давая со своей стороны никаких серьезных обещаний, как, например, оснащение оружием.

Прошу как можно скорее принять решение с учетом моей точки зрения. С представителями военной контрразведки не заключалось никаких соглашений. Руководитель здешней инстанции⁷ лишь предупредил руководителей трех абверкоманд о негативных моментах, вытекающих из сотрудничества с УПА.

**Командир охранной полиции и СД в дистрикте «Галиция»
ИЦ — № 90/44 д-р Витиска,
оберштурмбанфюрер СС и оберрегрингсрат**

2. Канцелярия отдела IV № изготовила 2 копии и отправила:

Начальнику СС и полиции в дистрикте «Галиция»
бригаденфюреру СС и генерал-майору полиции
Дигму (лично)

Львов

В отдел III
штурмбанфюреру СС Шенку (лично)
с просьбой принять к сведению

Здесь

ЦДАГОУ, ф. 4628, оп. 1, спр. 10, арк. 258—264.

Док. № 36

Правила діяльності польової жандармерії при УПА із супровідною запискою заступника начальника Управління контррозвідки НКО «Смерш» 1-го Українського фронту генерал-майора Беянова до секретаря ЦК КП(б)У М. С. Хрущова

Сов. секретно

Секретарю Центрального Комитета
Коммунистической партии (большеиков) Украины товарищу
Хрущеву

23 апреля 1944 г.

Направляю перевод с подлинника «Правила полевой жандармерии при УПА». Документ подобран 14.4.44 г. бойцами 312 гв. ИПТАП⁸ в лесу, что восточнее села Грицев Каменец-Подольской области, после перестрелки с бандгруппой УПА в количестве 8 человек.

Приложение: по тексту

Зам. нач. Управления контрразведки НКО «Смерш»
Первого Украинского фронта генерал-майор

(Беянов)

Перевод с украинского

ПРАВИЛА полевой жандармерии при УПА

Полевая жандармерия подчиняется командиру УПА и выполняет его приказы. Деятельность ее распространяется не только в пределах УПА, но и среди гражданского населения.

1. Жандармерия проверяет и допрашивает всех лиц, замеченных во враждебной деятельности, проводимой ими среди военнослужащих, которые подрывают доверие к руководителям и командирам, сеют панику и производят другие враждебные действия среди населения и армии.

2. Вылавливает дезертиров и подвергает их соответствующим наказаниям, установленным командованием УПА.

3. Наблюдает за порядком в местах расположения лагеря. Следит, чтобы повстанцы после установленного времени не отлучались из расположения своих подразделений. Нарушителей распорядка задерживают и доставляют к командиру сотни, которому предлагают наказание провинившегося. Мету наказания определяет жандармерия.

4. Пьяных и лиц, скрывающихся среди населения, жандармерия имеет право задержать и соответственно наказать.

5. Рассматривает дела всех задержанных и военных лиц, на месте определяет им меру наказания или освобождает.

6. Рассматривает дела гражданских лиц, которые своими действиями нанесли вред окружающим. Наказывает виновных.

7. Наказания применять соответственно провинности. К военным применять все виды наказания, которые предусматриваются в рядах УПА, включительно до смертной казни. Смертной казнью наказывать:

- а) за дезертирство;
- б) за разглашение военной тайны;
- в) за утерю оружия;
- г) за разложенческую работу и распространение паники среди военнослужащих;
- д) за воровство;
- е) за сознательное нанесение вреда населению;
- ж) за чрезмерное употребление алкоголя;
- з) за невыполнение приказов.

Наказания в отношении гражданских лиц: заставить обвиняемого вознаградить оклеветанного им человека (деньгами или сельхозпродуктами). В противном случае обвиняемый подлежит наказанию смертной казнью.

8. В каждом случае при рассмотрении дел необходимо обращать внимание на то, чтобы наказание, вынесенное в приговоре, соответствовало бы составу преступления. Для этого необходимо тщательно допрашивать свидетелей и в приговоре ссылаться на их показания. Особо уделять этому внимание при рассмотрении дел в отношении гражданского населения.

1 января 1944 г.

Командир группы УПА

(Саблюк)

ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 931, арк. 33, 34, 34 зв.

Док. № 37

Донесення поліції безпеки та служби безпеки про радянські пропагандистські листівки в тилу німецьких військ

Львов,
27 апреля 1944 г.

1. ЗАМЕТКИ:

При последней встрече Герасымивский передал различные листовки в оригинале, что были сброшены советскими русскими (с самолетов) в районе Тернополя на стороне германских войск. Г. сказал, что УПА собирает оригиналы этих листовок и отправляет центральному руководству бандеровской группы ОУН. Так как при нем листовки были лишь в одном экземпляре, я пообещал возвратить их ему при следующей встрече. Поэтому необходимо будет для собственных нужд изготовить копии переводов, тем более, что ни IV-й, ни V-й отделы, ни отдел пропаганды не располагают сейчас возможностями изготовлять фотокопии. Бумага упакована и отправлена; новой бумаги во Львове в продаже нет.

2. Канцелярии IV⁹ изготовить из прилагаемых переводов листовок по 6 копий и приложить их к донесению согласно пунктам 3 и 4.

3) Донесение отправить:

в Главное управление имперской безопасности,
отделом IV № — штурмбанфюреру СС
и амтсрату Поммеренингу (лично)

Берлин.

Командующему охранной полицией и СД в генерал-губернаторстве
оберфюреру СС и полковнику полиции Биркампу (лично)

Краков

Содержание: Советско-русские пропагандистские листовки за позициями немецких войск.

Приложение: по 4 копии листовок в переводе.

Прилагаю 4 копии перевода из оригинала следующих советско-русских листовок:

- а. «Приказ Верховного Главнокомандующего Красной Армией от 23.02.1944 года к 26-й годовщине Красной Армии».
- б. «Гитлеровский провокатор» о подпольном краевом КПЛУ¹⁰.
- в. «Воззвание к польскому народу от офицеров 1-го корпуса польских вооруженных сил в ZSRR¹¹».
- г. «Украинский народ».

Оригиналы этих листовок были получены из украинского нелегального источника, указанного выше, о котором я сделал подробное сообщение в донесении от 15.04.1944 г. Листовки эти, как утверждают, были сброшены в районе Тернополя советско-русскими самолетами за германскими позициями. В мое распоряжение было предоставлено лишь по одному экземпляру каждой листовки на непродолжительный срок с целью их перевода и снятия копий. Затем эти оригиналы следует возвратить. У меня не было возможности снять фотокопии с этих документов, так как вся аппаратура для фотокопирования уже упакована и отправлена в тыл.

Приказ Верховного Главнокомандующего Красной Армией от 23.02.44 г. основывается на обычных постулатах советско-русской агитации и пропаганды и пытается внушить читателям мнение, что нынешнее наступление Красной Армии уже является гарантом окончательной победы Советской России.

Листовка «Гитлеровский провокатор» направлена против бандеровской группы ОУН и УПА. Она выставляет Степана Бандеру как германского агента, который, искусно маскируясь, стремится по заданию германского правительства расколоть украинский народ и помешать ему выступить на стороне большевиков будто бы в соответствии с его политическими убеждениями. Листовка призывает украинцев оставить Степана Бандеру и присоединиться к партизанам, борющимся против немецких оккупантов. Я позволю себе в этой связи сослаться на мое телеграфное донесение № 9937 от 21.04.1944, в котором указывается, что НКВД, придерживавшийся прежде тактики уважительного отношения к националистически настроенным украинцам, неожиданно в начале апреля резко изменил эту линию и стал грубо и бесцеремонно относиться к бандеровской группе ОУН и подразделениям УПА. Начались аресты и расстрелы. Листовка «Гитлеровский провокатор» подтверждает, таким образом, мое донесение.

Листовка «Воззвание к польскому народу» преследует цель представить убийства в Катыни как преступление немцев. Она особенно стремится доказать, что германские оккупационные власти систематически истребляли польскую интеллигенцию. Подписавшие (листовку) 65 якобы польских офицеров 1-го корпуса польских вооруженных сил, действующего в составе Красной Армии, призывают польский народ.

к сотрудничеству и террористическим актам против германских тыловых служб. Что особенно бросается в глаза, так это то, что среди 65 подписавшихся якобы польских офицеров находится очень много евреев.

Листовка «Украинский народ» преследует почти ту же цель, что и листовка «Гитлеровский провокатор». Она представляет бандеровскую группу ОУН как организацию, враждебную украинцам и дружественную немцам, и призывает украинцев присоединиться к партизанскому движению. Она подписана членами Совета Народных Комиссаров киевского правительства. При этом бросается в глаза, что листовку подписали лишь те члены киевского правительства, кто является украинцем по национальности. Во всяком случае отсутствует подпись секретаря ЦК ВКП(б) и премьер-министра Хрущева.

4. На копиях указать:

Начальнику войск СС и полиции в дистрикте «Галиция» бригаденфюреру СС и генерал-майору полиции Дигму (лично)

Львов

Отдел III,
штурмбанфюреру СС Шенку,

здесь

Реферат IV A Ia
оберштурмфюреру СС и корветенкапитану Эйзелю (лично)

здесь

с просьбой принять к сведению.

5. Канцелярия IV № прилагает к донесению согласно п. п. 3 и 4 по 4 копии перевода (листовок).

6. Отдел IV №, корветенкапитану Папе.

(подпись)

ЦДАГОУ, ф. 4628, оп. 1, спр. 10, арк. 267—271.

Док. № 38

**Інформація секретаря Станіславського обкому КП(б)У
М. В. Слоня секретарю ЦК КП(б)У М. С. Хрущову про стан
політичної роботи в області**

Центральный Комитет КП(б)У

Секретарю ЦК КП(б)У Н. С. Хрущеву

Секретаря Станиславского обкома КП(б)У Слоня

ПОЛИТИНФОРМАЦИЯ

о состоянии и проделанной работе в Станиславской области

В результате наступательных боев Красной Армии в марте 1944 года в Станиславской области было освобождено от немецко-фашистских захватчиков 16 районов, в том числе: Городенковский, Снятынский, Гвоздецкий, Заболотовский, Коломыйский, Коршевский, Надворнянский, Ланчинский, Косовский, Кутский, Жабьевский, Тлумачский, Чернелицкий, Яблоновский, Печенежинский, Тысменицкий. Все вышеперечисленные 16 районов были совершенно целы, как сами постройки, а также и промышленные предприятия, и значительное число их начали работать.

В связи с изменившейся обстановкой такие районы, как Тысменица, Надворная, Тлумач, Чернелица, Ланчин, Печенежин, Яблоновский,

Косовский, Жабьевский, Куты и Обертин, находятся частично в руках противника, а частью в сфере военных действий. Партийно-советский актив этих районов, находясь в резерве, оказывает помощь другим соседним освобожденным районам области. Таким образом, в настоящее время только 6 районов освобождены и нами освоены. Это: Городенковский, Снятынский, Заболотовский, Гвоздецкий, Коломыйский—сельский и частично Обертинский и город Коломыя.

В результате военных действий часть районных центров области разрушена: Надворная, Тлумач, Городенка. Обертин. Райцентр Городенку противник подвергал бомбардировке с воздуха и артиллерийскому обстрелу.

Кадры

До настоящего времени в Станиславкой области имеем 236 человек — это партийные, советские, торговые и другие работники — без работников НКВД и НКГБ.

Из вышеуказанного количества укомплектовано 17 районов области. Из всего наличного состава имеем:

Секретарей обкома	из 5 только	2
Зав. отделами обкома	из 4 только	2
Зам. зав. отделами обкома	из 9 только	1
Зав. секторами отделов ОК	из 16 нет ни одного	
Инструкторов обкома	из 46 только	2
Председатель облсовета — отсутствует		
Зам. пред. облсовета	из 5 только	3
Зав. отделами облсовета	из 26 имеем	8
1-х секретарей ГК, РК КП(б)У	из 37 имеем	16
2-х секретарей —»—	из 38 —»—	8
Секретарей по кадрам	из 38 —»—	6
Зав. отделами РК, ГК КП(б)У —	из 114 —»—	11
Зав. парткабинетами —»—	из 38 —»—	1
Инструкторов	из 103 —»—	8
Председателей райсоветов, горсоветов	из 38 —»—	17
Зам. председателей райсоветов	из 38 —»—	7
Зав. отделами райсоветов	из 342 —»—	22
Секретарей обкома комсомола	из 5 —»—	2
Зав. отделами обкома комсомола	нет ни одного	
Секретарей ГК и РК комсомола	из 76 —»—	13

Отсутствие минимального количества руководящих партийных, советских, комсомольских и хозяйственных кадров не дает возможности комплектовать другие районы, освобождаемые Красной Армией.

Организационная работа

По прибытии в районы, освобожденные от немецко-фашистских захватчиков, направляются группы партийно-советских работников в количестве от 3 до 9 человек.

В составе группы в основном: секретарь райкома партии, председатель райисполкома, начальник райотдела НКВД, НКГБ.

При приезде в район группы партийно-советских работников они немедленно принимаются за восстановление органов советской власти в селах, организацию нормальной работы предприятий и учреждений. В таком районе, как Городенка, пущены электростанции, спиртзавод, маслозавод, пекарня, баня и другие коммунальные предприятия. Сахарозавод совершенно цел, но не работает из-за отсутствия сырья. В Коломые было пущено в работу 27 предприятий и артелей: пивза-

вод, щеточная фабрика, хлебозавод, мельница, две шахты и другие. Руководство этих предприятий в основном назначается из местного актива. Такое же положение было и в остальных районах с восстановлением и пуском предприятий.

В связи с изменением обстановки на фронте работа ряда предприятий в Коломые и других районах свернулась в связи с эвакуацией населения.

Ведем подготовку к утверждению состава райкомов КП(б)У, ЛКСМУ и райисполкомов. Начато оформление первичных партийных организаций.

Принимаем все меры к укомплектованию военных комиссариатов, имея ввиду проведение мобилизации мужского населения в армию и подготовку к очередному призыву.

Начата и проводится регистрация бывших коммунистов и комсомольцев, оставшихся на оккупированной территории. Зарегистрировано бывших коммунистов 4, комсомольцев — 102, из них 46 человек сохранили комсомольские билеты.

Вопросом максимального засева посевной площади партийно-советские организации занимаются со дня прибытия в район. Проводим политико-массовую работу среди крестьянства о максимальном засеве посевной площади зерновыми и другими культурами не только своей собственной земли, а и помещичьей (фольварки) и других бросовых земель. Одновременно налаживаем учет количества посевной площади в районе.

Для оказания своевременной помощи районам оперативная группа обкома и облисполкома находится в г. Коломыя.

Партийно-политическая работа в массах

Основным документом о проведении партийно-политической работы является воззвание правительства УССР к так называемым УПА и УНРА. Нашей типографией отпечатано 33 тысячи воззваний. Выпущено 4 номера областной газеты «Прикарпатская правда» тиражом по 3000 экземпляров. Центральные газеты не получаем. Принимаем все меры [для] установления связей в работе с политаппаратом воинских частей и соединений, используя их возможности распространения литературы, газет, листовок, используем кино, драматические кружки и клубы, ведем совместную работу по проведению собраний, митингов среди населения сел и городов.

В деле укрепления советской власти, наведения порядка как в городах, так и в селах созываются собрания, совещания с председателями сельских советов, квартальными и 10-хатчиками по городам, с работниками вновь организованных учреждений и предприятий, с людьми, входящими в состав истребительных батальонов. В Городенке были организованы лекции для молодежи. Все собрания и совещания направлены на поддержку Красной Армии и борьбу с украинско-немецкими националистами.

Следует отметить, что главным недостатком является малый процент охвата населения, особенно в селах, далеких от райцентра (актив боится выезжать в села), и отсутствие центральных газет и журналов.

Классово-враждебные проявления и борьба с украинско-немецкими националистами

В целом отношение населения к органам советской власти хорошее. С первых же дней люди являются в райком партии и райисполком в одиночку и группами, предлагая свои услуги в помощи проведения намечаемых мероприятий, даже желание участвовать в вооруженной борьбе с националистами.

15—16 апреля с. г. в г. Коломыя собралось 600 человек народа, в основном поляки, от себя прислали в обком партии 2-х человек — делегатов с просьбой дать им оружие, чтобы они могли вести борьбу с украинско-немецкими националистами. Там же, в г. Коломыя, из с. Турки пришли 2 человека со списком на 100 человек бандеровцев. В с. Стецевая Снятынского района 6 человек комсомольцев из местного населения захватили 9 бандеровцев и сдали органам НКВД. В Коломыйском районе 30 человек из истребительного батальона вели бой с бандеровцами — двух бандеровцев убили, одного, вооруженного гранатой, задержали. Почти во всех районах организованы истребительные отряды от 30 до 100 человек из местного актива, главным образом поляков.

Следует отметить, что нужной активности масс, в особенности украинского населения, еще нет. Объясняем это неустойчивым положением фронта за этот период на участке области и активизацией деятельности националистов, которые всеми мерами и способами, террористическими действиями и провокацией запугивают население. Так, в г. Коломыя 18/IV с. г. в пасхальные дни бандеровцами по городу были разбросаны листовки контрреволюционного содержания. Там же, в г. Коломыя, имели место 5 случаев пожаров бросовых домов и магазинов. Были случаи террористических актов, убийств лиц — военнослужащих, местного актива.

В марте 1944 года, через несколько дней после того как был занят Снятын, банда оуновцев до 50 человек пыталась захватить город, но с ней вступил в бой организовавшийся из поляков истребительный батальон и отбил нападение.

16 апреля 1944 года в селах Битюков и Пасечная Надворнянского района с большой группой оуновцев вступил в бой истребительный отряд (поляков). В результате отряд потерял двоих убитыми и пять было ранено. Убито оуновцев 36 человек.

В ряде сел Коломыйского, Городенковского и других районов оуновцы вырезали несколько семей поляков и в связи с этим польское население бежит из сел в те места, где есть воинские гарнизоны и уже организованы органы советской власти.

В Снятынском районе бандеровцы сожгли и разграбили 10 фольварков. В то же время разграблены спиртзаводы, из которых один полностью разрушен. На станции Снятын разобран вагон с оружием и боеприпасами. На той же станции разграблено 2 эшелона (до 40 вагонов) с обмундированием и продовольствием.

Боясь своего народа, с целью избежания разоблачения, а также с целью создать среди населения недовольство Красной Армией бандеровцы нередко маскируются под бойцов Красной Армии, на лица надевают маски и в таком виде делают свои вражеские дела. Такой случай был в селах Белелуя и Устье, где группа бандитов появилась в форме красноармейцев, но в масках. Они требовали водки. Местные жители по диалекту определили, что эти люди принадлежат к местному населению. В селе Запрутье 23 апреля с. г. замаскированный бандит требовал у крестьян часы и водки и, после того как ему водки не дали, он выстрелом из винтовки убил крестьянина этого села. В селе Тулова замаскированная таким образом группа бандитов путем разговора на русском и польском языках пыталась выдать себя за русских и поляков. Одновременно был распространен слух о том, что русские объединяются с поляками против украинцев с целью порабощения украинцев.

Имея целью сорвать проведение весеннего сева, а также противопоставить крестьян Красной Армии, украинско-немецкие националисты распространили клеветнический слух о том, что Красная Армия будет забирать у крестьян лошадей на полях. Как подтверждение этой клеветы, они появляются на полях в форме наших красноармейцев, отбирают у крестьян лошадей и сгоняют крестьян с поля.

В Заболотовском районе в деревне Джуров бандеровцы убили дорожного мастера — украинца Дзерика Григория, одновременно убили поляка Санецкого на расстоянии одного километра от деревни. В этой же деревне были разбросаны листовки, содержащие призыв бороться за самостоятельную Украину. В деревне Олешков того же района были задушены 2 поляка: Подиявский Евгений и Подиявский Степан, перед этим [у] Подиявского Степана был сожжен дом вместе с женой.

Органами разведки установлено наличие разветвленной организации украинских националистов, в основном бандеровского направления, располагающей значительным количеством оружия. Так, например, известно, что в м. Богородчаны имеется вооруженная группа оуновцев до 100 человек, в селах Битков и Пасечная Надворнянского района — до 200 человек, в м-ке Жабье — 130 человек, в селе Даурки Обертинского района — до 70 человек, в селах, окружающих Заболотов, — до 50 человек, в с. Городница Городенковского района — до 30 человек. В с. Нижний Березов Яблоновского района существует т. н. оуновский районный комитет, который руководит организациями в селе Люча, Акремары и других. По этим селам учтено уже до 50 человек оуновцев, большинство из которых находятся в лесах. Для обеспечения их, комитет насильственно отбирает у населения продукты, одежду и т. д.

Крупная оуновская организация имеется в селах Коломыйского района Бая-Березов, Восаресенка и других. 13—15 апреля с. г. были получены данные о том, что в ночь на 16—17 апреля оуновцы Коломыйского района готовили восстание.

Учитывая малочисленность оперативного состава, массовую операцию на оуновцев не проводили. Проводились лишь мероприятия, обеспечивающие выявление оуновцев. Для успешной ликвидации оуновских формирований по Станиславской области необходимы специальные внутренние войска НКВД.

Ход сева и заготовок сельскохозяйственных продуктов

В основном сев в селах области закончен. Начат посев поздних культур и огородов. Не было никаких сомнений, что будет засеяно 100 % посевной площади. Создается угроза недосева в Тысменицком, Отинянском, Коршевском, Обертинском и Чернелицком районах в связи с намечаемым отселением населения 65 сел этих районов, как из прифронтной полосы и за счет части районов, где непосредственно ведутся бои.

Заготовка сельскохозяйственных продуктов ведется во всех освобожденных районах области, но крайне неорганизованно и с рядом нарушений со стороны заготовителей — воинских частей. Должных мер [по] пресечению нарушений и организации плановых заготовок не достигли.

Принимаем меры совместно с командованием армий [по] упорядочению заготовок и пресечению незаконных действий и фактов мародерства.

Упорядочение заготовок в значительной части тормозит отсутствие заготовительного аппарата в области и в районах.

Просим помощи и указаний

1) В связи с активизацией и наличием в районах области случаев террористических актов просим Ваших указаний о введении в районы области внутренних войск НКВД.

2) Обязать отдел кадров форсировать укомплектование областных и районных организаций руководящим составом.

3) Обязать откомандировать в область областного и райвоенкомов, большинство которых находятся в Киеве.

4) Обязать выслать наряды на горючее и смазочное на май месяц с тем, чтобы горючее могли получить с ОСГ¹² 18-й армии, находящейся у нас.

5) Дать указание нам по вопросам мобилизации мужского населения в армию — проводить ли, порядок проведения и сроки.

Секретарь Станиславского обкома КП(б)У
29/IV — 1944 года

(Слонь)

ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 954, арк. 8—15.

Док. № 39

Донесення поліції безпеки та служби безпеки про контакти УПА з вермахтом, поліцією і установами цивільної адміністрації

Львов,
5 мая 1994 г.

Секретно, государственной важности
Экземпляр единственный

1. 3.05.44 состоялась еще одна встреча с Герасымивским, при этом он заявил, что он согласно моему поручению связался с подразделениями УПА в дистрикте «Галиция» и узнал, что УПА захватила живыми в свои руки 20 советско-русских парашютистов, сброшенных на территорию Галиции. Среди этих агентов несколько женщин, так называемых радисток. ОУН (группа Бандеры) готова передать мне этих 20 агентов-парашютистов. В дальнейшем не исключено, что мне будут переданы все отобранные у агентов диверсионные средства и по меньшей мере одна радиостанция для использования ее в интересах охранной полиции. Бандеровская группа ОУН желает, чтобы охранная полиция за передачу ей 20 парашютистов выполнила следующие просьбы:

а) Освободить Черныка¹³, арестованного группой Барабаша.

б) Помиловать и освободить приговоренных к смертной казни за хранение оружия и указанных в последних, вывешенных 20.04.44 списках, украинцев Степана Рогула или Вагула, его жену Анастасию и дочь Софию, проживавших в Зозули под Золочевом.

Герасымивский подчеркнул, что об этой передаче агентов в охранную полицию не должны знать ни сами парашютисты, ни УПА. Он предложил дать указание УПА, чтобы она перевела находящихся в ее распоряжении агентов в другое место. Он обещал сообщить мне маршрут движения с тем, чтобы я надежными силами охранной полиции устроил засаду на пути движения, напал на конвоиров УПА и отобрал конвоируемых парашютистов. Во избежание ненужного кровопролития руководство бандеровской группы ОУН даст распоряжение не выдавать конвоирам УПА оружия вообще или выдать минимальное количество. Герасымивский лично будет находиться поблизости, чтобы в случае необходимости сгладить и уладить инцидент. Я согласился с этим предложением. К 9.05.44 Герасымивский должен сообщить мне окончательно и точно, когда и где первые агенты-парашютисты могут быть взяты охранной полицией.

Герасымивский дал себя уговорить и обещал представить мне материалы о новом статусе советско-русских политруков в Красной Армии и данные о деятельности советско-русского генерала Ципаева, командира банд.

2) КОА¹⁴ Чиммеку
к немедленному обсуждению
Оберштурмфюрер СС и криминалькомиссар

(подпись)

ЦДАГОУ, ф. 4628, оп. 1, спр. 10, арк. 273—275.

Док. № 40

Наказ ОУН кутовим провідникам і референтам про боротьбу з радянськими окупантами із супровідним листом начальника Управління контррозвідки НКО «Смерш» 1-го Українського фронту генерал-майора Осетрова секретарю ЦК КП(б)У М. С. Хрущову

Секретарю Центрального Комитета Коммунистической партии (большевиков) Украины

Товарищу Хрущеву

город Киев

7 мая 1944 г.

При этом направляю копию приказа ОУН, командира УПА группы «Север» и инструкцию ОУН, изъятых при ликвидации бандгрупп в Гороховском районе Волынской области отделом «Смерш» 18 сд.

Приложение: по тексту на — листах.

**Начальник Управления контрразведки НКО «Смерш»
Первого Украинского фронта генерал-майор**

(Осетров)

**Свобода народу!
Свобода человеку!**

ОУН

ПРИКАЗ

кутовым провідникам и референтам

Время изменилось. Наша территория стала перед новой действительностью. Мы из немецкой оккупации попали в московскую.

ОУН никогда не отступала от своей линии и не отступит. Мы спокон веков ведем борьбу с Москвой, которая хочет нас поработить, и будем вести эту борьбу до победоносного конца.

Чтобы укрепить наши ряды, чтобы не было колебаний в наших рядах

Приказываю:

1. Усилить конспирацию:

а) Спрятать всю литературу, сводки, приказы, все материалы, изданные нами (прятать так, чтобы не пропали).

б) Немедленно спрятать длинное оружие так, чтобы на случай необходимости можно было бы его достать и им пользоваться (прятать в зимовниках). Не носить длинного оружия днем и ночью, когда нужно идти недалеко. Большевики за оружие расстреливают без всяких объяснений.

в) Нельзя при себе носить конспекты или другие записки, которые Вас могут скомпрометировать перед врагом.

г) Не пользоваться псевдонимами, обращаться только «Друже».

д) С 12.2.44 года пользоваться новыми псевдонимами и адресами (за расконспирирование псевдонимов и адресов виновные будут привлекаться к ответственности).

2. Спрятать все имущество:

а) Организовать комиссию для проверки, как селяне спрятали имущество. За противодействие этому мероприятию строго наказывать.

б) Все имущество, приобретенное при нападениях, переписать и сдать в хозяйственные склады (Не сдавать, а только переписывать хоз. инвентарь: плуги, машины и др.).

в) Позаботиться о приобретении запасов жиров (зарезать в селе несколько свиней, сало перетопить и сдать в господарку, мясо законсервировать).

г) Каждому для себя выкопать небольшой, но хорошо замаскированный зимовник, который должен быть 2 метра длины и 2 — ширины. Работы по рытью зимовок производить одному или не больше двум-трем чел. Работу начать с 13.II. 44 г. Исполнение этого будет проконтролировано.

3. Примениться к обстановке:

а) Не носить одежды, которая бы обращала на себя внимание (не одеваться в праздничную одежду в рабочие дни, не ходить в шинелях, не носить ремней и портупей).

б) Не отличаться чем-либо от окружающих людей. Всегда быть в одинаковом настроении, не делать из себя слишком веселого или грустного человека.

4. Законспирировать клички:

а) Сельская охрана несет службу без кличек (на вопрос, что за люди, отвечай, что защищаемся от нападения поляков).

б) Избегать встреч в ночное время с людьми (перележать в снегу или же пересидеть в незаметном месте).

в) Кличками пользуются только люди, которые идут в населенный пункт.

5. Заниматься разведкой в населенных пунктах:

а) Каждый член, референт, проводник должен вести разведку и представлять информации о сексотах и вражеских пропагандистах.

б) Всех явно выступающих агитаторов и пропагандистов вражеских идей арестовывать и расстреливать. Попытки в отношении их применять в присутствии населения.

в) Доносить немедленно, где расквартировались НКВД и разные подозрительные типы (чужие, неизвестные Вам люди).

г) НКВД будет появляться под маской наших людей в гражданской одежде, поэтому обратите на это особое внимание, когда появляются такие люди (могут быть и женщины), немедленно после допроса таких людей истреблять.

6. Отношение к большевистской деятельности:

а) НКВД истребляет беспощадно, это — наш враг, которого мы истребляем на каждом шагу.

б) Красная Армия — это люди, которые пошли служить Красной Москве поневоле; они — наши братья, которые перейдут на нашу сторону. С Красной Армией мы не ведем борьбы даже тогда, когда есть в этом необходимость, стараемся уклониться от вооруженного столкновения.

в) В Красной Армии проводим нашу работу. Красную Армию необходимо разлагать и привлекать на свою сторону (здесь в помощь станет наша литература).

г) Пропаганду ведем против Сталина, большевизма, колхозов, коммун — вообще против всего, что вредит нашему развитию.

На нашей стороне остаются те красноармейцы, которые хотят иметь свое самостоятельное государство (В этом направлении необходимо их обрабатывать).

7. Ликвидировать польские следы:

а) Уничтожать все стены от костелов и другие польские молитвенные дома.

б) Уничтожать приусадебные деревья так, чтобы не осталось и признаков, что там мог когда-нибудь кто жить (Не уничтожать фруктовых деревьев при дорогах).

в) К 25.II. 44 г. уничтожить все польские избы, в которых ранее жили поляки (если в этих избах живут украинцы — избы необходимо разобрать и сделать из них землянки); если этого не будет сделано, то дома будут сожжены и люди, которые в них живут, не будут иметь, где перезимовать. Обращается внимание еще раз на то, что когда останется что-нибудь польское, то поляки будут иметь претензию к нашим землям.

8. Вести противобактериологическую борьбу:

а) Немцы могут оставлять разные отравленные бактериями предметы (водка, сахар, листовки, папиросы и др.). Эти предметы закапывать глубоко в землю, чтобы их никто не мог достать.

б) Большевики тоже будут раздавать предметы, отравленные бактериями, с ними обращаться так же, как и со всем брошенным немцами. Ничего не принимать от НКВД.

9. Информация:

а) Представлять через каждые 3 дня сведения, что делается в населенных пунктах, что слышал, что видел, что готовят люди, и указать на то, что подтвердилось и что за эти данные Вы можете отвечать.

Приказ этот входит в силу со дня его получения. За проведение в жизнь приказа отвечает проводник куща, вместе с референтом.

Приказ разослать всем референтам и проследить за точным его выполнением. За невыполнение пунктов этого приказа Вы и Ваши референты отвечают в первую очередь.

О выполнении этого приказа необходимо представлять каждую неделю краткую отчетность, а порученную работу исполнить к данному сроку. За день до истечения срока сообщить, как выполнен этот приказ.

Друже! Время тяжелое, работы много, но Вы должны работать, не покладая рук. От Вас требую работы над собою, руководить референтами и подчиненными. Обязываю всех вас, чтобы этот приказ был выполнен как следует.

Работа, которую Вы провели, недостаточна, перед нами стоит большая скала, которую необходимо нам разбить. За скалою — зарево свободы, которое засветит и нам.

Путь к победе тяжелый, но другого пути нет. Единственное, что нам осталось — сражение с врагами. Мы с твердою верой идем вперед и верим в то, что завоем самостоятельное соборное Украинское государство, а если нет, то погибнем, как рыцари-герои на поле славы.

Постий 9.II.44 г.

Слава Украине!
Слава героям!

Мандривнык

(подпись)

Верно: Зам. нач. 3-го отдела Упр. контрразведки НКО «Смерш»
1-го Украинского фронта, майор

(Стрельников)

апрель 1944 г.

ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 931, арк. 36—40.

(Далі буде)

- * Продовження. Початок див.: Укр. іст. журн.— 1994.— № 2—6.
- ¹ Так у документі.
- ² Так у документі.
- ³ Мається на увазі IV відділ.
- ⁴ Західноукраїнських земель.
- ⁵ Мається на увазі поліція.
- ⁶ Далі це речення в документі закреслено.
- ⁷ Очевидно, мова йде про поліцію.
- ⁸ Винищувально-протитанковий артилерійський полк.
- ⁹ Мається на увазі IV відділ.
- ¹⁰ Скорочення розшифрувати не вдалося.
- ¹¹ Мається на увазі СРСР.
- ¹² Відділ постачання пальним.
- ¹³ Так у документі.
- ¹⁴ Скорочення розшифрувати не вдалося.

М. Г. Васильєв (Київ)

З історії будівництва Печерської фортеці

Будівництво у першій половині XVIII ст. головної твердині на Україні — Печерської фортеці — цікава сторінка вітчизняної історії. Після того, як Київ був відібраний у Польщі і увійшов після Андрусівського миру (1667 р.) до складу Московської централізованої держави, зразу ж виникають суперечності між самодержавною монархією та Печерською лаврою, які тривали протягом усього XVIII ст. Слід відзначити, що саме в цей час, тобто до секуляризації монастирських земельних володінь на Україні у 1786 р., київські митрополити всіляко намагалися бути незалежними від царської влади. Києво-Печерська лавра у той час добивалася збереження своїх автономних прав. Відстоювати їх монастиреві допомогало те, що йому у той час належало дуже багато земельних володінь. Найчастіше конфлікти між Києво-Печерською лаврою і Російською державою виникали тоді, коли йшлося про військове фортифікаційне будівництво.

Фортеці, які будував царат на Україні у XVIII ст., виконували не тільки функцію захисту від зовнішнього ворога. Самодержавна влада мала на меті використовувати їх для придушення будь-яких виступів місцевого населення. Саме існування таких фортець значною мірою сприяло в той час поступовій ліквідації козацького, а також міського самоврядування на Україні.

Фортеці часто будували на території старовинних монастирів. У цьому нема нічого дивного, оскільки ще за часів середньовіччя монастирі мали могутні укріплення. Після того, як українські землі увійшли до складу самодержавного Московського царства, а потім його правонаступниці — Російської імперії — фортифікаційне будівництво ведеться вже для того, щоб захищати не окремі монастирі, а інтереси царату. Саме в цьому і полягає коріння тих конфліктів, які протягом XVIII ст. виникали між військовою владою Російської імперії та священноархімандритами Печерської лаври.

Ще в 60-і — 80-і рр. XVII ст. за наказом царської адміністрації в Києві розпочалося фортифікаційне будівництво. Саме в той час, у 1679 р., реєстрові українські козаки під керівництвом гетьмана І. Самойловича будують навкруги Печерської лаври укріплення, яке в плані нагадувало квадрат¹.

У зв'язку з цим будівництвом почала катастрофічно скорочуватися площа, яка використовувалася для житла лаврськими підданими. Це стурбувало тодішнього священноархімандрита Печерської лаври Інокентія Гізеля, який в 1676 р. категорично відмовився ремонтувати укріплення на території Печерського містечка². Поведінка Інокентія Гізеля викликала незвичайне обурення з боку тогочасного київського російського воеводи князя А. А. Голіцина, який з цього приводу скаржився царю Олексію Михайловичу що, оскільки печерські ченці не хочуть проводити ремонт фортифікаційних споруд, «...ратным людям в Печерском местечке быть опасно...»³. Так зав'язувався той клубок суперечностей між військовою владою і Печерською лаврою, що з кожним роком дедалі зростає. Особливо суперечності між військовими і Києво-Печерською лаврою посилювалися під час розгорнутого будівництва в першій половині XVIII ст. Печерської фортеці⁴. На самому

початку XVIII ст. цитадель знаходилася в Старому місті — в Андріївському укріпленні. В той час постала необхідність перетворення Києва у найбільшу фортецю на Україні. Адже йшла Північна війна із Швецією. Театр воєнних дій міг бути перенесений на південь. Однак це було лише однією з причин будівництва. Головне полягало в тому, що поруч з Києвом проходили кордони з Польщею та Кримським ханством. До того ж тут знаходилася резиденція київського генерал-губернатора, який фактично здійснював керівництво царськими військами на південному заході Російської держави.

Будівництво фортеці саме на Печерській горі вирішено було проводити тому, що вона своїм південним боком прилягала до Наводницького яру і Наводницького шляху, який вів до дерев'яного мосту через Дніпро (на тому самому місці, де нині знаходиться міст ім. Є. О. Патона). Він зв'язував Київ з лівим берегом Дніпра і, отже, із шляхом на Москву, по якому везли на Печерську гору порох, зброю, військове спорядження, обмундирування.

Печерська гора завжди надійно захищала Київ з півдня від нападів кочовиків. Вона відзначалася чудовим рельєфом завдяки кручам і глибоким ярам. Особливо вона була крутою з південного боку. З південного сходу Печерська гора найбільш недоступна. Саме там пролягає Феодосіїв яр, ширина якого сягає 400 метрів. З цього боку гору можна було навіть не укріплювати. Печерська лавра, що знаходилася на цій горі, була оточена високим кам'яним муром, який побудували в 1698—1701 рр. під керівництвом архітектора Аксамитова. Довжина мура сягала 1 км 290 м, ширина доходила до 3 м, висота — до 7 м. На мурі розташовано було 6 башт (Малярна, Онуфрієвська, Часова, Івана Кушника, а також 2 башти, які використовувалися як контрфорси). До монастиря вели три брами (Свята, чи Троїцька, Економічна і Південна). На глибині 7 м під муром знаходились підземні ходи, висота яких доходила до 2 м, ширина до 1,2 м. Вони призначалися для запобігання підкопам з боку ворогів⁵. Слід відзначити, що, крім цих підземних споруд, на території Печерського містечка було упорядковано багато підземель. в яких під час облоги зберігалася провізія⁶

Печерську фортецю заклали 15 серпня 1706 р.⁷ Авторами проекту були досвідчені військові інженери Геллерт, Бреклінг, Лямот де Темпій, князь Трубецької⁸. Керівництво інженерними роботами здійснював офіцер-фортифікатор Гофман. Йому всіляко сприяв київський генерал-губернатор Д. М. Голіцин⁹. Нагляд за будівництвом Печерської фортеці був доручений українському гетьману І. Мазепі. Для благонадійності Петро I приставив до нього російського полковника Гейсена¹⁰.

Мазепі не випадково доручили нагляд за будівництвом, оскільки як основну робочу силу на ньому використовували підлеглих гетьману реєстрових українських козаків¹¹. Козацька старшина була дуже незадоволена тим, що їхніх підлеглих відправляли на фортифікаційне будівництво, оскільки дивилася на них, як на опору своєї влади. Особливо такі обставини не задовольняли гетьмана Мазепу, який в той час вже таємно листувався із шведським королем Карлом XII. Гетьман, який мав на меті здобути незалежність для України, прагнув зберегти у підлеглих якомога більше козаків. Саме тому він намагався відкликати значну кількість козаків з будівництва Печерської фортеці. У 1707 р. в листі до Петра I Мазепа старанно доводив, що її будівництво незабаром закінчиться і наполягав на відкликанні з нього козаків¹². У вересні 1707 р. в листі до віцеканцлера Шафірова Мазепа також клопотався про це. Він звертав його увагу на те, що на будівництві Печерської фортеці козак «ради хлеба милости просит и голый и босый», і у зв'язку з наближенням зимових морозів просив звільнити реєстрове військо з фортифікаційних робіт¹³⁻¹⁴. У листопаді 1707 р.

гетьман нарешті зміг домогтися розпорядження Петра I відпустити частину козаків з будівництва.

Мазепа всіляко чинив опір відправці козаків на фронт під командування російських генералів, а також заощаджував ті матеріали, які можна було використовувати для потреб реєстрового козацького війська. Він, зокрема, намагався обмежити поставку великої кількості заліза для будівництва в Києві башти¹⁵. Отже, як бачимо, І. Мазепа прагнув зберегти козаків як безпосередньо йому підпорядковане військо. Постійні суперечки з цього приводу з Петром I та його вельможами були однією з причин, що обумовили його перехід на бік шведського короля.

В 1708 р. Печерська фортеця була в основному побудована. Її оточував могутній земляний вал з дев'ятьма бастіонами. Було зведено також три кам'яні в'їзні брами, обладнано три рavelіни, глибокий сухий рив та гласис. У 1711 р. київський генерал-губернатор залишив стару цитадель (на території Дитинця) і оселився на Печерську. Таким чином, Печерська фортеця почала виконувати функцію загальнокиївської цитаделі¹⁶. Остаточне завершення будівництва Печерської фортеці припадає на 1723 р.¹⁷

Будівництво фортеці завдало нищівного удару по населенню Печерського містечка, де жили міщани — піддани Лаври. Їх виселили з цитаделі і влаштували там казарми. Внаслідок цього на території Печерського містечка було знищено 955 дворів. У цілому Печерська лавра віддала на будівництво фортеці 70 десятин землі¹⁸.

Вознесенський жіночий монастир, який знаходився навпроти Лаври, був за часи будівництва Печерської фортеці переведений на територію Києво-Подола, де його об'єднали з Флорівським монастирем. Це є одним із свідчень того, що самодержавна влада намагалася зменшити впливовість українських монастирів, особливо такого, ігуменю якого була мати І. Мазепи, а черницями — жінки із славетних козацьких родин¹⁹.

За часи будівництва фортеці колишні мешканці ліквідованого Печерського містечка, які були підданими Лаври, були виселені і побудували селище у Ямках поблизу Києва. Навкруги цитаделі обов'язково передбачалося еспланада — незабудована територія. Тому почали зносити також і слободи, що належали Печерській лаврі. Так, було знищено слободу поблизу Микільського військового монастиря, а її мешканці заснували торгівельно-ремісничє селище у долині річки Либідь²⁰. Переселення підданих Печерської лаври на нові місця проживання, незважаючи на компенсацію, дорого коштувало монастиреві.

Печерське духовенство чинило опір військовим під час будівництва і реконструкції фортеці. У зв'язку з цим слід нагадати, що існує переказ, згідно з яким під час реконструкції укріплень фортеці імператор звернувся до митрополита: «Я хочу захистити нашу Лавру». На що той відповів: «Вона має, Ваша Величність, своїх захисників»²¹. Слід відзначити, що ці царські «оборонці» часто будували такі військові об'єкти, які являли собою дуже велику загрозу самому існуванню Печерської лаври.

Саме такою спорудою був пороховий льох, який будували за проектом відомого інженера Данили Дебоскета, починаючи з кінця 30-х рр. аж до 50-х рр. XVIII ст. На його спорудження було насильно мобілізовано 4 тис. підданих Печерської лаври. В льоху знаходилося 4150 пудів пороху, доставленого з Москви. Сараї, де зберігався матеріал для будівництва льоху, розташували на території, де раніше існувало лаврське господарство. Коли рили рив навкруги цього порохового льоху, Печерська лавра втратила городи, які їй до цього належали. Це була дуже велика втрата для монастирського господарства²².

Печерські ченці були дуже занепокоєні будівництвом порохового льоху, оскільки він знаходився поблизу монастирських будівель. Отже,

існувала загроза величезного за масштабами вибуху, який в одну мить міг знищити всю Печерську лавру. З цього приводу ченці на чолі з архімандритом Йосипом у 1750 р. зверталися до київського генерал-губернатора М. І. Леонтьєва. Однак лише в 1885 р. пороховий льох перенесли у більш небезпечне місце — на Звіринецькі висоти²³.

Київський генерал-губернатор М. І. Леонтьєв вимагав від печерських ченців суворого виконання еспланадних правил, згідно з якими територія поблизу фортеці не повинна була забудовуватися. Тому, незважаючи на опір архімандрита і ченців, торгівельні ряди, що належали Лаврі, у 1744 р. були знесені²⁴, а через три роки ліквідували й інші торгові пункти на території еспланади²⁵.

Коли зносилися лаврські будівлі, розташовані на території еспланади, для них виділялися нові ділянки. Ченці не завжди були задоволені ними і намагалися чинити опір військовим. Так, у 1745 р. інженер-капітан Єлчанінов скаржився в Київську губернську канцелярію з приводу того, що економ Києво-Печерської лаври у категоричній формі відмовився почати будівництво крамниць на тих ділянках, що надавалися монастирю. Отже, тут ми бачимо яскравий приклад саботажу печерськими ченцями рішень військової влади²⁶.

Особливо виділення нових ділянок поза еспланадою болюче вдарило по такій галузі лаврського господарства, як бджільництво. Це був один з найдавніших промислів стародавнього монастиря²⁷. Військова влада робила також усе можливе, щоб захопити величезне лісове господарство Лаври. В 40-і рр. XVIII ст. київський генерал-губернатор М. І. Леонтьєв дозволив рубати дерева в цих лісах і гаях для фортифікаційного будівництва. Він самовільно захопив монастирські села Обухів і Воскресенську слобідку. Тих, хто приходив із скаргами з цього приводу, М. І. Леонтьєв виганяв. Ченці з цього приводу писали, що генерал-губернатор «иных ругает и бесчестит всякими досадительными словами и за порог выбывает похваляется»²⁸. Перед нами вимальовується образ всемогутнього царського сатрапа, який розпоряджався, як хотів, лаврськими монастирськими володіннями.

Військові дійшли навіть до того, що почали торгувати землями, що належали Печерській лаврі. Так, у 1764 р. прем'єр-майор четвертого батальону О. Бочков намагався продати ділянку лаврської землі «...шириною до десяти, а в длину до одиннадцати сажень»²⁹. Водночас торгівлі, яку вела в той час адміністрація Печерської лаври, було завдано великої шкоди. Внаслідок фортифікаційних робіт були знищені два перевози (Спаський та Наводницький), якими у Печерську лавру привозили товари. Тоді ж був зруйнований перевіз на річці Либідь біля Видубицького монастиря, який також належав Києво-Печерській лаврі. У зв'язку з цим Київська губернська канцелярія була змушена розглядати чвари, які виникали між комендантом Печерської фортеці і Лаврою. Ченці вимагали повернення перевозів або компенсації за них, яка передбачалася грамотою Петра I гетьману І. Скоропадському³⁰⁻³¹. Однак суперечки з цього приводу точилися протягом багатьох років. Оскільки в Україні монастирі перебували в регіменті гетьманському, як посередників у спорах печерські ченці використовували спочатку гетьмана І. Скоропадського, а потім гетьмана Д. Апостола³². Слід зазначити, що земельні ділянки, якими влада наділила Печерську лавру, були набагато гірші від тих, що в неї відібрали.

У лаврських земельних володіннях військові почували себе, як вдома. Проте, коли нахабство солдатні переходило всі межі, духівництво починало чинити опір. Наприклад, коли в 1778 р. генерал-майор А. Тучков звернувся до священноархімандрита Києво-Печерської лаври Зосіми з проханням дозволити інженерному відомству рубати дубовий, кленовий та ясеневий ліси для мінерних і землекопних лопаток, той рішуче відмовив йому, мотивуючи це тим, що ці заповідні

ліси пожертвовані Печерському монастиреві ще покійним імператором Петром II³³.

Військова влада не тільки знищувала монастирські промисли і земельні володіння, а й часто використовувала свої об'єкти таким чином, що завдавала великої шкоди самій Печерській лаврі. Так, у 1758 р. під час маневрів внаслідок стрілянини з гармати, яка була встановлена на Різдвяному бастіоні Печерської фортеці, була ушкоджена церква Різдва Богородиці на Дальніх печерах: «от жестокой ... (з) пушек пальби... (у церкві Різдва Богородиці) много повылетело стекла». У зв'язку з цим було прийняте рішення, що на Різдвяному бастіоні «...впредь пушечной пальбы не нужно чинить»³⁴. Гармати згідно з розпорядженням було знято з Різдвяного бастіону, але не надовго. Незабаром вони знову там з'явилися. І знову під час маневрів у 1785 р. внаслідок цього постраждав кам'яний льох біля вівтаря церкви³⁵.

Військова влада намагалася порушити права печерських ченців, зокрема не давала їм змоги вільно пересуватися. Справа в тому, що ченці поєднували релігійну проповідь з комерційною та господарською діяльністю, у зв'язку з чим часто їздили до Польщі. Треба пам'ятати, що у XVIII ст. Київ був прикордонним містом і тому це не становило особливих труднощів. Однак військовослужбовці ускладнили порядок пропуску ченців та підданих Печерської лаври через кордон³⁶.

Священноархимандрити Печерської лаври, а також монастирські піддані вороже ставилися до офіцерів і солдатів київського гарнізону, вбачаючи в них утискувачів їх прав. Деякі офіцери Київського гарнізону, відчуваючи таке ставлення і розуміючи свою некарність, виявляли жорстокість щодо підданих Печерської лаври, яка нерідко набувала рис витонченого садизму. Так, у 1779 р. підполковник київського гарнізону Карп Харін, будучи напідпитку, зажадав від трактирника — підданого Києво-Печерської лаври Федора Басова — м'ясної їжі. Однак у того була лише риба. Підполковник, не тямлячи себе від люті, наказав: «...вызвать одного прикащика Басова з двора и раздел до нага велел бить первое батожами а потом плетьюми поворачивая кругом на брюхо». Після чого загнав трактирника в холодну протоку, а відбувалося це взимку. «По выходе ж его из воды и паки раздел до нага бил сам своеручно плетьюми... (після чого дав розпорядження) привязать его Басова за шею веревкою, посадил на своих санях и едучи обратно в монастырский двор, бил своею рукою немилосердно по главе и лицу концом той веревки, а по прибытии в двор, велел его раздел так же до нага и бил своеручно плетьюми, а затем привязав бил до колеса, после же того как бы через четверть часа он подполковник, вышед из избы также опять бил плетьюми своеручно и привязать велел до столба, потом, ведши его Басова в келью... бил плетьюми и удовольствуясь тем боем, остави его Федора Басова близ... двора, неизвестно куда отъехал, а при том побое... собственно его Басова скатерть ценою в один рубль и шестьдесят копеек отбил». Після цього Федір Басов ледве не помер³⁷. Подібні садистські витівки офіцерів Київського гарнізону щодо лаврських монастирських підданих були в той час буденним явищем. Слід відзначити, що вони мали місце і з боку солдатів. Так, у 1780 р. «состоявшие в деревне Совках (лаврське монастирське володіння), определенные к преследованию и поимке разбойников конного... полку два рядовые Степан Дейнека и Данило Кириллов, будучи чрезвычайно напите на бегу на дом, его Ткача (селянин Роман Ткач — лаврський підданий) и сыскавши его без всякой и малейшей вины били дручком, колием и шпорами на ногах имеющимися немилосердно и теми побоями так его изувечили, что он не имеет надежды и к выздоровлению». Незабаром Романа Ткача було привезено до госпітала, де він «...ночью от тех побоев умре». Вбивці ж втекли³⁸.

Становище мешканців монастирських земель з кожним роком погіршувалося. Лаврське господарство значною мірою терпіло від того, що її піддані зобов'язані були за рішенням царського намісника на Україні графа П. Рум'янцева-Задунайського (1787 р.) надавати свої будинки для постою військових. Статистика свідчить, що в 1792 р. буквально у кожному лаврському заміському будинку знаходився військовослужбовець³⁹. Насильство і наруга з боку військових викликали опір з боку місцевих жителів. Так, солдат Іван Дубінін, напившись у шинку на Наводницькій пристані із своїм товаришем Машковим, вирішили вкрасти трьох волів в мешканця лаврської слободи Коломійченка, за що й були побиті кілками односельцями потерпілого. При цьому Дубініна було вбито, а селян віддано до полкового суду⁴⁰. Такий опір, що його чинили лаврські піддані, якоюсь мірою стримував апетити царської вояччини.

Цей опір почав непокоїти офіцерів київського гарнізону. У зв'язку з цим для мешканців Печерської лаври був запроваджений справжній воєнний стан. Комендант фортеці встановив жорстокий контроль над лаврським духівництвом. Наприклад, 20 листопада 1763 р. обер-комендант Києво-Печерської фортеці Н. І. Чичерін повідомив священноархимандрита Лаври Зосиму Валькевича про те, що: «Понеже для монастырей по здешнему пограничному месту предосторожности и порядку... подтверждено, что когда пробьет в крепости вечернюю зарю, а потом ударит в Печерской лавре один час ночи, то оставленные ворота, которые бывають не заперты, затворить... монастырских служителей и служительниц.... не пропускать... и приказать монастырским служителям, что ночью по пробитии одного часа ночи без билетов от кого надлежит на крепости Киево-Печерской или в крепость в монастыре не ходили и для чего, а ежели кто куда за монастырским делом посланы будут брали билет почему и пропускаемы будут...»⁴¹. Такий жорстокий контроль був дуже незручним для печерських ченців, які звикли вільно діяти і пересуватися, навіть за межі російсько-польського кордону.

Незважаючи на опір печерських ченців тому насильству, яке чинили військові при підтримці царської влади, була поступово підірвана економічна база Печерської лаври та її володінь. Найбільш впливовий і могутній монастир на півдні Російської імперії був дуже ослаблений, що у майбутньому дало змогу царській владі порівняно швидкими темпами провести на Україні у 1786 р. секуляризацію церковних земельних володінь. Ченці змушені були підкоритися тяжкій долі. Вони поступово забувають про колишні вільності, які колись відстоювали, і починають поступово переходити на службу до царських урядовців — як військових, так і цивільних.

¹ Див.: Гизель И. Синопис.— К., 1823.— С. 161; Закревский Н. Описание Киева.— М., 1868.— Т. 2.— С. 900—904.

² Центр. держ. арх. давніх актів у Москві, ф. 229, оп. 5, спр. 93, арк. 34—37 (далі — ЦДАДА).

³ Там же, арк. 34—37.

⁴ Див.: Сементовский Н. Киев и его святыни.— К.; СПб., 1900.— С. 160; Кониський Г. Історія русів.— К., 1991.— С. 256; Килессо С. К. Киево-Печерская лавра.— К., 1975.— С. 16.

⁵ Санкт-Петербурзьк. архів військ. іст. музею артилерії, ф. 2, оп. Фортечне відділення, спр. 1123, арк. 4, 36, 38, 81, 91, 142 (далі — АВІМА); Рабочие чертежи по предотвращению деформаций. Корп. № 4. Музея Киево-Печерской лавры.— К., 1962.— С. 5, 6.

⁶ Див.: Памятники градостроительства и архитектуры УССР.— Т. 1. Киев. Киевская область.— К.— 1983.— С. 58—62.— С. 130; Описи Київського намісництва 70—80 рр. XVIII ст.— К., 1989.— С. 24; Петренко М. З. Киево-Печерський д. і-к. заповідник.— К.— 1979.— С. 129—130; Килессо С. К. Киево-Печерская лавра.— С. 69.

⁷ Див.: ЦДАДА, ф. 9, оп. 6, спр. 8, арк. 45 (Вилиска з творів Петра I «Гісторія Свейской войны»); Журнал или подлинные записи Петра Великого...— СПб., 1770.— С. 126; Голиков Н. И. Деяния Петра Великого...— М., 1788—1799.— Т. 2.— С. 317.— С. 335.

- ⁸ Килессо С. К. Киево-Печерская лавра.— С. 16.
⁹ АВІМА, ф. 2, оп. 1, спр. 10, арк. 371, 381, 384.
¹⁰ Див.: Берлінський М. Ф. Історія міста Києва.— К., 1991.— С. 132; За-
 ревський Н. Описание Киева.— С. 81.
¹¹ Петров Н. И. Историко-топографические очерки древнего Киева.— К.,
 1879.— С. 56.
¹² ЦДАДА, ф. 7124, оп. 4, спр. 116, арк. 1—2.
^{13—14} Там же, спр. 121, арк. 1—2.
¹⁵ Там же, спр. 133, арк. 1—4; спр. 94, арк. 1—4; спр. 103, арк. 1—2.
¹⁶ Див.: Закревский Н. Описание Киева.— С. 432; Петров Н. И. Истори-
 ко-топографические очерки древнего Киева.— С. 57.
¹⁷ Килессо С. К. Киево-Печерская лавра.— С. 16.
¹⁸ Петров Н. И. Историко-топографические очерки древнего Киева.— С. 57.
¹⁹ Див.: Рубан В. Г. Краткая летопись Малой России.— СПб.— 1777 г.—
 С. 54; Меньшов Д. П. Старокневская и Печерская крепости.— К., 1913.— С. 3.
²⁰ Закревский Н. Описание Киева.— С. 382.
²¹ Сементовский Н. Киев и его святыни.— С. 230.
²² Центральний держ. іст. архів України, ф. 128, оп. 1 загальний, спр. 65,
 арк. 1—50 (далі — ЦДІА України).
²³ Там же, арк. 1—50; Ернст Ф. Київ.— К., 1930.— С. 478—479; Памятники
 градостроительства и архитектуры УССР.— Киев.— К., 1983.— Т. 1.— С. 76.
²⁴ ЦДІА України, ф. 128, оп. 1 загальн., спр. 73, арк. 5, 8.
²⁵ Там же, арк. 38.
²⁶ ЦДІА України, ф. 59, оп. 1, спр. 1236, арк. 1—3.
²⁷ АВІМА, ф. ДКМ, спр. 295, арк. 423.
²⁸ ЦДІА України, ф. 128, оп. 1 загальний, спр. 86, арк. 10—11.
²⁹ Там же, спр. 333, арк. 3, 4.
^{30—31} Там же, ф. 59, оп. 1, спр. 40, арк. 1—5.
³² Там же, ф. 126, оп. 1, загальн., спр. 10, арк. 31—100.
³³ Там же, ф. 128, оп. 1 загальн., спр. 251, арк. 2, 5, 6.
³⁴ Там же, спр. 171, арк. 2, 3.
³⁵ Там же, спр. 724, арк. 2, 3, 17.
³⁶ Там же, ф. 1104, оп. 1, спр. 47, арк. 1.
³⁷ Там же, ф. 128, оп. 1 загальн., спр. 528, арк. 1—4.
³⁸ Там же, спр. 544, арк. 2, 4, 7.
³⁹ Там же, спр. 750, арк. 2, 11, 19.
⁴⁰ Там же, спр. 321, арк. 34, 41, 75.
⁴¹ Там же, спр. 256, арк. 1—6.

В. І. Подов (Лисичанськ)

Про час заснування Бахмута

Міста, як і люди, мають свій день народження. Він, як правило, зафіксований в документах. Знати точну дату народження міста, справжню історію його розвитку дуже важливо для виховання почуття патріотичної гордості його жителів. І нічим не можна виправдати позицію тих, хто намагається завищити вік свого населеного пункту.

В останні роки набула поширення невірна дата заснування Бахмута — на 130 років раніше, ніж у дійсності. У центрі міста на щиті зображений старовинний герб, затверджений у 1811 р. Однак рукою сучасного художника він доповнений важливою деталлю — на гербі з'явилася дата заснування міста — 1571 р. Робилися спроби обґрунтувати її. «В Історії міст і сіл УРСР» зазначається: «У XVI ст. російський уряд створював на південній окраїні держави невеликі містечка-фортеці (сторожі), де розміщалися сторожові загони. В розпису Донецьких сторож, складеному в 1571 р., згадується й сторожа Бахмутська при гирлі Чорного Жеребця»¹. Не важко помітити: сторожі тут ототожнюються з укріпленими городками, що зовсім не обґрунтовано. На жаль, подібної ж думки дотримуються автори статей в УРЕ та ряді інших видань².

Щоб з'ясувати істину, звернемося до книги І. Беляєва «О сторожевой, станичной и полевой службе на Польской Украине Московского государства...» В ній вміщено як додаток й документи з теми. Так, у книзі повідомляється, що 1 січня 1571 р. Іван Грозний призначив головним начальником сторожової й станичної служби боярина князя М. І. Воронинського³.

У той час Російську державу захищали з півдня і південного сходу дві лінії окраїнних міст. Твердий кордон становила лінія, вздовж якої знаходилися Нижній Новгород, Муром, Мещера, Касимів, Рязань, Кашира, Тула, Серпухов і Звенигород. Передню лінію фортець Московської держави становили Алатир, Темников, Кадома, Шацьк, Рясцьк (Ряжськ), Донков, Єпифань, Пронськ, Михайлів, Дедилів, Новосиль, Мценськ, Орел, Новгород-Сіверський, Рильськ, Путивль. На південь від цієї лінії розміщувалися польові укріплення й засіки, що мали перешкодити підходу противника з півдня до столиці. Величезні простори на південь від цієї лінії з часів татаро-монгольської навали заселені не були. Для нагляду за південними степами і запобігання можливим набігам кримських татар і ногайців від названих вище міст-фортець направлялися в усіх напрямках свої роз'їзні (виділено нами.— В. П.) станиці й сторожі⁴.

На початку 70-х рр. XVI ст. усіх сторож було 73. Вони поділялися на 12 розрядів. До першого відносилися найбільш віддалені сторожі — Донецькі, тобто ті, що проходили вздовж Сіверського Донця. Їх було сім. Назвемо лише 3 з них: 5-а — Святогорська, 6-а — Бахмутська Усть Чорного Жеребця і 7-а — Айдарська⁵. На Донецькі сторожі направляли вартових з Путивля й Рильська. Вони несли дозорну службу з 1 квітня по 15 листопада (від сніга до сніга). Взимку небезпека нападу кочовиків практично виключалася.

Статут станичної й сторожової служби, розроблений князем Воронинським і затверджений царем 16 лютого 1571 р., вимагав: «... стояти

сторожем на сторожах с коней не сседаая, переменяясь и ездити по уро-чишам, переменяясь же направо и налево по два человека по наказам, каковы им наказы дадут восводы».

Наведені вище документи свідчать, що сторожі були роз'їзні, рухомі. До того ж, із статуту видно, що вершники мали нести службу верхи на конях, навіть спішуватися їм не дозволялося. Дуже важливо звернути увагу на таку вимогу статуту до вартових: «А станов им не делати, а огни класти не в одном месте. Коли кашу сварити и тогда огня в одном месте не класти дважды»⁶.

Отже, поняття «сторожа» означало групу вартових-вершників, що постійно пересувалася у певній місцевості. Вони несли таємну дозорну службу — спостерігали за противником. Якщо вартові бачили групу кочовиків, які просувалися до кордону держави, вони, нічим себе не виказуючи, повинні були мчатися до воеводи, що їх вислав, щоб сповістити його про небезпеку.

Кожна сторожа відповідала за певну смугу місцевості, що дорівнювала за довжиною приблизно одноденному кінному переходу. В розпису Донецьким сторожам 1579 р. вказувалися їх кордони. До Бахмутської сторожі входила смуга від гирла р. Тора до гирла р. Борової — більше ніж 60 верст. До того ж проходила вона по лівому берегу Сіверського Донця. І не випадково до її назви входило гирло річки Чорний Жеребець, що впадала в Донець з лівого боку. До речі, це питання свого часу дослідив відомий український історик Д. І. Багалій. Він дійшов висновку що «роз'їзди вздовж усієї течії Донця проходили на лівому його боці»⁷.

Отже, чи можна ототожнювати сторожі, і зокрема Бахмутську Усть Чорного Жеребця, з поселеннями? Зрозуміло, ні. Про яку фортецю може йти мова, якщо сторожам не дозволялося вбити кілок, поставити курінь, щоб сховатися від дощу? Звідси випливає, що твердження, начебто Бахмут було засновано в 1571 р. ажніак не обгрунтоване. Навіть будівництво Білгородської смуги — оборонної лінії на півдні Російської держави — було закінчене в основному лише наприкінці 40-х років XVIII ст. У той період виник ряд нових фортець: Воронеж (1586 р.), Білгород (1598 р.), Тамбов і Козлов (1636 р.), Короча (1638 р.), Новий Оскол (1647 р.), Острогозьк (1653 р.), Харків (1655 р.), Охтирка (1657 р.)⁸. До виникнення Бахмута пройде ще багато років.

На щастя, до нас дійшли справжні документи, що свідчать про реальне, а не міфічне заснування Бахмута. Факт народження нового населеного пункту зафіксований в ході розслідування суперечки між донськими козаками та Ізюмським полком, під час якої кожна із сторін претендувала на виключне право володіння новим Бахмутським солепромислом.

У грамоті Петра I від 14 жовтня 1704 р. ізюмському полковнику Федору Шидловському зазначалося: «А в прошлом-де 1701 году те торские жители обыскали место в дачах Изюмского полка, на речке Бахмут, где соль варить прибыльнее торского, и с того города Тору без нашего Вам государственного указа и без твоего ведома перешли все жить на речку Бахмут; також из того Изюмского полка, из городов и иных черкасских полков жители черкасы перешли в то место жить многие, также и русские всяких чинов и служилые люди, и крестьяне пришли многие и живут самовольно и службы никакой не несут и тебе чиниться непослушны»⁹.

Відповідно до царської грамоти від 14 серпня 1702 р. з Білгорода на річку Бахмут для перепису жителів нового населеного пункту було направлено поручика Петра Язикова. За підсумками обстеження він подав «описные книги, сказки и чертежь». В описових книгах повідомлялося, що «на новопоселенном месте на реке Бахмуте жителей русских: торских, маяцких и иных разных городов 36 человек; черказ Изюмского полку: торских, маяцких жителей 112 жителей, донских казаков 2 чело-

века. У тех у всех жителей: 29 солеварных колодезей, 49 дворов, 49 изб, 11 анбаров, 48 куреней и землянок»¹⁰.

Таким точним, різнобічним даним про час заснування, які має у своєму розпорядженні Бахмут, може позаздрити багато старих міст. Усе про нього окреслено чітко: рік народження — 1701, виник не за велінням згори, а стихійно, за волею заповзятливих людей; соціальний склад населення — вільні міщани й козаки, національний склад — українці й росіяни. Всього у Бахмуті в 1702 р. проживали 150 чол. Рід їх занять — солеваріння.

Отже, Артемівськ (колишній Бахмут), що став великим промисловим центром Донецької області, відзначив своє 290-річчя.

¹ Історія міст і сіл УРСР: Донецька обл.— К., 1970.— С. 151.

² Укр. Рад. енциклопедія.— К., 1974.— Т. 1.— С. 256; Книга о Донбассе.— Донецьк, 1977.— С. 181.

³ Беляев И. О сторожевой, станичной и полевой службе на Польской Украине Московского государства за царя Алексея Михайловича.— М., 1846.— С. 7.

⁴ Там же.— С. 9.

⁵ Там же.— С. 12.

⁶ Там же.

⁷ Бага лей Д. И. Очерки из истории колонизации и быта Украины Московского государства.— М., 1887.— С. 93.

⁸ Советская историческая энциклопедия.— М., 1962.— Т. 2.— С. 215.

⁹ Записки Одесского общества истории и древностей.— Одесса, 1844.— Т. 1.— С. 352.

¹⁰ Там же.— С. 353.

І. М. Кулинич (Київ)

Як і коли з'явилися шведські колонії в Південній Україні

Після зруйнування Запорізької Січі російська імператриця Катерина II доручила своєму фавориту князю Г. О. Потьомкіну терміново заселити причорноморські та приазовські степи, названі Новоросійським краєм. У всі європейські країни були розіслані царські емісари, які вербували там бажуючих оселитися на півдні України та в Нижньому Поволжі. «Потьомкін,— зазначав Г. Писаревський,— зайнятий тоді влаштуванням Новоросійського краю, охоче приймав туди і російських втікачів, і покидьків західноєвропейського суспільства і всерйоз замислювався над тим, щоб поселити в Криму навіть біглих англійських злочинців і каторжників, вирішив скористатися цими обставинами з метою колонізації дорученого йому краю»¹.

На прохання Потьомкіна Катерина II у 1781 р. видала указ про переселення з мизи (хутора) Гогенгольм (острів Даго, Лівонія)* шведських селян у Новоросійський край. Цим займався полковник Іван Синельников, який 9 липня того ж року виїхав у Ревель, де вимагав надіслати з ним на о. Даго спеціальних чиновників для перепису селян, яких мали переселяти в Україну. Місія Синельникова увінчалася цілковитим успіхом.

Потьомкін поставив перед шведськими переселенцями такі умови: 1. В Новоросійській губернії для кожної сім'ї буде виділено по 60 дес. родючої землі. 2. Протягом перших чотирьох років вони не сплачуватимуть податки, а потім платитимуть їх нарівні з «державними поселенцями». 3. На спорудження будинків та первісне облаштування їм будуть видані державні будматеріали та грошова допомога

по 12 крб. на двір. 4. Буде виділена необхідна кількість насінневого матеріалу та казенний провіант для харчування протягом року. 5. На нових місцях вони будуть поселені «відрубними колоніями», тобто окремо від поселенців інших національностей, і матимуть свою церкву і пастора. 6. Під час переїзду до нових місць поселення їм надаватиметься всіляке сприяння.

Звичайно, такі умови влаштовували шведських селян, і Синельников з допомогою чиновників Ревельської генерал-губернської канцелярії склав список тих з них, які бажали переселитися на південь України. Загалом їх налічувалося близько 960 чол. 20 серпня 1781 р. переселенці мали рушити на чужину, але оскільки не всі встигли вирішити свої майнові справи, їх від'їзд трохи затримався. З собою переселенці повинні були брати лише «інструменти», вози, запряжені кіньми чи волами. Продажем зібраного або ще не зібраного збіжжя та майна, яке не встигли реалізувати переселенці, мала займатися місцева адміністрація, а виручені кошти вона повинна була передати в комісаріат для переказу в Новоросійську губернію.

Коней та волів Синельников вирішив переправити раніше за їх власників у місто Гапсаль, де місцевий магістрат мав виділити відповідні пасовиська. Не вистачало також барж для перевезення переселенців з острова Даго, але ландрат граф Стенбок, намагаючись догодити всесильному Потьомкіну, допоміг «усіма своїми паромами, човнами і селянами». Попри всі ці перепони майбутні колоністи під керівництвом відставного капітана Макаретова розпочали далекий і нелегкий путь у Новоросійську губернію.

А в цей час Потьомкін надіслав новоросійському губернатору М. Д. Язикову спеціальний «ордер», згідно з яким останній повинен: а) відвести на березі Дніпра, вище міста Казин-Кермена (перейменованого в 1784 р. на Берислав), кожному господарству шведів у складі чотирьох осіб по 60 дес. землі, а також для загального користування «достатню частину лісу на найближчих дніпровських островах»; б) закупивши на губернські кошти для посіву жито і зібравши по запорозьких зимівниках воли і плуги, виорати відведені площі «за казенну плату» і засіяти на кожний двір по дванадцять четвериків протягом осені 1781 р.; в) оскільки переселенці мають прибути пізньою осінню, то, «обравши вигідне село, розмістити їх на зиму, виділивши з казни необхідну кількість продовольства».

Виконуючи розпорядження Потьомкіна, губернатор Язиков виділив для переселенців зимові квартири в містечку Решетилівка, куди вони прибули 26 листопада. «Іх шлях був стерпним,— доносив Синельников Потьомкіну 9 грудня з Кременчука,— але обтяжливо було з малолітніми дітьми, які в дорозі захворіли на віспу, від чого й досі страждають». В дорозі та на зимових квартирах до 24 січня 1782 р. померло 30 дорослих переселенців, головним чином старих людей, і 56 дітей від віспи, якою вони заразилися в Білорусії. Живими лишилися 880 осіб обох статей.

З початком польових робіт у середині квітня колоністи повинні були зайняти відведені їм ділянки. Адміністрація також забезпечила їх продуктами та посівним матеріалом з розрахунку по 12 четвериків. Потьомкін наказав губернатору Язикову спорудити будинки під наглядом майстрів, запрошених з Курляндії **, щоб на новому місці зберегти характерний для Прибалтики тип будівель, до яких шведські селяни звикли на батьківщині, і таким чином полегшити їм адаптацію в нових умовах. Оскільки на півдні України було обмаль будівельного лісового матеріалу, губернатор розпорядився споруджувати будинки з плиточного каменю.

Для задоволення релігійних потреб переселенців Потьомкін звернувся до пастора Йогана-Адольфа Європеуса з пропозицією поїхати на Південь України і одержав від нього згоду. «Дізнавшись про вашу

згоду прийняти звання дивізійного і шведських переселенців пастора у дорученій мені Новоросійській губернії,— писав Потьомкін Європеусу,— пропоную вам такі вигоди для ліпшого засвідчення з нашого боку: 1. Встановлюю вам платню щорічно по чотириста карбованців; для облаштування ж вашого в рахунок платні видаю вам наперед двісті карбованців з тим, щоб вони були вираховані за два роки. 2. Платня, призначена вам, розпочнеться з дня вашого від'їзду на місце, після прибуття ж вашого туди ви одержите як у згаданій колонії шведських селян, так і в Кременчуці пристойну вашому званню квартиру і землю, окремо виділену для церкви. 3. Охоче погоджуюсь з вами і у власне ваше володіння, вічне і спадкове, окремо наказую відвести тисячу десятин придатної землі на основі височайше конфірмованого про землі плану. 4. Незаперечно дозволяю вам користуватися тими прибутками, які за звичаями шведських прихожан і за їхньою власною згодою священника від них визначаються. 5. Після п'яти років ви будете мати цілковиту свободу виїхати звідти, якщо далі у цьому званні там залишатися не захотіли, в зв'язку з чим вам необхідно буде заздалегідь повідомити мені або місцевому губернаторові. Нарешті, проїзд ваш туди буде оплачений без відшкодування з вашої платні».

8 квітня 1782 р. пастору Європеусу для церкви створюваної шведської колонії було видано такий церковний інвентар: велика срібна з позолотою посудина, велика позолочена срібна тілохранительниця, на кришці якої красувався агнець, позолочена срібна маленька посудина, подібна мала посудина, два дискоси срібні з позолотою, велика срібна посудина з хрестом і ручкою для зберігання церковного вина, друга дорожня позолочена посудина у вигляді банки також для церковного вина, велика тарілка срібна, чотири ризи для священника. Крім того, казна виділила підсвічники, дзвони, торбинки з дзвіночками для збирання грошей у церкві тощо.

Як бачимо, російський уряд робив усе можливе для заснування першої шведської колонії на правому березі Дніпра поблизу міста Берислава (Херсонська губернія). Вона дістала назву Старошведської (Альт-Шведендорф).

За царювання Павла I, у 1800 р., шведам, хоч вони й були російськими підданими до переселення на південь України, надали права «іноземних колоністів» «у зв'язку з надзвичайною різницею нової місцевості від їх батьківщини», а в період царювання Олександра I, у 1804 р., було засновано ще три шведські колонії. Разом з раніше заснованою колонією вони ввійшли до складу шведської колоністської округи².

Загалом чотирьом шведським колоніям — Альт-Шведендорф, Клостердорф, Мюльгаузендорф, Шлангендорф — належало 8709 дес. родючої землі. Крім того, 300 дес. належало окрузі. Кожна родина володіла наділом площею 60 дес. У цих колоніях мешкало 585 осіб (145 господарств мали землю, а 21 родина з 82 особами була безземельною). На кожну особу припадало в середньому по 13,5 дес.³

На початку XIX ст. царський уряд відрядив у Новоросійський край надвірного радника С. Контеніуса з метою «зробити особистий огляд, детально проаналізувати колоністські господарства та всі недоліки в них розкрити і на основі цього зробити всебічний опис»⁴. Ознайомившись з умовами життя шведських колоністів, Контеніус у звіті, надісланому в міністерство державного майна, писав: «Шведські колоністи переселені у 1782 р. з о. Даго в кількості 940 осіб обох статей і поселені у Херсонському повіті. Всі вони господарюють старанно і економно, причому вони успішно займаються і рибальством, яке дає їм певний додатковий прибуток... Оподатковані вони, як і данцігські колоністи, однаково з усіма в тій губернії державними селянами. З шведських колоністів належить повернути в казну за поселення 19622 крб. 70 коп.»⁵. Він пропонував надати шведським і данцігським колоністам такі ж

пільги, як й іншим колоністам, додатково виділити їм землю та списати борги⁶.

За даними Міністерства державного майна, на початку 40-х років минулого століття існувало вже п'ять шведських колоній, які володіли 10,6 тис. дес. 222 родини мали земельні наділи, а 15 — були безземельними. В цих колоніях надічувалася 1691 особа (873 чоловіки і 818 жінок)⁷. В колоніях було 555 коней, 2130 голів великої рогатої худоби, 3243 вівці. В садах та лісосмугах було посаджено 6774 фруктових, тутових та інших порід дерев, 550 кущів винограду. Колоністи мали 15 млинів, 30 ткацьких верстатів, 198 житлових будинків. Діяли 5 церков та молитовних домів, одна школа, в якій навчалось 188 дітей (93 хлопчики і 95 дівчаток).

Прибутки шведських колоністів у 1841 р. становили 9752 крб. сріблом: 650 крб.— від продажу хліба, 7950 крб.— від реалізації рогатої худоби, овець та вовни і 1152 крб.— від продажу різних продуктів. Після виплати 2697 крб. податків у колоніях залишалося 7055 крб. сріблом чистого прибутку. За п'ять років у цих поселеннях було скоєно лише 8 злочинів — одне вбивство, три згвалтування, одна крадіжка і три злочини не розкриті. Крім того, було зареєстровано 18 випадків пияцтва, шість — бродяжництва, три — незадовільного ведення господарства, дві сварки тощо⁸.

В архівних документах 20-х років ХХ ст. збереглися відомості лише про одне село під назвою Старошведське, в якому у 1923 р. налічувалося 231 господарство, а населення становило 1321 чол. Разом з німецькими колоніями Костирка (128 господарств, 694 мешканці) та Михайлівка (відповідно, 121 і 372) воно входило до складу Старошведської національної сільської ради, що знаходилася у Бериславському районі Херсонської округи Одеської губернії. В 1928 р. частина жителів цього села емігрувала у Швецію, а в 1930—1931 рр. повернулася на попереднє місце проживання. Реєміграції шведів радянські власті надавали великого політичного значення і тому всіляко їм допомагали. Однак це не врятувало шведське населення від голодомору 1932—1933 рр., який охопив Україну⁹.

Такою постає картина переселення і життя шведських селян на півдні України більш як за півторастолітній відрізок часу — від заснування їх першої колонії у 1782 р. до 30-х років ХХ ст.

¹ Писаревский Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII в. (По неизданным архивным документам).— М., 1909.— С. 221.

* У другій половині XVI ст. Лівонія включала території Північної Латвії і Південної Естонії і входила до Речі Посполитої. В 1629 р. ця територія увійшла до складу Швеції як окрема провінція. За Ніштадським мирним договором 1721 р. вона увійшла до складу Росії як Лівонська губернія. За радянських часів латиська частина Лівонії була об'єднана з Латвією, а естонська — з Естонією. На о. Даго мешкало шведське населення.

** Курляндія — історична область у Прибалтиці на території сучасної Латвії, на захід і південний захід від Ризької затоки. З 1561 р. існувало Курляндське герцогство — васал Польсько-Литовської держави. З 1795 р. Курляндія у складі Російської імперії.

² Там же.— С. 222—226.

³ Клаус А. Наши колонии. Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России.— СПб., 1869.— Приложение II.— С. 30.

⁴ Полное собрание законов Российской империи (далі — ПСЗ).— № 18006, 19372, 19492.

⁵ Велицын А. А. Немцы в России. Очерки исторического развития и настоящего положения немецких колонистов на юге и на востоке России.— СПб., 1893.— С. 93.

⁶ ПСЗ.— № 19562, 19873.

⁷ Велицын А. А. Указ. соч.— С. 125.

⁸ Клаус А. Указ. соч.— Приложение VII.

⁹ Німці в Україні в 20—30-і рр. ХХ ст. Збірник документів державних архівів України.— К., 1994.— С. 170, 224.

П. С. Пеняк (Київ)

Про ремісничі об'єднання Русі та Візантії

Відносини між Руссю і Візантією завжди привертали увагу дослідників. За останні десятиліття завдяки вивченню писемних джерел і археологічним дослідженням з'явилися нові дані, які дають можливість розглянути деякі нові аспекти соціально-економічного розвитку Русі і Візантії, зокрема стан ремісничого виробництва і міждержавні зв'язки у цій галузі суспільного виробництва.

Приналежність дрібного виробника до певного колективу була важливою причиною появи цехів у Візантії і ремісничих об'єднань на Русі. Їх метою були захист спільної власності ремісників на певну спеціальність чи професію, контроль над виробництвом і продажем товарів. У Візантії ремісничі корпорації створювалися державною владою як обов'язкова форма для занять торгово-ремісничою діяльністю у певних галузях міської економіки¹, а на Русі їх виникнення зумовлювалося досягнутим рівнем розвитку продуктивних сил, феодально-становою структурою давньоруського суспільства, всією системою панівних феодальних відносин.

Відомості про візантійське цехове ремесло, поява якого датується IX ст.², дійшли до нас за сюжетами «Книги Епарха». Вона дає вичерпну характеристику організаційної структури ремесла, приділяє значну увагу розгляду цехових статутів, внутрішнього життя візантійських цехів. Писемні джерела про ремісничі об'єднання на Русі нам невідомі. Проте це не означає, що їх не було. Всебічне вивчення різноманітних груп джерел, у тому числі матеріалів археологічних досліджень давньоруських міст домонгольської пори, дає підстави вважати, що на Русі діяли об'єднання типу кооперацій (артілі, дружини, братства) і типу цехових організацій (сотні, ряди)³.

Працями радянських візантиністів доведено, що своєрідність становища константинопольських цехів полягала в їх тісному зв'язку з імператорським двором, з обслуговуванням його потреб, а також у контролі держави над їх діяльністю⁴. Підтримка держави забезпечувала торгіву монополію цехів, захист ремісничих корпорацій від конкуренції позацехового ремесла, багатоманітність замовлень імператорської сім'ї і двору. На Русі ремісничі об'єднання існували як невід'ємна складова частина вільного ремесла.

Візантійським цехам були притаманні цехова ієрархія і регламентація. Їх особливість — використання праці рабів у деяких видах ремесла і відсутність підмайстрів⁵. У «Книзі Епарха» не міститься ніяких заборон і обмежень щодо прийняття до цеху учня чи містія — найманого робітника, для цього потрібно було лише представити певну кількість поручителів і сплатити внесок⁶. Так, при вступі в цех миловарників на користь держави стягувалася платня в розмірі 12 номісм.⁷ Учень, пройшовши відповідний курс навчання, міг стати майстром. Візантійському цеховому ладу притаманні були звичайні для середньовічних цехів соціальні суперечності — між майстрами, об'єднаними в цехи, і нецеховими ремісниками, між майстрами і учнями.

На Русі праця рабів у ремеслі не використовувалася. Писемні джерела свідчать про досить чіткий поділ ремісників деяких спеціальностей на майстрів і учнів. Відомо про існування інституту учнівства в ковальській справі, іконописанні, шевській справі. В розповіді про Алімпія-іконописця йдеться про те, що той «предань бываєть родительма своима на учение икононаго писаніа» — грецьким майстрам, які прикрашали собор Києво-Печерського монастиря. «Добре извыкъ хитрости иконнѣй, иконы писати хитрь бѣ зѣло», — говорить про нього⁸. Час його учнівства, на нашу думку, тривав протягом 1073—1078 рр.,

коли будувалася Успенська церква, тобто, як і в інших цехах,— 4—5 років.

В «Богословії св. Іоанна Дамаскіна» — пам'ятці XII ст.— розповідається, зокрема, про навчання шевської справи: «Шьвъць показаеъ оученикоу, како рѣзальникъ дръжаше, рѣзати оуосьмъ и, коюгоу дръжашци, шити сапогы»⁹. Є свідчення і про нелегкість учнівства: «Многажды ремѣствникъ клѣняется не дати оученику не ясти, ни пити»¹⁰. У Псковській судній грамоті, пам'ятці XIV—XV ст., вказується на важке становище учнів, які повністю залежали від своїх хазяїв. Ймовірно, інститут учнівства склався вже в XI—XIII ст., тому тут воно розглядається як звичайне явище¹¹. Найвні дані свідчать про дві форми учнівства: учні набиралися з числа жителів міських посадів і з членів сім'ї майстра.

Що стосується терміна «підмайстер», то воно в давньоруській мові не зафіксоване. Вірогідно, воно визначалося словом «унот» чи «учень». Так, під 1259 р. повідомляється про будівництво міста Холма Данилом Галицьким: «Идяхоу днь и во днь и оуноты, и мастерѣ всаии бѣжахоу и с Татар: сѣдельници и лоучници и тоулници и коузнициѣ желѣзоу и мѣди и среброу и бѣ жзнъ...»¹². В даному тексті уноти протиставляються майстрам. Слово «унот» означало «юнак», але у даному випадку — «учень, чи підмайстер», тому що далі говориться про ремісничі спеціальності, якими володіли уноти і майстри (сідлярі, лучники).

На відміну від Візантії, на Русі не вимагалось поручительства при вступі в ремісниче об'єднання¹³. Значно більшою мірою, ніж там, була поширена праця найманих робітників, наприклад, у ковальській справі. Виробничий процес майже всіх спеціальностей ковальського ремесла вимагав участі в роботі, крім майстра-коваля, ще одного—двох помічників-молотобійців. Ними були або молодші члени родини коваля, або учні — з тих, що проходили курс навчання, чи, закінчивши його, не мали можливості організувати власну справу. В останніх, як зазначає Б. О. Колчин, залишався єдиний вихід — ставати найманими робітниками¹⁴.

В «Книзі Епарха» ми не знаходимо повідомлень про виборність адміністрації корпорацій. Зовсім інша картина спостерігається на Русі. Відомо, що на чолі вишгородських ремісничих об'єднань городників і мостників стояв керівник — «старійшина», майстер «архітектон»¹⁵, який обирався серед інших майстрів і якому підпорядковувалися всі працюючі на будівництві. Старійшина розпоряджався діями всієї артілі і був її юридичним представником, оскільки саме з ним велися переговори про роботу.

В корпораціях Візантії торгівельна діяльність відокремлювалася від виробничої, заборонялося поєднання цих двох видів діяльності¹⁶. На Русі не існувало подібних заборон. Виробнича діяльність нерідко поєднувалася з торговою. Так, в стародавньому Василеві на Дністрі дослідженнями Б. О. Тимощука поруч з торговою площею було виявлено сім гончарних горнів. Таке розташування гончарних майстерень давало можливість ремісникам стежити за роботою горнів і одночасно продавати свої вироби¹⁷.

Як свідчать численні дослідження, візантійське ремесло у IX—X ст. переживало піднесення, що позначилося і на русько-візантійських економічних зносинах. Значна частина ремісничої продукції вивозилася за межі країни, зокрема на Русь. Широкий імпорт кераміки і візантійського скла зафіксовано із середини X ст.¹⁸. А з кінця X ст., як вважається, почався експорт самого візантійського ремесла та його носіїв¹⁹. З прийняттям християнства і встановленням більш тісних церковних і політичних відносин цей процес посилювався. Проникнення на Русь візантійської освіченості, сприйняття елементів її цивілізації сприяли дальшому прогресивному розвитку давньоруського суспільства. На Русь прибували ювеліри, іконописці, будівельники, які стали вчите-

лями давньоруських ремісників. Безумовно, що з собою вони принесли і нові організаційні засади ремісничого виробництва, насамперед групування ремісників в артілі для виконання певного виду робіт, зокрема, будівельної справи, живопису. З писемних джерел відомо про діяльність таких артілей. Так, для будівництва Десятинної церкви залучалась велика кількість майстрів, згадується, що князь Володимир «...помысли создати церковь пресвятыя Богородица, и послав приведе мастеры от Грек. И начашю же здати, и яко сконча, украси ю иконами...»²⁰. Після цього в Києві з'явилися склороби, мозаїсти²¹. Як вважає Т. І. Макарова, майстри-греки, організуючи виробництво на новому місці, змушені були залучати й місцеві сили, тому артіль ремісників була змішаною за складом, греко-руською²². В Патерику повідомляється про будівництво Печерського собору візантійськими майстрами. З цієї розповіді ми дізнаємося про організаційну структуру будівельної артілі давньоруських зодчих. Так, об'єднання очолювали «четыре мужіе богати велми»²³. До себе вони запросили «други и южики своа». Термін «южики» означав родичів керівників будівельної артілі²⁴, тому можна говорити про родинну спадкову традицію будівельної справи.

До складу будівельних артілей входили не тільки каменярі і теслі, а й ремісники інших спеціальностей, такі як: ковалі, склороби, тобто вони були організовані за вертикальним принципом, здійснюючи всі етапи будівельного виробництва²⁵. За таким же принципом діяли будівельні артілі в Європі. На Русі вони виконували в основному великокнязівські та єпископські замовлення. Інтенсивність будівництва в Смоленській землі, наприклад, дала можливість створити там дві самостійні артілі: двоє зодчих очолювали князівську артіль, а один керував єпископською²⁶. В першій половині XII ст. кількість будівельних артілей на Русі збільшилася до чотирьох, у другій половині XII ст. — до шести, а на початку XIII ст., коли давньоруське будівельне виробництво переживало період розквіту, досягла семи²⁷.

Що стосується артілей художників, до яких входили грецькі і руські майстри, то вони працювали, наслідуючи візантійські зразки, так звані оригінали, тобто завезені з Візантії зошити контурних малюнків на пергаменті²⁸. Однак руські майстри-живописці, сприйнявши мистецтво греків, вносили в художні твори риси свого художнього мислення. Артілі художників мали триступеневу градацію. Наприклад, розпис Дмитрівського собору у Владимирі в 1194—1197 рр. виконаний артіллю, до якої входили 45—50 чол. — майстри, підмайстри і учні²⁹.

Існували і артілі мозаїстів, до яких входили групи майстрів: одні виготовляли і наносили на поверхню стін ґрунт, другі складали зображення і прорисовували їх, треті викладали мозаїку³⁰. Вивчаючи мозаїку Софії Київської, В. М. Лазарев висловив думку про роботу принаймні восьми майстрів разом з підмайстрами, які входили до артілі³¹.

В давньоруських містах XI—XII ст. (переважно в Києві) діяли грецькі майстерні по виготовленню поливного посуду³². Безумовно, до їх складу входили і місцеві ремісники, які засвоювали не тільки технологічні особливості ремесла, а й організацію керамічного виробництва.

В 30—40-і рр. XI ст у зв'язку з великим будівництвом на Русі з'явилися і склороби з Візантії. Як вважають дослідники, давньоруські ремісники швидко опанували це мистецтво, хоча воно й базувалося на візантійських традиціях³³. А з кінця XI — початку XII ст. місцеве руське виробництво значно розширюється і, відповідно, обмежується імпорт візантійського поливного і скляного посуду³⁴.

Не останню роль грецькі майстри відіграли в становленні і організації виробництва емальовальної справи, техніки філіграні, зерні. Про це свідчать знахідки (колти з черню), виявлені під час досліджень давньоруських міст³⁵.

Таким чином, візантійські ремісники брали активну участь у становленні нових видів ремесла, створенні та діяльності ремісничих об'єднань давньоруських ремісників. Однак ці об'єднання не досягли класичних форм західноєвропейських цехів, оскільки нашість орд Батия затримало їх соціально-виробничий розвиток.

¹ Литаврин Г. Г. Византийское общество и государство в X—XI вв.— М., 1977.— С. 151.

² Левченко М. В. История Византии.— М.; Л., 1940.— С. 148—149.

³ Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси.— М., 1948; Тихомиров М. Н. О купеческих и ремесленных объединениях в Древней Руси (XI—XV вв.) // Вопросы истории.— 1945.— № 1; Янин В. Л. К проблеме новгородских сотен // Археографический ежегодник за 1973 год.— М., 1974.— С. 178—180; Пеняк П. С. К вопросу о ремесленных объединениях Древней Руси XI—XIII вв. // Земли Южной Руси в IX—XIV вв.— К., 1985.— С. 126—130.

⁴ Каждый А. П. Цехи и государственные мастерские в Константинополе в IX—X вв. // Византийский временник.— 1953.— Т. 6.— С. 143.

⁵ Византийская книга Эпарха.— М., 1962.— С. 32.

⁶ Каждый А. П. Указ. соч.— С. 141.

⁷ Византийская книга Эпарха.— С. 62.

⁸ Патерик Киевского Печерского монастыря.— СПб., 1911.— С. 121.

⁹ Цит. за: Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам.— СПб., 1903.— Т. 3.— Стб. 262.

¹⁰ Там же.— Стб. 116.

¹¹ Псковская судная грамота.— СПб., 1914.— С. 22.

¹² Полное собрание русских летописей.— Т. 2.— Ипатьевская летопись.— М., 1962.— Стб. 843.

¹³ Византийская книга Эпарха.— С. 51, 53.

¹⁴ Колчин Б. А. Черная металлургия и металлообработка в Древней Руси // Материалы Института археологии.— 1953.— № 32.— С. 203.

¹⁵ Абрамович Д. И. Житие святых мучеников Бориса и Глеба.— Пгр., 1916.— С. 18, 21, 55; Успенский сборник XII—XIII вв.— М., 1971.— С. 63.

¹⁶ Византийская книга Эпарха.— С. 53, 61.

¹⁷ Тимошук Б. А. Древнерусские города Северной Буковины // Древнерусские города.— М., 1981.— С. 130.

¹⁸ Даркевич В. П. Византийский импорт // Древняя Русь: Город, замок, село.— М., 1985.— С. 393—395; Щапова Ю. Л. Очерки истории древнего стеклоделия.— М., 1983.— С. 177.

¹⁹ Курбатов Г. Л. Византия и Русь в IX—X вв. // Историко-археологическое изучение Древней Руси.— Л., 1988.— С. 230.

²⁰ Повесть временных лет.— М.; Л., 1950.— Т. 1.— С. 83.

²¹ Каргер М. К. Древний Киев.— М.; Л., 1958.— Т. 1.— С. 410.

²² Макарова Т. И. Поливная керамика в Древней Руси.— М., 1972.— С. 8—9.

²³ Патерик Киевского Печерского монастыря.— СПб., 1911.— С. 5.

²⁴ Срезневский И. И. Материалы для словаря.— Стб., 1165.

²⁵ Раппопорт П. А. Раскопки церкви на Большой Краснофлотской улице в Смоленске // Средневековая Русь.— М., 1976.— С. 220.

²⁶ Раппопорт П. А. Зодчие и строители древнего Смоленска // Древняя Русь и славяне.— М., 1978.— С. 406.

²⁷ Раппопорт П. А. Строительные артели Древней Руси и их заказчики // СА.— 1985.— № 4.— С. 84—85.

²⁸ Удадьцова З. В. Киев и Константинополь — культурные связи до XIII века // Как была крещена Русь.— М., 1988.— С. 334.

²⁹ Филатов В. В. Художественно-технологические особенности росписи Дмитриевского собора во Владимире // Древнерусское искусство.— М., 1972.— С. 160; Вагнер Г. К. Скульптура Древней Руси. XII век. Владимир. Боголюбиво.— М., 1968.— С. 410.

³⁰ Асеев Ю. С. Джерела: Мистецтво Київської Русі.— К., 1980.— С. 82.

³¹ Лазарев В. Н. Мозаика Софии Киевской.— М., 1960.— С. 153.

³² Макарова Т. И. Поливная посуда: Из истории керамического импорта и производства Древней Руси.— М., 1967.— С. 38.

³³ Щапова Ю. Л. Стекланные изделия древнего Новгорода // МИА.— 1963.— № 117.— С. 124; Древнерусские стеклянные изделия как источник для истории русско-византийских отношений // ВВ.— 1961.— Т. 19.— С. 68.

³⁴ Даркевич В. П. Византийский импорт // Древняя Русь: Город, замок, село.— М., 1985.— С. 393—395; Щапова Ю. Л. Очерки истории древнего стеклоделия.— М., 1983.— С. 177.

³⁵ Макарова Т. И. Черное дело древней Руси.— М., 1986.— С. 115.

Осередок історичної науки в Єрусалимі

У 1992 р. відзначив своє 35-річчя Центр по дослідженню та документації східноєвропейського єврейства при Єврейському університеті в Єрусалимі. У зв'язку з цим ми звернулися до керівника цієї установи професора М. Альтшулера з проханням розповісти про її роботу. Інтерв'ю з ним покладено в основу даного повідомлення.

Центр засновано в 1957 р., коли під час «відлиги», що почалася після XX з'їзду КПРС, з'явилася можливість зайнятися дослідженням життя та історії євреїв СРСР і країн Східної Європи. Створення Центру саме в цей період пов'язувалося не лише з тим, що стала доступною інформація про становище євреїв у цих країнах, а й із сподіваннями на масову репатріацію євреїв з радянських республік до Ізраїлю. Безпосередніми організаторами Центру стали відомий політичний діяч, почесний доктор філософії Ш. Авігур, професори І. Гальперін, Х. Шмерук, Ш. Етінгер.

Особливу увагу намічалось приділити історії радянського єврейства, яке зазнало багато лиха під час німецько-фашистської окупації та культивованого Сталіним державного антисемітизму. Вже 1958 р. в Центрі почав працювати перший у світі науковий семінар з цієї проблеми.

Багато зусиль докладалося для створення джерельної бази наукових досліджень — адже не існувало навіть книжкових і газетних й журнальних фондів. Студенти Єврейського університету, серед яких були і відомі нині вчені — науковий керівник Центру професор М. Альтшулер, професор Беер-Шевського університету Б. Пінкус, — добирали книги в установах, приватних збірках тощо. Так Центр почав створювати власну бібліотеку. Якщо не було можливості дістати потрібні книжки, замовляли мікрофільми. Було налагоджено книгообмін з 10 бібліотеками в СРСР, зокрема з Центральною науковою бібліотекою АН України в Києві. Вони постачали Центр не лише книгами, а й періодичними виданнями (газетами й журналами); деякі матеріали, зокрема радянські газети за 20-і роки, надав цей установі Гарвардський університет (США). У свою чергу, з Єрусалима надсилалися до Москви, Ленінграда, Києва книги, що видавалися в Ізраїлі. На жаль, це спілкування припинилося в 1967 році після того, як уряд СРСР розірвав дипломатичні відносини з Ізраїлем. На сучасному етапі книгообмін не лише поновився, а й набув значно ширших масштабів.

Нині бібліотека Центру — унікальна книгозбірня, що налічує понад 50 тис. томів та сотні річних комплектів періодики кількома мовами (іврит, ідиш, російська, українська, білоруська, англійська, німецька та ін.).

З відродженням незалежної єврейської преси в СРСР (СНД) Центр доклав максимум зусиль для створення фонду сучасної єврейської періодики як важливого документа переломної епохи в житті єврейства, що перестає бути радянським.

Паралельно із створенням бібліотеки організатори Центру почали формувати й архів, який спочатку містив нечисленні й розрізнені документи, що різними шляхами потрапляли з СРСР і країн Східної Європи. Це листи, мемуари, фотографії тощо. Багато з них спростовують версію про «євреїв мовчання». Вони свідчать про те,

що наклепи на єврейський народ зустрічали опір серед його представників навіть у часи сталінського режиму.

Обстоювання своєї людської та національної гідності, боротьба за право жити в своїй державі, зберігати рідну мову й культуру — ось основний зміст документів, що становлять фонд Єврейського самвидаву. Значне місце у фонді посідають документи, пов'язані з дослідницькими проектами про єврейські політичні організації, соціодемографію й етнографію євреїв, про євреїв-землеробів (є, зокрема, матеріали про перші єврейські колгоспи в Україні; про євреїв-агрономів тощо), єврейську освіту, релігію, проблеми національної свідомості, антисемітизм і протидію йому.

З відкриттям архівів в СРСР (СНД) почалося продуктивне співробітництво з деякими з них, у тому числі з архівами України. Нині це один з пріоритетних напрямів роботи Центру, архів якого налічує близько 1400 одиниць зберігання.

Таким чином, основним завданням Центру з початку його діяльності стало саме створення джерельної бази, без якої було неможливо розгорнути як дослідну, так і викладацьку роботу.

Поряд з формуванням бібліотечних фондів та архіву розпочалася розробка наукової бібліографії, зокрема бібліографії радянської періодики. Згодом ця робота набула значного розвитку. Досить згадати фундаментальні покажчики виданої в СРСР літератури: «Єврейські публікації в Радянському Союзі, 1917—1960» (ідиш, ідиш, 1961, під ред. Х. Шмерука), «Російські публікації про євреїв та іудаїзм у Радянському Союзі» (1970, під ред. М. Альтшулера). Щодо літератури, виданої в інших країнах, вийшли такі праці: «Євреї й іудаїзм у східноєвропейських публікаціях 1945—1970» в трьох томах (Угорщина, Румунія, Чехословаччина, 1972—1973, під ред. Б. Пінкуса), «Радянське єврейство в дзеркалі єврейської преси у Польщі, 1945—1970» (ідиш, 1975, під ред. М. Альтшулера), «Бібліографія публікацій на івриті й ідиші в Польщі з 1944 р.» (1987, під ред. Я. Кельмана).

Ще в 1962 р. розпочато багатосерійне видання під загальною назвою «Євреї та єврейський народ». Це насамперед збірники матеріалів з радянської преси російською, українською, білоруською, польською мовами, що являють собою систематичне й найбільш повне зібрання матеріалів з газет і журналів про євреїв Радянського Союзу. Загалом вийшло друком 124 томи зазначених збірників (під редакцією Я. Інгермана та С. Іцікас), що вмщують матеріали за 1960—1988 рр.

До збірників включено статті, повідомлення, кореспонденції та інші матеріали з багатьох газет і журналів, що виходили на терені СРСР, зокрема України («Комсомольское знамя», «Літературна Україна», «Правда України», «Рабочая газета», «Радянська Україна», «Вісті з України», «Всесвіт», «Жовтень», «Комуніст України», «Перець», «Радуга», «Український історичний журнал», «Вечірній Київ», «Вечерняя Одесса» та ін.).

Упорядники збірників вважали своїм завданням не лише створити документальну основу для дослідників національного питання в СРСР, а й дати їм можливість зрозуміти, яке уявлення про євреїв, їхню релігію, історію, культуру тощо одержить читач з офіційних радянських джерел.

Про масштаби тематичного охоплення можна зробити висновок хоча б з переліку розділів згаданих збірок. Це — єврейський національний рух, сіонізм й Ізраїль; релігія, історія та культура єврейського народу; роль євреїв в історії та культурі інших народів; євреї в сучасному суспільстві; вибори, нагороди, призначення; євреї в літературі та мистецтві; євреї в науці та техніці; злочиння нацистів й опір; бібліографія. На жаль, назви розділів не завжди адекватно

відбивають їхній зміст, оскільки в умовах радянської дійсності згадана у назвах тематика часто або зовсім не висвітлювалася, або фальсифікувалася. Цікаво, що ці збірки містять відомості не лише про єврейський народ взагалі, а й про окремих осіб.

Значний інтерес становлять 3 томи (7 книжок) ретроспективної збірки матеріалів з радянської преси «Євреї й єврейський народ, 1948—1953 рр.» (під редакцією Б. Пінкуса), присвячені чи не найтяжчому для радянських євреїв повоєнному періоду, коли офіційний, державний антисемітизм досяг апогею. Це були роки боротьби з «космополітизмом», «антисіоністських» судових процесів, «справи лікарів» тощо.

На жаль, у розпорядженні упорядників збірки були на той час (1973 р.) лише 45 газет і 10 журналів за 1948—1953 рр., включаючи академічні видання типу «Исторического архива», «Вопросов экономики». Україна була представлена щоденною «Правдой Украины» та кількома статтями з «Литературной газеты». Проте й цього виявилось достатньо, щоб відтворити ганебну атмосферу войовничого антисемітизму сталінської доби.

Надзвичайно цінним документальним джерелом є збірки неофіційних, не опублікованих у радянській пресі матеріалів з єврейської тематики. Це насамперед 27 томів із серії «Єврейський самвидав», які включають рукописні видання і журнали, що виходили й розповсюджувалися нелегально на території СРСР. У них розглядаються проблеми радянського єврейства, показане дійсне становище євреїв у Радянському Союзі, викрито факти дискримінації їх у різних галузях суспільного життя, висвітлено історію єврейського народу, духовні процеси, що відбувалися в його середовищі в радянські часи, приділено значну увагу питанням формування його національної самосвідомості, боротьбі за вільний виїзд до Ізраїлю тощо. В цих книгах можна зустріти не лише документальні матеріали та статті з питань іудаїзму та історії єврейської культури, а й художні твори, зокрема поезію.

Перший збірник, що вийшов друком у 1974 р., вміщує матеріали ризьких рукописних збірок «Ітон», присвячених відродженню єврейської культури; останній, 27-й (1992 р.), — «Ленінградського єврейського альманаху».

Привертають увагу, зокрема, томи, де надруковано 20 випусків журналу «Євреї в СРСР», що виходив у Москві в 1972—1979 рр. і містив матеріали з історії, культури та проблем євреїв Радянського Союзу. Варто згадати й 15-й том «Самвидаву» (1978 р.), в якому опубліковано матеріали, пов'язані з симпозіумом «Єврейська культура в Радянському Союзі. Становище. Перспективи», що мав відбутися в Москві в грудні 1976 р., але був заборонений. Книга складається з двох частин. У першій під красномовною назвою «Біла книга про симпозіум» зібрано документи про його підготовку, про підступну діяльність КДБ, спрямовану на зрив симпозіуму, зокрема самочинні арешти, обшуки його учасників тощо, здійснювані всупереч Хельсінгської угоди про права людини та Конституції СРСР. Друга частина вміщує значну частину доповідей, що їх планувалося виголосити на симпозіумі.

Окремі збірки «Самвидаву» присвячені участі євреїв у Великій Вітчизняній війні: «Євреї у війні проти гітлерівської Німеччини» (т. 9) та «Нариси про євреїв — Героїв Радянського Союзу» (т. 14, Одеса, 1971—1973 рр.). Обидві збірки уклав Г. Шапіро. В першій з них вміщено списки євреїв — Героїв Радянського Союзу та генералів Радянської Армії, в другій — нариси та біографічні довідки про них, у тому числі 40 уродженців України.

В серії «Єврейський самвидав» є чимало матеріалів, що зацікавлять істориків, зокрема вчених України. Так, у т. 26, виданому в

1992 р., це статті Л. Сегала «Погроми та єврейська самооборона (1881—1906 роки)», Ф. Нуліна «Євреї—в'язні Шліссельбургу» та «Євреї в Петропавлівській фортеці», М. Сальмана «Євреї Польщі та Литви: динаміка чисельності населення в XV—XVIII сторіччях», розділи з книги Л. Прайсмана «Євреї та російський ліберальний рух».

В серії «Євреї та єврейський народ» вийшли й десять томів «Петиції, листи і звернення євреїв СРСР» за 1968—1978 рр. Вони містять індивідуальні та колективні листи, заяви та звернення активістів єврейського національного руху до урядових установ, окремих представників влади, громадських та наукових організацій СРСР і зарубіжних країн, до Організації Об'єднаних Націй, а також до світової громадської думки. Звичайно, ці документи радянському читачеві не були відомі. Вони здебільшого публікувалися на Заході. Їх автори обстоюють право єврейського народу на еміграцію з СРСР, на вільний розвиток національної культури, на відродження національного життя тощо.

Є тут і матеріали з України, такі, наприклад, як звернення групи київських євреїв до світової громадськості у зв'язку з арештом правозахисника Б. Кочубієвського (березень 1969 р.), звернення вінничан М. Магера та Б. Деховича до учасників наради в Хельсінкі й єврейських громад світу про репресії щодо бажаних виїхати до Ізраїлю (11 травня 1976р.), звернення групи євреїв Києва до людей доброї волі (25 березня 1976 р.), до сесії Верховної Ради СРСР (26 червня 1977 р.), звернення групи київських євреїв до колишніх киян—громадян Ізраїлю у зв'язку з 35-річчям трагедії Бабиного Яру (29 вересня 1976 р.), заява 11 киян у ЦК КП України з протестом проти заборони покладання вінків з написом «євреї» біля пам'ятника в Бабиному Ярі (29 вересня 1977 р.) тощо.

До названої серії входить ще кілька цікавих видань, що в тій чи іншій формі відтворюють історію радянського єврейства повоєнного періоду. Варто передусім згадати три томи матеріалів під редакцією А. Рожанського про антиєврейські судові процеси 1968—1975 рр.: обвинувальні висновки, вирoki, ордери на арешт, протоколи обшуку, а також відгуки радянської преси та стенограми деяких судових засідань, що їх зробили безпосередньо в залах судів родичі чи друзі обвинувачених. Кваліфіковані коментарі до документів розкривають грубі порушення правових і процесуальних норм.

Звичайно, й тут є матеріали з України, наприклад, про судовий процес Бориса Кочубієвського, звинуваченого в сionістській пропаганді, що проходив 1969 р. в Києві, процеси Лілії Онтман (Чернівці, 1970 р.), Рейзи Палатник (Одеса, 1971 р.), яких обвинувачували в контрреволюційній агітації.

Крім того, Центр видав кілька документальних збірок, зокрема Я. Леваві «Єврейська колонізація в Біробіджані» (іврит, 1965), «Листи єврейських радянських письменників до ізраїльських письменників» (ідиш, упорядники Є. Ліфшиць і М. Альтшулер, 1980), «Арабо-ізраїльський конфлікт в радянській карикатурі» (англ., упорядник І. Нир, 1976), «Максим Горький. З літературної спадщини. Горький і єврейське питання» (російська, 1986, упорядники М. Агурський і М. Шкловська).

Ці збірники—результат досконалої дослідної роботи. Зразком її можна вважати і книги А. Грінбаума «Єврейські науково-дослідні заклади в Радянському Союзі, 1918—1953» (англ., 1978), Д. Кауфман «Менделе Мойхер Сфорім в СРСР, 1917—1948» (дослідження, критика, листи; іврит, 1975).

Однією з форм дослідної роботи Центру були багатопланові комплексні проекти. До них, зокрема, відноситься вивчення процесів пробудження національної свідомості євреїв СРСР у 70-і рр. Це до-

слідження здійснювалося об'єднаними зусиллями ізраїльських фахівців (проф. Я. Рої, проф. М. Альтшулер, д-р Й. Гольдштейн, д-р Е. Лешем та ін.) та фахівців-репатріантів (І. Авербух, С. Іцікас, д-р С. Гофман, д-р Л. Димерська-Цігельман та ін.). Наукове керівництво здійснював відомий і в Україні історик Ш. Етінгер. Він був також ініціатором і керівником ґрунтовного дослідження радянського антисемітизму. Серед провідних виконавців цього проекту можна відзначити й репатріантів з Києва: М. Каганську, Н. Прат та ін.

Результати досліджень з радянського антисемітизму публікуються у спеціальній серії, що видається англійською мовою (перший том вийшов також російською). Побачили світ три томи наукових праць під загальною назвою «Антисемітизм у Радянському Союзі. Його коріння та наслідки» (під редакцією Ш. Етінгера).

Центр має свій друкований орган — журнал «Євреї та єврейська тематика в Радянському Союзі та Східній Європі», який виходить три рази на рік англійською мовою. Спочатку, в 1985—1988 рр., він видавався як «Бюлетень» Центру паралельно російською та англійською мовами. Загалом вийшло 19 номерів. З 1993 р. журнал має назву «Євреї в Східній Європі». У журналі такі рубрики — «Статті», «Документи та свідчення», «Огляди та бібліографія», «Наукове життя».

Вміщені в журналі статті свідчать про напрями науково-дослідної діяльності Центру. Так, у перших номерах (№№ 1—8, 1985—1988) переважають матеріали, присвячені аналізу радянського антисемітизму (М. Хейфець «Антисемітизм націонал-державників»; М. Каганська «Велесова книга: історія фальсифікації»; Н. Прат «Екологія, ідеологія, антисемітизм»; Л. Димерська-Цігельман «Лев Корнеєв як феномен радянського антисемітизму 70—80-х рр.», «Антисемітизм і протидія йому в контексті ідеологічної боротьби в СРСР»). Згодом тематичний діапазон публікацій значно розширюється. Змінам у становищі радянського єврейства за часів перебудови присвячені статті М. Альтшулера, Т. Фрідгута. Демографічні проблеми радянського єврейства розглядаються в статтях М. Альтшулера, С. Дела-Пергола, Й. Флоресхайма, М. Тольця, В. Константинова, Д. Харува. Процес повернення до релігії досліджується в статтях Б. Пінкуса та К. Лур'є. Про історію Петроградської єврейської громади написав М. Бейзер.

Варто назвати й кілька опублікованих у журналі бібліографічних покажчиків. Це — «Список книжкових публікацій антиіудаїстської й антисіоністської спрямованості, що вийшли у видавництвах УРСР у 1960—1984 рр.» (склала Н. Бібічкова, М. Кіпніс, № 2), «Радянські наукові публікації з древньої історії єврейського народу» (Д. Харув; 1987, № 6); «Сучасні єврейські періодичні видання в СРСР» (М. Бейзер; 1990, № 2), «Російськомовні радянські книжки проти антисемітизму, 1925—1934: Анотована бібліографія» (М. Кіпніс; 1992, № 1).

Журнал має справді міжнародну аудиторію. Його передплачують і читають й за межами Ізраїлю: в США, країнах Європи, республіках СНД тощо. Є серед авторів зарубіжні вчені з Канади, Польщі, Росії, Білорусі, Узбекистана, України, зокрема кияни Є. Головаха, Н. Паніна, Л. Фінберг.

Чимало сторінок журналу присвячено історії та сучасним проблемам євреїв України. Зокрема, привертають увагу такі публікації, як аналіз матеріалів київської конференції з українсько-єврейських відносин (червень 1991 р.), статті Є. Головахи та Н. Паніної «Міжетнічні відносини та етнічна толерантність в Україні» (1991, № 1), «Єврейська культурна діяльність в Україні: громадська думка та ставлення місцевої влади» (1992, № 2), розгорнута рецензія Ш. Редліха на видану в Канаді книгу П. Поточного та Г. Астер «Українсь-

ко-єврейські відносини в історичній перспективі» (1990, № 1) та його ж стаття «Кримська справа» (1990, № 2), стаття М. Мінца «Набір євреїв до українських національних частин в 1917, як це відбито в документах Тимчасової єврейської національної ради» (1990, № 2).

Про українські справи йдеться і в повідомленнях про візит до Центру київського письменника-журналіста О. Бураковського, який виступив тут з доповіддю на тему «Демократизація й єврейське питання в Україні» (1990, № 3), в інформації Л. Фінберга «Перша конференція єврейських організацій в Україні: соціологічна характеристика учасників» (1991, № 1).

За час свого існування Центр організував чимало наукових конференцій, семінарів, симпозіумів з досліджуваної тематики. Можна назвати хоча б симпозіум пам'яті Ш. Авігура на тему «Ідеологічна ситуація в СРСР (1985—1987 рр.) та єврейське питання» (1987 р.), семінар «Становище євреїв в СРСР і абсорбція радянських емігрантів-євреїв в Ізраїлі» (1990 р.), конференцію, присвячену 100-річчю з дня народження С. Міхоелса (1990 р.), 3-й науковий ізраїльсько-канадсько-радянський колоквиум з єврейських проблем (сутність сучасного сїонізму, демографічні проблеми, євреї та інонаціональне оточення, еміграція й абсорбція, єврейська культура та ін.; перші два відбулися раніше в Канаді та СРСР). Науковці Центру також брали участь у ряді міжнародних форумів, що збиралися як в Ізраїлі, так і в інших країнах.

Центр організовує зустрічі місцевих науковців та інтелігенції із зарубіжними вченими, письменниками, діячами культури. Так, на запрошення Центру в Єрусалимському університеті в 1988 р. виступав московський історик літератури академік С. Аверінцев, у 1989 р.— редактор «Огонька» письменник В. Коротич, голова Вааду (Ради єврейських громад) Росії М. Членов, лєнінградський історик професор С. Ланда, літературні критики й журналісти Л. Аннінський, Н. Іванова з Москви, професор-етнограф з Ленінграда Н. Юхньова; в 1990 р.— професор-історик М. Вейнберг з Риги, з лекцією «Антисємітизм в СРСР» В. Носенко (Москва), московський письменник Ю. Нагібін, московський учений-етнограф І. Крупник, директор Інституту історії СРСР Академії наук СРСР А. Новосельцев разом із завідувачем відділом історії другої світової війни професором Г. Куманьовим, московський письменник С. Михалков, науковий консультант Єврейського історичного товариства (Москва) демограф М. Купецький з лекцією про етнічний та історичний розвиток євреїв Радянського Союзу; в 1992 р.— головний редактор журналу «Всєвіт» (Київ) О. Микитенко, головний редактор журналу «Знамя» (Москва) відомий російський письменник Г. Бакланов, у 1993-му — московський релігіознавець С. Льозов та ін.

Завдання, що стоять перед Центром, та напрями його діяльності визначили структуру й основні принципи організації роботи цієї установи, яка діє при факультеті гуманітарних наук Єврейського університету в Єрусалимі. Керує Центром призначувана ректором університету академічна комісія в складі 9—11 професорів — представників різних наукових дисциплін, зокрема фахівців з єврейської історії різного періоду, мовознавців, економістів тощо. Вона збирається раз на рік, щоб визначити основні напрями діяльності Центру, затвердити конкретні проекти науково-дослідної роботи. Очолює цю установу науковий директор, професор однієї з кафедр університету, який працює в Центрі на громадських засадах.

Взагалі Центр не має постійних (штатних) наукових співробітників. Науковці, в тому числі й директор, беруть участь в роботі Центру на основі замовлень на здійснення того чи іншого дослідження. Теми досліджень визначаються керівництвом Центру або пропонуються безпосередньо виконавцями й на підставі відповідної заявки

входять до плану наукової роботи цієї установи. В Центрі немає ні докторантури, ні аспірантури, як це практикується в наукових закладах республік СНД. Кожен, хто бажає присвятити себе вивченню тих чи інших проблем, має, як правило, наукового керівника із складу професорів університету. Плани роботи носять в основному перспективний характер і передбачають також видавничу роботу, підготовку та скликання різних наукових форумів — конференцій, симпозіумів, семінарів тощо. Центр, звичайно, надає методичну допомогу науковцям та різним установам, консулює їх, рекомендує літературу та джерела.

Певні ускладнення існують у фінансуванні діяльності Центру. Частина коштів надходить з бюджету університету, частина — з інших джерел, проте вони не мають стабільного характеру. Варто відзначити, що подібні структура і організаційні проблеми характерні для наукових центрів не тільки Ізраїлю, а й багатьох західних країн.

Центр підтримує контакти з рядом науково-дослідних закладів як Ізраїлю, так і інших країн. В Ізраїлі він співробітничав насамперед з меморіальним музеєм Яд ва-Шем, в якому здійснюються дослідження Катастрофи європейського єврейства та його участі в русі Опору в роки другої світової війни. Спільно з іншими науковими закладами Центр готує збірники статей, розвідок та інші науково-дослідні видання. Слід відзначити, що зазначене співробітництво здійснюється на основі взаємних пропозицій з конкретних проблем, а не шляхом централізованого планування.

Серед зарубіжних партнерів Центру є й установи та окремі вчені України. Найтісніші ділові стосунки встановлено насамперед з архівними закладами. В архівах України, зокрема в Центральному державному архіві органів державної влади та державного управління, в Дніпропетровському обласному державному архіві, на замовлення Центру виготовляють копії архівних документів. Тісні зв'язки підтримує Центр з установами Академії наук України, Республіканською асоціацією українознавства тощо. Актуальним завданням Центру є «освоєння» архівів, зокрема архівів України, де зберігається чимало документів з досліджуваної тематики.

Творчий доробок Центру мають поповнити нові цікаві видання, зокрема збірка документів з історії єврейської колонізації Криму, збірник статей про єврейський театр в СРСР, монографія М. Альтшулера «Радянські євреї напередодні II-ої світової війни: соціодемографічний аналіз», документальні збірки «Листи радянських євреїв до Іллі Еренбурга (з архіву письменника)» — спільно з Яд ва-Шем, «Антисемітизм в СРСР та протидія йому (за матеріалами радянської преси 1989—1990 рр.)». Центр планує також видати протягом найближчих років багатотомну збірку документів з історії радянського єврейства.

Свої наукові дослідження ця наукова установа прагне проводити на основі дальшого розширення джерельної бази, зокрема за рахунок виявлення матеріалів в архівах України, та зміцнення зв'язків з іншими науковими закладами.

**Л. Димерська-Цігельман (Ізраїль, Єрусалим),
В. Левін (Ізраїль, Єрусалим)**

Петлюра С. В.

ВИБРАНІ ТВОРИ ТА ДОКУМЕНТИ.—

К., Фірма «Довіра», 1994.— 271 с.;

*ВІН — З КОГОРТИ ВОЖДІВ (Кращі конкурсні
праці про дореволюційну діяльність Симона Петлюри)*

К., Дніпро, 1994.— 151 с.

Ці дві рецензовані книги вийшли друком у Києві до 115-річчя з дня народження С. В. Петлюри. Важливо не тільки те, що в Україні згадали про річницю з дня народження одного з визначних українських політичних діячів ХХ століття, а й те, що до цієї події поставилися серйозно, на науково-дослідницькому рівні. Це необхідно підкреслити з огляду на те, що С. В. Петлюра належить до тих історичних постатей, навколо яких десятиріччями вирували політико-ідеологічні пристрасті. З одного боку, у прокомуністичній історіографії він поставав як «авантюрист», «погромник» тощо. (Принагідно зауважимо, що чимало зусиль до формування цього стереотипу доклав В. К. Винниченко. І про це ще йтиметься.) З іншого боку спостерігався процес «іконізації» С. В. Петлюри, глорифікації його образу, коли чи не кожен крок його короткого життя (а він прожив всього 47 років) подавався виваженням і сповненням мудрості. Зрозуміло, що обидві ці крайні точки зору були далекими від історичних реалій.

Нині зроблено відчутний крок на шляху до істини. Саме так, на мою думку, слід розцінювати появу двох рецензованих книжок. Перша є збірником вибраних праць самого С. В. Петлюри і має умовний поділ на три частини: перша відбиває його громадську і журналістську діяльність у 1902—1914 рр., друга — під час революційно-військової доби 1917—1920 рр., третя — еміграційний період 1920—1926 рр. Кожному розділу передує коротка стаття, в якій йдеться про роль С. В. Петлюри в контексті подій відповідного періоду. Видання містить також псевдоніми і криптоніми С. В. Петлюри, його короткий життєпис і статтю молодого дослідника О. Чекмишева «Публіцистика Симона Петлюри в контексті національного міфа» з передмовою літератора П. М. Мовчана.

Друга книга — «Він — з когорти вождів» є збірником наукових розвідок молодих українських авторів, відзначених преміями конкурсів праць про дореволюційну діяльність С. В. Петлюри. Цей конкурс був проведений в Україні у 1992 р. Товариством Української бібліотеки імені Симона Петлюри в Парижі. У цьому виданні вміщено праці Т. Пустовіта «Симон Петлюра. (Полтавський період)», Н. Сидоренко «Сповідання національного «я». (Публікації Симона Петлюри у партійному тижневику «Слово», 1907—1909 рр.)», О. Чекмишева «Під дамокловим мечем розбрату. (Симон Петлюра. Міфи і міфотворчість)», А. Ткачука «Симон Петлюра. (Політична і культурна діяльність до 1917 року)», а також короткі вступну і прикінцеву статті, що відповідно належать директорові Української бібліотеки імені С. Петлюри в Парижі В. Михальчуку і заступникові голови представництва цієї бібліотеки в Україні Д. Степовику.

Своїм змістом рецензовані книжки дають можливість простежити генезу і еволюцію поглядів С. В. Петлюри, той шлях, який він пройшов

від діяча, спочатку зв'язаного марксистською ідеологією і партійною програмою (він належав до Української соціал-демократичної робітничої партії) до позапартійного державника, Голови Директорії Української Народної Республіки, еволюцію від українського автономізму, через федералізм, до сповідування державної самостійності України. Разом з тим уважний читач не може не помітити послідовності й цільності громадсько-політичної позиції С. В. Петлюри, котрий вже з 1900 р. був зв'язаний з Революційною українською партією (РУП), яка проголосила своєю метою незалежність України і з якої виросла УСДРП. Тому не дивно, що навіть в ранніх творах його марксистська, соціал-демократична лексика, просякнута пафосом соціального визволення, органічно переплітається з консеквентним обстоюванням інтересів українства, критикою консервативно-шовіністичної лінії російських урядових кіл. Так, у статті «Українські катедри і український пролетаріат» (1907 р.) читаємо: «Не маючи своєї власної школи, своїх національних інституцій, геній пригнобленої нації нидіє, йому насильно підрізують крила, а сама нація швидко йде до денационалізації, не розвивається, а гине, не буває розцвітом своїх духовних сил, а поволі завмирає. І коли шкоду велику од чужої культури почуває на собі ціла пригноблена нація, то подвійну муку зазнає від неї пролетаріат цієї нації. Ненормальний стан чужої освіти і культури, насильно нав'язаних, відчуває перш усього і більш усього соціально покривджений член пригнобленої нації. Він не може користуватись, як слід, ні школою, де для нього, починаючи від мови, все чуже, ні інституціями державними та громадськими, ні всім тим, що дає і витворює чужа культура. Він знає причини такого лиха і свідомо бореться проти нього. Але не обмежує цієї боротьби, як націоналіст, однією тільки боротьбою за національні права, а повстає проти капіталістичного ладу, який між іншими формами гніту для свого добробуту вимагає і гніту над недержавними націями». (Петлюра С. В. Вибрані твори та документи.— С. 50—52).

Обидва рецензовані видання об'єднує і те, що вони переконливо руйнують вигадану свого часу В. К. Винниченком, а згодом охоче підхоплює офіційною комуністичною історіографією версію про те, ніби до революції 1917 р. С. В. Петлюра ніякими своїми якостями ні в політиці, ні в культурній громадській галузі не був помітний. Вже самий зміст надрукованих статей, а також факти біографії С. В. Петлюри (чимало з них оприлюднено вперше) засвідчують, що він висвітлював і формулював програмні позиції в політиці, а не тільки інформаційні та критичні повідомлення про поточне життя. Надзвичайно цікавою у зв'язку з цим є розвідка Н. Сидоренко про публікації С. В. Петлюри у газеті «Слово» у 1907—1909 рр. (Він з когорти вождів.— С. 44—73). Його виступи торкалися і партійно-політичної, і соціально-економічної і культурно-мистецької проблематики, підтверджуючи широкий спектр інтересів, ерудицію, прагнення осмислити все те, що хвилювало українську інтелігенцію. У статті «І. Франко — поет національної чести» (1913 р.) він писав: «Франкова поезія, крім своїх художніх вартостей, правда, не завжди однакових, цінна ще тому, що в ній надзвичайно правдиво і глибоко відбивається психологія діяльного українця, що зрозумів те лихе становище, в якому опинився рідний народ, що щільно підійшов до хиб свого національного характеру, до червоточин національної волі. Ось чому знати цю поезію — це наблизитись до пізнання самих себе». (Петлюра С. В. Вибрані твори та документи.— С. 114). Ці слова з повною підставою можна адресувати публіцистичним творам самого С. В. Петлюри.

Принципово важливим є те, що автори видання «Він — з когорти вождів» не ідеалізують діяльність С. В. Петлюри в дореволюційний період. Зокрема, Н. Сидоренко зупиняється на колізіях, що мали місце, коли він працював в газеті «Рада». Правильність такого підходу підтверджується, зокрема щоденниковими записами відомого політич-

ного діяча і вченого, академіка С. О. Єфремова: «Петлюру я знаю либонь з 1905 р. Ближче до нього придивився року 1907, коли він був за секретаря в «Раді». І ближча знайомість була не на його користь. Багато було в ньому тоді есдечеського духу — хвастливості, доктринерства і несерйозності. Були й неправильні штучки, через які довелося йому одмовити від секретарювання в «Раді». ...Потім він зник у Москві. Коли я вступив з ним уже 1912 року в редакції «Української життя», я не пізнав колишнього Семена: виріс, споважнів, розвинувся, занехаяв свої колишні витівки. В Центральній Раді в 1917—1918 рр. він був одним з найбільш вдумливих і розвинених політиків. По тому, як уступив він до Директорії, я з ним мало стрівся, але кожного разу робив він гарне враження. Люди, що з ним працювали за останніх, найважчих для України часів, кажуть, що це був справжній державний муж з умінням поводитись з людьми, обернутись в трудних обставинах, підбадьорити серед бою, виказати особисту кмітливість, що так чарує простих людей. В усякому разі... це була єдина безперечно чесна людина в діях, що їх революція винесла у нас на поверх життя. Грушевський — пожалься, боже, що з ним сталося; Винниченко крутиться, мов тріска в ополонці; решта — просто дрібні, нікчемні людиці. Один Петлюра стояв на своїй позиції, не похитнувшись, і коли б не переможні сили, то свого був би досяг».

У точності останніх слів С. О. Єфремова можна переконатись, прочитавши другий розділ вибраних творів та документів С. В. Петлюри, що містить документи, підписані ним як генеральним секретарем військових справ УНР, пізніше як Головою Київської земської управи та Всеукраїнського союзу земств і нарешті — як Головним отаманом і Головою Директорії УНР (1917—1920 рр.). І знову крізь документи проглядає його чітка і послідовна позиція. Так, після державного перевороту П. Скоропадського він апелює до німецького посла Мума з метою припинення арештів й ув'язнення громадян в різних районах України (Петлюра С. В. Вибрані твори та документи.— С. 154—159). Наказ Головної команди військ УНР від 26 серпня 1919 р. (№ 131) є одним з переконливих свідчень того, що С. В. Петлюра ніколи не був організатором єврейських погромів і ніколи не захоплювався до їх організації. Більше того, він вимагав суворої кари тим, хто був винен у грабінництві і погромах. У вже згаданому наказі за № 131 — а це лише один з документів антипогромницького спрямування, — звертаючись до старшин і козацтва, Петлюра підкреслював: «Виступайте зі зброєю проти справжнього ворога й пам'ятайте, що наше чисте діло вимагає й чистих рук... Всіх же, що підбурюватимуть вас на погроми, рішуче наказую викидати геть з нашого війська й віддавати під суд як зрадників Вітчизни. Суд же нехай судить їх по їхніх вчинках, не жаліючи для злочинців найсуворіших кар закону. Уряд УНР, розуміючи всю шкоду від погромів для держави, видав до всього населення краю відозву, в якій закликає виступити проти заходів ворогів, що підіймають погроми єврейського населення». (Петлюра С. В. Вибрані твори та документи.— С. 160).

Документи і матеріали цього розділу містять інформацію для роздумів над причинами поразки УНР, відбивають багатогранні зусилля самого С. В. Петлюри по консолідації сил українського національно-визвольного руху, його погляд на підгрунття багатьох тогочасних подій. Наведемо слова з промови 20 травня 1920 р.: «І в мене були моменти, коли безсильно впадали руки, коли здавалося, що гасне віра в святу ідею, та ці моменти людської перевтоми були тоді, коли я не бачив єднання й активності в нашій суспільності, а бачив тільки партійні роздори, які доводили до того, що багато людей не вбачали за деревами лісу, за партійними інтересами інтересів державних. В такі хвилини я пригадував собі слова Мазепи: «Нема згоди, всі пропали». Та тепер не можна повторювати похибок минувщини». (Там же. С. 169).

В листопаді 1920 р., після припинення воєнних дій між Польщею і Росією і впертої безуспішної боротьби армія УНР на чолі з С. В. Петлюрою та Урядом, не бажаючи капітулювати, переходить Збруч і опиняється у таборах для інтернованих у Польщі. С. В. Петлюра керує роботою еміграційного уряду УНР, інформаційною діяльністю українців у міжнародних колах, підтримує зв'язки з Україною, зрозуміло, з тими силами, які протидіяли більшовицькому режимові. У 1923 р. він виїхав з Польщі і після короткого перебування в Австрії, Угорщині, Швейцарії в жовтні 1924 р. оселився в Парижі, де організував видання тижневика «Тризуб». С. В. Петлюра виступав активним організатором української еміграції, під псевдонімами друкував статті в українській емігрантській пресі. Частина цих праць знаходимо в третьому розділі збірника документів і матеріалів.

Безсумнівно, 1920—1926 рр. були для С. В. Петлюри періодом ґрунтовних роздумів над подіями минулого. Знов і знов він повертається до сюжетів, які йому видаються важливими. Так, у зверненні «До населення України і повстанців» (1921 р.) він чітко окреслює своє ставлення до єврейського питання, викриває більшовицьку пропаганду, яка твердить, що українські повстанці нищать єврейське населення (Петлюра С. В. Вибрані твори та документи.— С. 179—180). Неодноразово він повертається до питання про укладення Варшавського договору 1920 р. з Польщею (це, до речі, один з найбільших «гріхів», що їх приписувала С. В. Петлюрі прокомуністична історіографія), пояснює, що «умова, підписана урядом УНР з Польщею, є логічним наслідком тієї зрадницької розкладової праці, що її провадили збільшені елементи українського громадянства на користь Москви в момент української національної боротьби з нею» (Там же.— С. 241).

Серед інших праць особливий інтерес викликає солідна за обсягом праця «Сучасна українська еміграція та її завдання» (1923 р.), в якій детальному аналізу піддано все те, що повинна, на думку автора, робити 100-тисячна на той час українська еміграція, щоб не тільки зберегти себе від денационалізації, а й щоб служити потребам України. Між іншим ця детальна робота, в якій С. В. Петлюра виступає на рівні державного (хоча й екзильного) керівника, як діяч-організатор, зайвий раз засвідчує, що його вбивство у травні 1926 р. в Парижі не було актом «особистої помсти» якогось дрібного ремісника-годинникаря, а мало політичний характер. Було усунуто одну з ключових постатей української еміграції, людини, яка знала, що і як робити в ім'я досягнення своєї мети, вміла мобілізувати інших для цієї справи.

Ознайомлення з рецензованими виданнями дає підстави і для критичних зауважень і міркувань. Вітаючи як перший крок вихід в Україні збірника вибраних творів та документів С. В. Петлюри, не можна не пожалкувати про невеликий обсяг книги (15,3 обл.-вид. арк.). Цим обумовлено те, що до неї не увійшло багато праць С. В. Петлюри, важливих для розуміння його світогляду та громадсько-політичної позиції (наприклад, написана 1925 р. чимала розвідка «Московська воша», яка була призначена для українського підпілля, що продовжувало боротьбу проти більшовизму). Вже це робить актуальною і нагальною потребу у більш фундаментальному виданні документів і матеріалів С. В. Петлюри, до якого можна було б включити не тільки те, що вже друкувалось, скажімо, у збірниках «С. Петлюра. Статті, листи, документи» (США, 1956, 1979 рр.), а й архівні документи, що зберігаються в Україні. Обов'язковими для цієї книги повинні бути такі неодмінні для науково-документального видання атрибути, як іменний, предметний, географічний покажчики, а також докладні коментарі. Останнє вкрай необхідно, оскільки багато суджень і тверджень С. В. Петлюри були продиктовані суто політичною кон'юктурою або його недостатньою поінформованістю з приводу тих чи інших подій. Скажімо, навряд чи варто сьогодні беззастережно сприймати його оцін-

ки діяльності М. О. Скрипника. Можна навести інші приклади. Майбутнє видання, підготовку якого мають здійснити професійні історики і архівісти, на нашу думку, сприяло б більш повній і науково-вивірений оцінці ролі С. В. Петлюри в контексті історії України.

Один з авторів книжки «Він — з когорти вождів» цілком слушно зауважує, що, незважаючи на вже наявні публікації, ґрунтовної наукової праці, в якій би відтворювався портрет С. В. Петлюри всебічно, донині не маємо. Те, що це так, певним чином підтверджує і сама згадана книжка. Коли знайомишся з її змістом, переконалися насамперед в необхідності уточнення багатьох фактів біографії С. В. Петлюри. Причому навіть тих, що вважались хрестоматійними. Наприклад, Т. Пустовіт на підставі виявлених архівних документів уточнює дату виключення С. В. Петлюри із семінарії. (Він — з когорти вождів.— С. 25). Гадаємо, що на дослідників чекає ще багато цікавих моментів, коли життєпис С. В. Петлюри готуватиметься в першу чергу на архівних джерелах.

У післямові в книзі «Він — з когорти вождів» професор Д. В. Степовик зауважує: «Спробуйте сьогодні змусити написати щось, окрім лайки, про Петлюру маститого історика «гражданской войны»: навіть коли б він і перелицювався під прихильника самостійної України, він об'єктивної праці про це не може написати внаслідок своєї природи, яка склалася на скрижалях «класової теорії». Тільки молодь, що здатна сприймати реалії у незасмічене сумління і в чистий розум, може розкопати монблани брехні, напівправди і злостивної пропаганди та дістатися правдивих джерел історії». (Він — з когорти вождів.— С. 148). Думка слушна, але потребує певного застереження: цей пошук молодих дослідників повинен визначатись самим фактичним, історико-архівним матеріалом, а не певним висхідним пафосом та ідеалізацією, на які страждають інколи деякі діаспорні видання. Гадаємо, що це слід враховувати і про це варто пам'ятати організаторам наступних конкурсів на кращі праці про С. В. Петлюру. Такий підхід зовсім не припинюватиме значення його ролі і місця в українській історії, а лише засвідчить високу наукову якість подальших досліджень, зміцнить довіру читача до них.

Своєю появою рецензовані видання розширюють коло питань сучасного петлюрознавства, актуалізують ті з них, котрі в першу чергу потребують осмислення. Так, на нашу думку, важливим є створення монографії, присвяченої поглядам С. В. Петлюри на проблеми національної державності, оскільки саме ці погляди були піддані комуністичною пропагандою найбільш брутальним перекрученням. Ініціаторами і виконавцями цього дослідження могли б — за їх згодою — виступити Інститут національних відносин і політології НАН України, Інститут історії України НАН України та інші зацікавлені наукові заклади.

Можна було б висловити ще деякі зауваження і міркування, але вони зовсім не применшують того, що зроблено авторами і упорядниками обох рецензованих видань. Ще раз вони засвідчують, що не «дрібним бухгалтером і маленьким журналістом», як того хотів В. К. Винниченко, і не «авантюристом», як того бажала радянська історіографія, а символом боротьби за українську державність увійшов в історію С. В. Петлюра. Відтак і розповідь про нього, дослідження його життя і діяльності мають бути об'єктивними, серйозними і всебічними.

Ю. І. ШАПОВАЛ (Київ)

О. В. Сухобоков.

**ДНІПРОВСЬКЕ ЛІСОСТЕПОВЕ
ЛІВОБЕРЕЖЖЯ У VIII—XIII ст.**

К. : Наукова думка, 1992.— 215 с.

Автор рецензованої монографії є одним з небагатьох фахівців з історії та археології Лівобережної України доби завершення формування Київської Русі. Його праця присвячена питанням формування і розвитку літописних сіверян, які в переддержавний період мешкали в межириччі Дніпра і Сіверського Дінця. Головну джерелознавчу базу дослідження О. В. Сухобокова становлять археологічні матеріали, здобуті під час проведених ним розкопок за останні двадцять років.

На основі археологічних та додатково залучених літописних, антропологічних та лінгвістичних даних автор висвітлює історію лівобережних племінних союзів напередодні та за часів існування Київської Русі, їх стосунки з кочовим світом. Це цілком слушно, адже Дніпровське лісостепове Лівобережжя було саме тією зоною, де відбувалися інтенсивні контакти між осілим землеробським, кочовим та чапівкочовим населенням.

Основними археологічними утвореннями даного регіону в кінці першого — на початку другого тисячоліття були старожитності волинцівського, роменського типів, а згодом — давньоруської доби. За переконанням автора, всі вони були залишені слов'янами, а салтівська культура, поширена поруч — в степу — тюрко- та іраномовним населенням, яке входило до складу Хозарського каганату.

В першій частині праці стисло характеризуються риси матеріальної культури, притаманні цим старожитностям: топографія поселень, житлове та господарське будівництво, поховальний обряд, керамічне, металообробне та косторізне виробництва тощо. На підставі аналізу археологічних джерел зроблено висновки про рівень господарського та соціально-економічного розвитку населення Лівобережної України в VIII—XIII ст.

В монографії досить багато місця відведено борщівським пам'яткам. Свого часу І. І. Ляпушкін об'єднував їх в одну археологічну культуру з роменськими старожитностями. Натомість О. В. Сухобоков, слідом за Є. О. Горюновим, розглядає роменські та волинцівські пам'ятки як одну археологічну культуру. Ранній її етап репрезентують волинцівські старожитності.

Для створення максимально наближеної до дійсності моделі історичного процесу важливе значення має хронологія окремих пам'яток, зокрема, та археологічних культур взагалі. Цим важливим питанням присвячено окремий розділ рецензованої монографії. На жаль, волинцівські та роменські пам'ятки не забезпечені речами, що легко датуються. Тому і їхня хронологія, особливо волинцівської культури, визначена не дуже чітко. Через відсутність серед волинцівських наборів вузькодіагностуючих в хронологічному відношенні речей автор порівнює їх з речами Харівського скарбу, знайденого на території Путивльського району Сумської області. Однак такі зіставлення в науковому відношенні не є коректними, адже набір з с. Харівки не був притаманним волинцівській культурі. Навпаки, антропоморфні дволатівчаті фібули, зірковидні литі та ліхтариковидні паяні підвіски, браслети з розширеними порожнистими кінцями, що входили до його складу, більш характерні для правобережних ранньосередньовічних старожитностей і насамперед для Пастирського городища, де знаходився центр по їх виготовленню. Взагалі автор дарма не приділив належної уваги Харівському скарбу. Детальний аналіз речей, що входили до нього, дав би змогу віднайти витоки харківських прикрас, пов'язаних не лише з Пастирським городищем, а й Візантією.

Відсутність матеріалів, що добре датуються, робить проблематичним віднесення нижньої межі існування волинцівських пам'яток до середини VII ст. н. е. Цього не приховує й автор монографії, відзначаючи, що «нижня межа раннього періоду є недостатньо чіткою через нечисельність вузькодатуючих знахідок» (с. 34). Тобто, в майбутньому вона може змінитися в той чи інший бік.

О. В. Сухобоков переконаний, що на ранньому етапі свого існування волинцівські пам'ятки синхронні з пеньківською та колочинською культурами, які на Лівобережжі Дніпра датуються IV—VIII ст. н. е. Цікаво, що волинцівські елементи зовсім відсутні на пеньківських та колочинських пам'ятках. Проте пеньківські та колочинські елементи присутні серед матеріальних ознак волинцівських старожитностей. Цей факт та місцеві витоки пеньківських та колочинських пам'яток, коріння яких на Лівобережжі Дніпра сягають рубежа н. е. (зарубинецька культура), дає можливість у носіях волинцівської культури вбачати прийшло населення, яке на цій території проживало одночасно з племенами пеньківської і колочинської культур (анти).

Волинцівські старожитності існують й паралельно з сахнівськими, верхня хронологічна межа яких сягає середини VIII ст. н. е. Ранньосередньовічні пам'ятки етапу Сахнівки переважно відомі на покордонні степу і лісостепу на Правобережжі Дніпра. Однак вони зустрічаються й на Лівобережжі, де відомі за розкопками поселень Шосейне на Білгородщині та Богородичне в поріччі Сіверського Дінця та в деяких інших місцях. Показово, що волинцівська кераміка присутня серед ранньороменських комплексів Новотроїцького і Опішнянського городищ, нижній хронологічний рубіж яких сягає другої половини VIII ст. н. е.

Всі ці факти переконують, що племена волинцівської культури на Лівобережжі Дніпра потрапили в історію в етнічному відношенні середовище. Однак завдяки міцним родовим зв'язкам ці племена тривалий час протистояли асиміляційним процесам з боку місцевої людності. Вони повільно сприймали культуру та господарство населення, серед якого жили, і лише через 100—150 років злилися з місцевими племенами. При цьому вони внесли свій вагомий вклад у процес формування роменської культури.

Що ж то було за населення? На думку О. В. Сухобокова, Дніпровське лісостепове Лівобережжя було маргіальною зоною, тобто зоною стику між місцевими слов'янськими та сусідніми кочовими племенами. Вплив степовиків на осіле слов'янське населення дуже відчувався в цьому регіоні, що досить аргументовано показано в монографії. Автор навіть припускає, що із слов'янізованим іраномовним напівкочовим населенням можна пов'язувати пам'ятки волинцівського та пастирського типів, специфіка яких полягає в наявності високоякісного гончарного посуду (с. 103).

Згідно з писемними джерелами, на лівобережжі Дніпра в другій половині I тис. н. е. мешкали спочатку анти, а згодом — сіверяни. Саме з останніми найчастіше пов'язуються волинцівські та роменські пам'ятки. Звідки ж з'явилася назва «сіверяни», зафіксована в руському літописі? Встановлено, що цей етнонім не слов'янського, а тюркського або іранського походження. Нам здається дуже ймовірним його походження від назви савірів, які в VI ст. н. е. були найвпливовішою силою в Прикаспійських та Приазовських степах. Переселившись з Поволжя та Приуралля, савіри на новому місці посіли досить помітне місце не лише серед місцевих народів, а й у війнах між Візантією та Іраном.

Згідно з Прокопієм, савіри були багаточисельним об'єднанням, що «розділяється на велику кількість самостійних колін», кожне з яких незалежно від інших вирішувало питання про оголошення війни та укладення миру. Тобто, це об'єднання в політичному відношенні не

було тривалим і міцним. З огляду на це можна припустити, що одне з таких «колін» відколелося від основного ядра савірського об'єднання й переселилося в Дніпровське лісостепове Лівобережжя, залишивши там пам'ятки волинцівського типу. Мабуть, назва «савіри» поступово трансформувалася в сіверян, яку й зафіксував літописець. При цьому сіверяни були одним із східнослов'янських племен кінця I тис. н. е. Чужинці були поступово асимільовані місцевими слов'янами, які запозичили у савірів у трансформованому вигляді їх самоназву. Подібна метаморфоза згодом сталася й з болгарами Аспаруха на Балканах.

Доказом тому, що волинцівська культура пов'язана з Середнім Поволжям, може служити той факт, що на поширених там іменьківських пам'ятках середини та третьої чверті I тис. н. е. є ліпні з лощеною поверхнею горщики з високим комірцем, добре вираженими плічниками та конічним тулубом. Це та форма посуду, яка в гончарному варіанті стала культурно-визначальною серед волинцівської кераміки. О. В. Сухобоков також не визнає місцевою цю форму посуду. Її появу у населення волинцівської культури він пов'язує з впливами близьких до салтівських племен (с. 108).

Разом з тим не можна вважати вдалим припущення О. В. Сухобокова про те, що волинцівська і пастирська гончарна кераміка одного походження. Справа в тому, що ці два типи посуду за формою і профілюванням відмінні між собою. Про те, що притаманне волинцівській кераміці, ми вже говорили, а пастирська характеризується кулястим тулубом та короткими, відігнутими назовні вінцями. Такий посуд найбільш характерний для ранньосередньовічних пам'яток північно-східної частини Балканського півострова. Часто зустрічається він там на могильниках VI—VII ст. н. е., які болгарські дослідники пов'язують із слов'янами, що проживали там до приходу на Балкани болгарських орд Аспаруха (680 р.).

Феномен Пастирського, яке на відміну від волинцівських старожитностей представлений на Правобережжі Середнього Подніпров'я єдиним городищем, на наш погляд, пов'язаний саме з Балканами та Подунав'ям. Майстри Пастирського (гончарі, ковалі, ювеліри) були тією частиною ремісничої людності Подунав'я, яка з приходом болгар на Балкани не захотіла залишатися там надалі, а помандрувала до Середнього Подніпров'я, куди їх покликала генетична пам'ять перших переселенців у Подунав'я.

Ремісники Пастирського в цьому відношенні не були поодинокими. З переселеннями з Подунав'я після появи орд Аспаруха дослідники пов'язують скарби ювелірних виробів із Зем'янського Врбовка в Словаччині, Залісся Чортківського району Тернопільської області та інші.

На наш погляд, внаслідок таких же переселень з'явився й Харівський скарб. Однак речі візантійського походження, а серед них золоті паяні зірковидні та ліхтариковидні підвіски із зерню, потрапили на Лівобережжя Дніпра не безпосередньо з Подунав'я. Спочатку їх власник (ювелір?) був серед ремісників Пастирського, де його колекція поповнилася срібними двошитковими антропоморфними фібулами, які відсутні в Подунав'ї, срібними браслетами з порожнистими розширеними кінцями тощо. Після розгрому Пастирського ремісничого осередку доля закинула його на Лівобережжя, де він наклав головою, встигнувши перед тим закопати свої коштовності.

Як би там не було, О. В. Сухобоков правий, визначаючи сіверянську належність волинцівських та роменських старожитностей. Як показано у праці, в формуванні сіверянського союзу взяли участь як автохтонне слов'янське населення, так і алано-болгарські племена. Археологічні підтвердження цьому здобуто при розкопках Битицького городища, де досліджено одночасові слов'янські чотирикутні напівземлянкові житла з глинобитними печами та юртоподібні споруди

салтівських обрисів з вогнищем у центрі. Деякі паралелі з салтівськими мають укріплення Битицького городища. Мабуть, це закономірно. Знаходячись на кордоні із степом, носії волинцівсько-роменської культури мусили вступати в стосунки з войовничими сусідами. Постійні сутички з хозарами привели до спорудження сіверянами укріплених городищ, навколо яких розташовувалися сільські поселення.

Перші київські князі добре розуміли значення Дніпровського Лівобережжя для молодої держави. Тому внаслідок походів Олега вже в 884—885 рр. до Київської Русі були приєднані сіверяни та радимичі. Однак це було, на думку О. В. Сухобокова, приєднання лише західних сіверянських земель, оскільки їх східна частина аж до вісімдесятих років X ст. перебувала під владою хозар. На користь цього промовляє й те, що там знайдено багато арабських монет і скарбів.

З падінням Хозарського каганату в кінці X ст. та виходом печенігів до кордонів східнослов'янських земель спостерігається вплив слов'янського населення з порубіжних у внутрішні райони. Літопис засвідчує, що в ті часи Володимир будує нові та реконструює старі фортеці по Десні, Ворсклі, Трубежу, Сулі. Археологічними роботами встановлено, що Посулля стало південно-східним рубежем Київської Русі. На схід від цих територій продовжували існувати поселення сіверян. Сіверяни згодом інтегрувалися в давньоруську людність.

Отже, слід констатувати, що концепція походження і розвитку слов'ян Дніпровського Лівобережжя, викладена в монографії О. В. Сухобокова, базується на солідних археологічних та писемних джерелах і є вагомим науковим внеском у вивчення історії даного регіону в період раннього середньовіччя. Висловлені в рецензії зауваження і критика окремих концептуальних положень мають дискусійний характер. Можливо, що деякі з них О. В. Сухобоков зуміє обґрунтовано заперечити в своїх наступних друкованих працях, а деякі врахує, що зробить його концепцію менш вразливою для критики.

О. М. ПРИХОДНЮК (Київ)

* * *

ОСНОВНІ МАТЕРІАЛИ РЕСПУБЛІКАНСЬКИХ МІЖВІДОМЧИХ НАУКОВИХ ЗБІРНИКІВ ТА ЖУРНАЛІВ ІСТОРИЧНОГО ПРОФІЛЮ (1993 р.)

Україна: Короткі нариси з історії. К., 1992. Панченко П. П. Крах теорії і практики трудового суперництва в тоталітарній державі; Плющ М. Р. На шляху до незалежності: труднощі соціально-економічного розвитку; Білан М. Я., Панченко П. П. Особливості орендного підряду в сільському господарстві; Шевченко Л. А. Проблеми духовного відродження народу; Кондрацький А. А., Стронський Г. Й. Польський національний район в історії і сучасності; Рибак І. В. Проблеми вдосконалення соціально-побутової сфери та охорони здоров'я населення повоєнного українського села. 1946—1955 рр.; Коханова О. Л. Дисидентський рух в Україні; Кондрацький А. А. Терор і переслідування щодо поляків на Україні в умовах Радянської влади.

Україна XX ст. Проблеми національного відродження. Збірник наукових праць. К., 1993. Матійчук В. І., Ткаченко В. М. Концепції радянського тоталітаризму: порівняльний аналіз; Хміль І. С. Визначальна ідея національних сил України до жовтня 1917 р.;

Горак В. С. Директорія: потенціал і можливості політичного виживання; Коваль В. С. За що і з ким боролися ОУН — УПА; Гарань О. В. З історії формування політичного спектра України (літо 1988 — літо 1991 р.); Майборода О. М. Про підходи до розв'язання національного питання в Україні за умов багатопартійності; Гломозда К. Ю. Український прапор в контексті традицій національно-державної символіки.

Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. К., 1993. Касьянов Г. В. Українська інтелігенція і національне питання: початок ХХ ст.; Бойко О. Д. Українська інтелігенція у 1917 році; Мірошніченко М. І. З історії взаємовідносин народних комісаріатів освіти УСРР і РСФРР у 20-і роки; Даниленко В. М. До витоків політики «українізації»; Брега Г. С. Науково-громадські організації України в 20—30-і роки; Білокінь С. І. Дослідження історії української автокефальної православної церкви (1921—1930-ті роки) у незалежній вітчизняній та зарубіжній історичній літературі; Щупак І. Я. Середня технічна школа України наприкінці 20-х та в 30-і роки; Шевченко Л. А. Культура України в умовах сталінського тоталітаризму (друга половина 40-х — початок 50-х років); Курносів Ю. О. Деякі витoki більшовицької політики у сфері культури; Демиденко Т. П. Партійно-державна політика в сфері культури в 70-ті роки (на прикладі України та Білорусі); Чишко В. С. Соціально-культурна характеристика сільського населення України.

Історико-географічні дослідження на Україні. Збірник наукових праць. К., 1992. Дмитрієнко М. Ф., Маркова О. Є. Адміністративно-територіальний поділ Української РСР з 1917 р. по 80-ті роки ХХ ст. (Історико-картографічний аспект); Дашкевич Я. Р. Східне Поділля на картах XVI ст. Флора, анотації та іконографія (джерелознавче значення); Хведченя С. Б. Картографічний літопис Лаврських печер; Кіку О. О. Актові книги як джерело історико-географічних досліджень; Герасименко Н. О. Батурин — резиденція гетьманів Лівобережної України; Комаренко Т. О. Волинь у торгових зв'язках України і Росії у першій половині XIX ст.; Бондаренко Р. І. Проблеми збереження історичного середовища в містах України (За матеріалами Житомира та Бердичева); Сергійчук В. І. Формування території козацької держави; Крикун М. Г. Повітовий поділ Київського воєводства в останній третині XVI—XVII ст.; Заяць А. Є. Динаміка чисельності міських поселень Волинського воєводства XVI — першої половини XVII ст. (1566—1648); Білокінь С. І. Православні єпархії України 1917—1941 рр.

Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Міжвідомчий збірник наукових праць. Вип. 4. Київ, 1993. Досталь М. Ю. До історії становлення і розвитку славістики в Київському університеті святого Володимира; Будков Д. В., Веденєєв Д. В. Організація зовнішньополітичного інформування за доби Директорії Української Народної Республіки; Веденєєв Д. В. Українська делегація на мирній конференції в Парижі; Скороход Л. І., Скороход Ю. С. До питання про становлення торговельних зв'язків України з Арабським Сходом (20-ті роки ХХ ст.); Держалюк М. С. Радянсько-угорські дипломатичні відносини у міжвоєнний період; Лісевич І. Т. Українсько-польське культурне співробітництво в 70-х роках ХХ ст. (на прикладі літературних і книговидавничих зв'язків); Грищенко М. В. Розбудова національних збройних сил та проблеми роззброєння в Україні; Павлюченко О. В. Україна в житті П. Карича; Степанович Є. П. Діяльність польського студентського товариства «Корпорація» у Києві наприкінці XIX — на початку ХХ ст.; Кривець Н. В. Національ-

но-культурне життя німецького населення в Україні у 20—30-і роки; Єременко Т. І. Про участь польського населення України в підготовці до Першого Всесвітнього з'їзду зарубіжних поляків у 1929 р.; Кулинич І. М. Німецькі автори про Україну; Віднянський С. В. Т. Масарик про Україну і українців; Зашкільняк Л. О. Україна і українсько-польські відносини у післявоєнній польській історіографії (1945—1990 рр.).

Завдання краєзнавства у дослідженні та популяризації пам'яток історії і культури. Тематичний збірник наукових праць. Київ, 1991. Врублевська В. Б. Музей і сучасність; Тронько П. Т. Краєзнавство на Україні: традиції і перспективи; Бабенко Л. Л. Із досвіду розвитку краєзнавства на Україні протягом 20-х — на початку 30-х років; Шифман А. Д. До проблеми краєзнавчої специфіки музейного показу; Лобурець В. Є., Пашенко В. О. Персоналії як об'єкт краєзнавчого дослідження; Слободянюк П. Я. Історичне краєзнавство у роботі громадських музеїв Хмельниччини; Нестуля О. О. Роль музеїв в охороні пам'яток історії і культури Радянської України в період з 1919 року до початку 30-х років; Горбик О. В. Підготовка «Зводу пам'яток історії і культури» в контексті українського національного та культурного відродження; Кароева Л. Р. Діяльність Кабінету вивчення Поділля (20-ті роки) в галузі дослідження пам'яток старовини і мистецтва та розвитку музейної справи; Войналович В. А. Проблеми увічнення історії українського козацтва; Данилюк Ю. З. Громадські форми збереження історико-культурної спадщини та шляхи їх вдосконалення на сучасному етапі.

Вестник Харьковского университета: История. № 362. Вып. 25. Харків, 1992. Бердута М. З., Тригуб П. Н. Ленинское учение о Советах и его развитие на этапе перестройки; Калініченко В. В. Сільськогосподарський реманент в індивідуальному селянському господарстві УРСР (1917—1929); Сінкевич Є. Г. Дискусії 20-х років і внесок В. І. Леніна в розробку теоретичних питань кооперації сільського господарства СРСР; Лантух В. В. Качество обслуживания в частной и общественной торговле Украины в 20-е годы; Волосник Ю. П. Деятельность городских Советов Украины по осуществлению новой экономической политики (1921—1925); Скоробогатов А. В. К вопросу о темпах развития промышленности в годы первой пятилетки.

Вестник Харьковского университета: История. № 363. Вып. 26. Харків, 1992. Бутенко В. І. Розвиток кустарно-ремісничої кооперації України в період непу (1921—1928); Калініченко В. В. Бюджет індивідуального селянського господарства України в 20-х роках; Борисенко Е. А. Кулацкие слои украинской деревни в условиях дифференциации крестьянских хозяйств в конце 20-х годов; Волосник Ю. П. Деятельность горсоветов Украины по использованию частнокапиталистических элементов в промышленности и торговле в годы нэпа (1921—1928); Духопельников В. М. Работа Харьковского горсовета по развитию народного образования (вторая половина 20-х — 30-е годы); Голубкин Ю. А. К истории медиевистики в Харьковском университете (Л. П. Калущкая); Кравченко В. В. А. О. Скальковский як історик гайдамащини; Лиман С. И. Харьковский период научной деятельности профессора А. Л. Погодина; Журавский Ю. И., Зайцев Б. П., Куделко С. М. Материалы к библиографическому словарю преподавателей исторического факультета Харьковского государственного университета (советский период).

Ю. З. Брін (Стрий)

Про книгу А. Лотоцького «Історія України»

РЕДАКЦІЙНІЙ КОЛЕГІЇ
«УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ЖУРНАЛУ»

Шановні товариші!

Під час зустрічей у правлінні «Спілки творчих учителів України», на нарадах і конференціях вчителів міста й області неодноразово порушувалося питання (особливо серед істориків) про книгу Антона Лотоцького «Історія України», видану у Львові в 1990 р. (для дітей середнього шкільного віку). Цю книгу на Львівщині, Івано-Франківщині і деяких інших районах західних областей України пропонують не тільки як додаткову літературу, а й як підручник, по якому слід навчати школярів у всіх класах.

На думку більшості істориків, учителів інших професій — тих, хто знайомий з цією книгою, цього не слід робити.

По-перше, в ній допущена велика кількість помилок, перекручень, неправильних трактувань історичних фактів.

По-друге, книга не виховує дітей у дусі любові до єдиного слов'янського народу, основою якого була Київська Русь.

По-третє, вона надмірно звеличує частину українців (верхівку), виховуючи неповагу, ворожість до інших народів.

По-четверте, у ній відсутній класовий підхід при оцінці тих чи інших подій.

Цей перелік можна було б ще продовжувати, але наша мета інша. Ми хочемо прочитати на сторінках вашого журналу думку вчених, редакційної колегії щодо цієї книги і водночас почути вашу думку про доцільність використання її як підручника з історії України.

Хочеться бути впевненим, що ви відгукнетесь на наше прохання, тим більше, що в наш час дуже важливо правдиво висвітлити не тільки «білі плями», а й у цілому історію України.

Ваш журнал цю роботу з успіхом виконує. Ми, історики, постійно його читаємо і використовуємо друковані матеріали на своїх уроках.

З повагою і вдячністю.

За дорученням групи вчителів-істориків голова правління «Спілки творчих учителів України»

ЮРІЙ ЗАХАРОВИЧ БРІН

Н. М. Руденко (Київ)

Міжнародна наукова конференція «Україна у Другій світовій війні: уроки історії та сучасність»

50-річчя визволення України від фашистських загарбників широко відзначалося в Українській державі. Цій знаменній даті і була присвячена Міжнародна наукова конференція «Україна у Другій світовій війні: уроки історії та сучасність», яка проходила 27—28 жовтня 1994 р. у Києві. Її організували Інститут історії України НАН України, Міністерство оборони України, Академія Збройних Сил України. Відповідальним за проведення конференції був відділ історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України, який нині є єдиним спеціалізованим закладом, що предметно і систематизовано досліджує проблематику історії минулої війни, координує всю дослідницьку роботу в цій галузі і в перспективі має стати базою для широкомасштабних досліджень у галузі воєнної історії України взагалі.

У роботі форуму взяли участь провідні вчені з України, Російської Федерації, Білорусі, Канади, США, дослідники з військових установ, архівні і музейні працівники, письменники, ветерани Великої Вітчизняної війни, вчителі історії.

Сьогодні, в час розбудови Української держави, народ хоче знати якомога більше про життя й боротьбу покоління воєнних років, прагне задовольнити законний інтерес до багатьох заплутаних або ж поверхово висвітлених тем періоду Великої Вітчизняної війни, бо радянська історіографія, що базувалася на ідеологічних догматах, не дала відповіді на багато запитань, обминала найбільш гострі і дискусійні з них. Сучасне українське суспільство потребує оновленої історіографії, що базувалась би не на міфах, припущеннях і політичній кон'юктурі, а на вірогідних документах. Саме об'єктивним висвітленням історичної спадщини українського народу конференція певним чином відрізняється від попередніх, подібних їй форумів, а своєю тематикою і широким представництвом учасників вона внесла значний вклад у розробку запропонованої проблематики.

Вступним словом конференцію відкрив директор Інституту історії України НАН України, чл.-кор. НАН України В. А. С мол і й, який підкреслив, що 50-річчя визволення України від фашистських окупантів є однією з найважливіших подій у житті українського народу. Він зазначив, що українські історики чимало зробили для наукового дослідження історії України періоду Другої світової і Великої Вітчизняної воєн, але нині, коли з'явилися нові документальні матеріали — свідчення тієї звитяжної і надзвичайно складної епохи, а суспільство стало зовсім іншим, вимоги до історичних досліджень значно зросли.

Учасників конференції від імені Президента і Кабінету Міністрів України привітав віце-прем'єр-міністр України, чл.-кор. НАН України І. Ф. Кур а с. Він сказав, що, якби не було великої Перемоги у травні 1945 р., не було б і держави, ім'я якій — Україна. І. Ф. Курас закликав учасників конференції історичні події Великої Вітчизняної війни у своїх доповідях і повідомленнях висвітлювати виключно на документальній базі, з позицій об'єктивності й правди, підкресливши, що такий

підхід сприятиме єднанню українського суспільства, а також наголосив, що форум істориків не повинен стати об'єктом політичних баталій.

Від імені Міністерства оборони України учасників форуму істориків привітав начальник Головного управління виховної роботи Міністерства оборони України, генерал-лейтенант А. О. К о б з а р.

На конференції з найрізноманітнішими темами виступило близько 30 провідних вітчизняних та зарубіжних фахівців з історії Другої світової війни. У своїх доповідях і повідомленнях вони намагалися проаналізувати всі аспекти участі в ній України, передусім збройну боротьбу українського народу проти німецько-фашистських загарбників.

З аргументованою науковою доповіддю «Визволення України від нацистських окупантів: погляд через півстоліття» виступив завідуючий відділом історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України, д-р іст. наук, проф. М. В. К о в а л ь. Доповідач з позицій сучасного мислення, використовуючи нову інформацію, проаналізував місце і роль українського театру воєнних дій. Він навів ряд досить переконливих наукових аргументів на користь того, що український і взагалі південний напрям був найвідповідальнішим, найважливішим не тільки на 4500-кілометровому радянсько-німецькому фронті, а й взагалі на європейському театрі війни. Вигнавши фашистів з території України, підкреслив доповідач, Червона армія врятувала її від цілковитого поглинення «третім рейхом», перетворення на безправну його колонію, а її народ — від фізичної та моральної загибелі.

Д-р іст. наук із США Д ж е й м с М е й с (нині провідний наук. співроб. Інституту національних відносин і політології НАН України) у своєму виступі висвітлив політичну ситуацію в Україні напередодні Другої світової війни.

Заступник начальника Інституту воєнної історії Міністерства оборони Російської Федерації, д-р іст. наук А. З. Д а в и д е н к о (Москва) присвятив свою доповідь темі «Чужоземні навали на землі східних слов'ян: зв'язок часів», а завідуючий відділом Інституту загальної історії Російської Академії наук, д-р іст. наук О. О. Р ж е ш е в с ь к и й (Москва) сплився на становленні антигітлерівської коаліції, побудувавши свій виступ у формі нових відповідей на старі питання.

Значне місце у доповідях і повідомленнях науковців зайняла військова проблематика. Своїми міркуваннями щодо проблемної теми «Український фактор у визволенні України від німецько-фашистських загарбників» поділився голова правління Українського фонду миру письменник Ю. Д. Б е д з и к. Завідуючий редакцією фундаментальної праці «Історія Великої Вітчизняної війни», канд. іст. наук В. А. П р о н ь к о (Москва) зупинився на питаннях вигнання ворога з території СРСР і України, акцентувавши увагу на тому, якою ціною здобуто це визволення. Доповідь наук. співроб. Національного інституту стратегічних досліджень, д-ра іст. наук, проф. Ю. В. Ш и л о в ц е в а (Київ) була присвячена розкриттю уроків і проблем участі України у війні. Говорячи про діяльність ОУН—УПА, він підкреслив, що керівники ОУН слугували нацистам. «Військова мобілізація в Україні на початку війни» — тема виступу ст. наук. співроб. Інституту історії України НАН України, д-ра іст. наук, полковника в запасі І. Т. М у к о в с ь к о г о, який аргументовано довів, що протягом перших місяців війни з України в діючу армію було направлено не 2—2,5 млн. чол., як вказувалося в опублікованій до цього часу літературі, а понад 3 млн. чол. Учитель історії середньої школи селища Шалигіне Глухівського району Сумської області О. О. М а с л о в розповів про дослідження ним питання безповоротних втрат генеральського складу Червоної армії у 1941—1945 рр.

Велику увагу у виступах учасників конференції було приділено питанням визвольної боротьби українського народу в тилу ворожих військ, яка розглядається крізь призму наукового підходу, без ідео-

логічних упереджень. Належне місце у доповідях і повідомленнях відводилося й оцінці місця та ролі в русі Опору противникові Української повстанської армії (УПА), створеної бандерівською частиною Організації українських націоналістів (ОУН—Б).

Головний наук. співроб. Інституту історії України НАН України, чл.-кор. НАН України В. І. К л о к о в у своїй доповіді проаналізував дві тенденції у висвітленні народної боротьби в тилу гітлерівських загарбників в Україні. Він вказав на недопустимість зближення в оцінках діяльності радянських партизанів і загонів УПА, акцентуючи увагу на тому, що керівники останніх своїми діями призвели до великих втрат мирного населення в західних областях України.

Критично оцінив роль ОУН—УПА на окупованій фашистами території начальник кафедри Української академії внутрішніх справ, д-р іст. наук А. С. Ч а й к о в с ь к и й у повідомленні «До питання бойових дій радянських партизанів та ОУН—УПА в західноукраїнських землях у роки Великої Вітчизняної війни».

Ветеран війни, канд. філос. наук О. О. В о й ц е х і в с ь к и й, за-суджуючи діяльність ОУН, наголошував, що весь командний склад ОУН, у тому числі й Степан Бандера, перебували у тісних стосунках з гітлерівцями.

З діаметрально протилежних позицій оцінювали діяльність ОУН—УПА працівник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, д-р іст. наук В. І. С е р г і й ч у к, який розглянув питання про антинімецьку діяльність оунівського підпілля на сході України, і наук. співроб. Інституту археографії НАН України, в роки війни активний учасник українського національно-визвольного руху В. С. К у к, який розповів присутнім про засади боротьби ОУН—УПА проти гітлерівців у 1941—1944 рр., наголосивши, що в історичній літературі діяльність ОУН—УПА оцінюється з позицій домагань «російської імперії», а не нагальних потреб Української держави. В. С. Кук вважає, що правда про ОУН—УПА переможе, про що вже свідчать останні публікації, присвячені цій темі.

Завідуючий відділом Інституту історії України НАН України, акад. НАН України П. Т. Т р о н ь к о підсумував вклад комсомолу і молоді в Перемогу над гітлерівською Німеччиною і підкреслив, що молоде покоління було основною силою у боротьбі проти ворога.

Проблеми взаємовідносин українського і білоруського народів в антифашистській боротьбі в роки Другої світової війни, досліджені на основі документів Національного архіву Республіки Білорусь, були розглянуті у виступі заступника генерального директора цього архіву, канд. іст. наук К. І. К о з а к а (Мінськ).

З діями українських поліцейських батальйонів на території Білорусі ознайомив учасників конференції завідуючий відділом Інституту історії АН Білорусі, канд. іст. наук О. М. Л и т в и н (Мінськ).

Виступ головного наук. співроб. Інституту історії України НАН України, чл.-кор. НАН України Ф. П. Ш е в ч е н к а був присвячений антинацистському виступам у німецькій окупаційній армії в Україні.

З маловідомою на сьогодні темою — українсько-польським переселенням у 1944—1946 рр. — ознайомила присутніх ст. наук. співроб. Інституту історії України НАН України, канд. іст. наук О. В. Б у ц ь к о. Даючи правову і політичну оцінку угоді від 9 вересня 1944 р., укладеній між урядом УРСР і Польським Комітетом Національного Визволення щодо українсько-польського переселення у зв'язку із загостренням відносин між українцями і поляками, вона назвала цей процес однією з трагічних сторінок у житті двох народів.

Ст. наук. співроб. Інституту національних відносин і політології НАН України, канд. іст. наук Ю. І. З і н ч е н к о ознайомив учасників конференції з результатами своїх досліджень кримсько-татарської трагедії, що мала місце у травні 1945 р.

Канадський вчений проф. Роман Сербин зупинився на проблемі понять, що вживаються в історичній літературі про Другу світову війну. Він твердив, що назва «Вітчизняна» не відповідає справжній суті війни СРСР проти Німеччини, і що ні про яке визволення території України не може бути й мови, бо насправді це була «окупація» її Червоною армією. Про оновлення експозиції меморіального комплексу «Український державний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.» розповів на форумі істориків його директор канд. іст. наук, генерал-лейтенант О. С. Артьомов.

Згідно з проблематикою конференції виніс на обговорення присутніх свій виступ «Воєнна доктрина України: геополітичний аспект» генерал-майор, начальник управління виховної роботи Головного управління виховної роботи Міністерства оборони України, канд. іст. наук Г. Д. Тимко.

Історія української миротворчої місії в Югославії — тема виступів ст. офіцера Управління зовнішніх зв'язків Генштабу Збройних Сил України М. О. Цінченка і головного спеціаліста Головного управління виховної роботи Міністерства оборони України М. М. Влад.

Обговорення доповідей і повідомлень точилося навколо вузлових питань історії України періоду Другої світової війни і свідчило про наявність багатьох невіршених питань і тем вказаної проблематики. Заступник керівника Головної редколегії Книги Пам'яті України А. В. Коваль поінформував присутніх про стан справ у підготовці цього видання до друку. Він повідомив, що через відсутність паперу вихід підготовлених до друку томів затримується, зокрема з 240 томів, які мають вийти друком до 50-річчя Перемоги, вийшло лише 32.

Завідуючий відділом Інституту історії України НАН України, акад. НАН України П. Т. Тронько, заявивши, що взяти участь в обговоренні матеріалів конференції його спонукали виступи Романа Сербина і Джеймса Мейса, і що він має свою думку щодо визначення — «Велика Вітчизняна війна» та подій вересня 1939 р., які вчений зі США назвав трагічними, наголосив, що визначати, якою була остання війна для українського народу, — справа вітчизняних істориків. П. Т. Тронько повідомив, що був учасником походу Червоної армії у західні області України і бачив, як радо зустрічало місцеве населення червоноармійців. Деформації у політиці радянської влади мали місце, заявив учений, але набагато більше було доброго, що сьогодні замовчується: серед місцевого населення було багато неписьменних, а тому зі Східної України в західні області приїхало чимало вчителів, відкривалися школи, налагоджувалося безкоштовне медичне обслуговування і т. ін.

В обговоренні матеріалів форуму взяв участь канд. іст. наук В. А. Пронько, який підкреслив, що під час написання своїх праць історики мають дотримуватися принципів об'єктивізму і історизму. Що ж до аналізу подій 1939—1945 рр. в Україні, то, на його думку, українські історики повинні виходити з того, хто для неї був основним ворогом — вермахт чи Червона армія, і з цих позицій вивчати всі аспекти питання. Він заявив, що український, білоруський і російський народи повинні жити разом, бо в них спільна історія.

Емоційним був виступ голови секції Комітету ветеранів війни Організації ветеранів України, члена Київської міської Ради ветеранів генерал-майора у відставці М. П. Полудня. Полемізуючи з тими доповідачами, які захищали вояків УПА, він звернув увагу присутніх на такі факти, як вбивство оунівцями М. Ф. Ватутіна, Ярослава Галана, М. І. Кузнецова, а також наголосив на необхідності вивчення документів кінофонду та інших архівів, де мають матеріали, що проливають світло на зв'язки оунівців з німецько-фашистськими загарбниками.

Головний спеціаліст Головного управління виховної роботи Мініс-

терства оборони України М. М. Влад торкнулася деформацій у політиці радянської влади, що мали місце в західних областях України в 1939—1941, 1944 та наступних роках. Провідний спеціаліст з історії України Міністерства оборони України Р. І. Мотузко заявив, що опублікована останнім часом література, передусім зарубіжних авторів, дала йому можливість ознайомитися зі справжньою історією України. Він сказав, що ОУН—УПА активно боролася проти німецьких окупантів. Ст. наук. співроб. Інституту історії України НАН України, канд. іст. наук В. С. Коваль також позитивно оцінив діяльність ОУН—УПА і, зокрема, дав своє тлумачення поранення М. Ф. Ватутина, вважаючи, що це не було навмисним вбивством оунівцями командуючого 1-м Українським фронтом. Що ж до М. І. Кузнецова, то є підстави вважати, підкреслив В. С. Коваль, що він не розвідник, а провокатор, бо підкинув німецьким окупаційним властям теку, в якій значилося 100 прізвищ учасників національно-визвольного руху. Він наголосив, що загин Д. М. Медведєва, в якому перебував М. І. Кузнецов, мав завданням збирати дані про ОУН—УПА.

На думку завідуючого відділом Інституту історії України НАН України, д-ра іст. наук, проф. П. П. Панченка, Україна самостійно визволитися з-під ярма фашистської окупації не могла. Український народ, вважає він, не зміг би розв'язати самостійно і питання післявоєнної відбудови. Посилаючись на статтю про дивізію СС «Галичина», опубліковану в газеті «Українське слово» (1944, 20 жовтня), П. П. Панченко наголосив, що вояки дивізії розмовляли українською мовою, але служили німецькому «рейху». Він звернув увагу юристів і істориків на факт засудження Нюрнберзьким процесом злочинної діяльності СС. Ці рішення трибуналу не відмінені, сказав він, носити форму СС заборонено навіть у сучасній Німеччині, а громадяни незалежної України бачать її все частіше.

Генерал-лейтенант у відставці Кузьменко, який взяв участь у дискусії, зауважив, що більше дізнатися про ОУН—УПА і Червону армію допоможуть мемуари воєначальників воєнної доби, зокрема О. М. Василевського, А. А. Гречка, К. С. Москаленка та інших.

Консультант Ради Організації ветеранів України, член Комітету ветеранів війни цієї організації, капітан 1-го рангу у відставці Ю. Г. Короткін присвятив свій виступ аналізу тез Джеймса Мейса і Г. Д. Темка. Він категорично заперечив зроблений Д. Мейсом висновок про те, що Друга світова війна закінчилася не в 1945 р., а в 1991 р., і заявив, що не зарубіжному історичному визначати, хто справжні патріоти України: воїни Червоної армії чи вояки УПА. Торкаючись виступу Г. Д. Темка, Ю. Г. Короткін висловив занепокоєння тим, що виховна служба Міністерства оборони України займається підтримкою націоналістично-бандерівської ідеології, що для армії багатонаціональної України це дуже небезпечно.

В обговоренні матеріалів конференції взяли участь також письменник О. Г. Мусієнко, доцент Українського державного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова, канд. іст. наук А. Ф. Трубайчук, начальник Головного управління координації видавничої діяльності Держкомвидаву України, канд. іст. наук І. П. Стафійчук, генерал-майор у відставці, ветеран війни І. К. Карпов, колишній ст. наук. співроб. Інституту історії України НАН України, канд. юрид. наук Б. А. Садурський та ін. Висловлені ними оцінки подій, що мали місце в Україні в роки Великої Вітчизняної війни, були також неоднозначними.

Неодноразово обговорення набувало гострополемічного характеру. Коли воно переросло в гостру дискусію, слово попросив молодий офіцер із присутніх у залі. Він застеріг, що у таких дискусіях український народ може втратити свою історію, наголосив, що дослідники повинні бережливо ставитися до всіх подій історії України. Оцінюючи

ОУН — УПА, сказав, що з погляду сьогодення в її діяльності вбачається багато хиб, але тоді все виглядало по-іншому. Сьогодні Українська держава, суспільство повинні віддати, вважає виступаючий, належне як ветеранам Червоної армії, так і бійцям УПА.

У роботі конференції взяли участь також провідний наук. співроб. Інституту національних відносин і політології НАН України, д-р іст. наук В. І. Кучер, професори Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, д-р іст. наук В. Ю. Король і д-р юрид. наук В. К. Лисиченко, ст. викладач Академії Збройних Сил України С. П. Корінний, начальник Київського військового гуманітарного інституту, канд. філос. наук, доц. С. П. Пузько, ст. викладач цього ж інституту С. В. Виноградов, ректор Академії праці, канд. іст. наук, доц. М. Л. Головка, завідуючий кафедрою Українського державного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова, канд. іст. наук, доц. П. М. Чернега, доц. кафедри історії України Вінницького державного педагогічного інституту, канд. іст. наук І. В. Мазило, викладач Київського політехнічного інституту, канд. іст. наук Л. К. Кочерга, доц. Криворізького гірничорудного інституту, канд. іст. наук В. В. Ленська, завідувачі відділами Головного архівного управління України, кандидат іст. наук А. В. Кентій і Г. В. Палакін, науковці Інституту історії України НАН України старші наук. співроб., кандидати іст. наук Т. В. Вронська, В. С. Коваль, Л. В. Кондратенко, Т. С. Першина, Н. М. Руденко, наукові співроб., кандидати іст. наук О. Є. Лисенко, В. А. Гриневич, аспірантка Л. М. Хойнацька і пошукач П. В. Медведок.

Учасники форуму зазначили, що у хвилях «мітингової демократії» спотворюється правда про Велику Вітчизняну війну, а тому науковці мають своїм обов'язком сказати наступним поколінням правду про неї, бо сьогодні, в час розбудови Української держави, без об'єктивного висвітлення історичного минулого не може бути майбутнього.

Конференція ухвалила об'єднати зусилля істориків-дослідників у підготовці до відзначення 50-річчя Перемоги СРСР у Великій Вітчизняній війні, визнала назрілим створення при Інституті історії України НАН України науково-дослідного та координаційного Центру по вивченню та розгортанню досліджень у галузі воєнної історії України, висловилася за об'єктивне, позбавлене політичних нашарувань висвітлення історії Другої світової війни і участі України в ній. Форум визнав необхідним налагодження і зміцнення зв'язків із дослідниками близького і далекого зарубіжжя, видання збірника тез наукових доповідей, повідомлень, виступів, виголошених на ньому.

М. О. Міцель (Київ)

Збірник матеріалів першої міжнародної конференції «Єврейська історія та культура в Україні»

22—23 листопада 1993 р. у Києві відбулася конференція «Єврейська історія та культура в Україні», організована Асоціацією юдаїки України.

Останнім часом значно зріс інтерес дослідників до історії євреїв України, зокрема, українсько-єврейських взаємин, питань мови та культури, фольклору. Щорічні зустрічі, започатковані під егідою Асоціації юдаїки у листопаді 1993 р., покликані допомогти їм подолати роз'єднаність.

На черговій, другій конференції (7—9 грудня 1994 р.), відбулася, як тепер прийнято, презентація збірника матеріалів попередньої зустрічі дослідників, який дає уявлення про стан української юдаїки.

В умовах формування сучасної багатоетнічної української держави інтерес до історії українських євреїв має не лише академічний характер. Доповідь М. Тараненка, Ф. Левітаса, А. Коновала (Київ) та виступ Т. Гунчака (Львів) були присвячені проблемам національних меншин під час розбудови української держави в 1917—1918 рр. Значна увага на конференції приділялася питанням політичного, господарського та культурного життя українського єврейства у 1920—1930 рр. Так, роль і місце єврейського містечка в Радянській Україні 20-х рр. висвітлила у своїй доповіді О. Божко (Київ).

Цікаві факти про регіональну історію євреїв навели В. Паливода (Бердичів), Р. Пастух (Дрогобич), Р. Шпезель (Острів), А. Безаров (Чернівці).

Важливою передумовою розгортання досліджень з будь-якої теми є вивчення архівних документів. В. Хітерер (Київ) та Я. Хонігсман (Львів) зробили огляд архівних фондів з проблеми. М. Феллер (Дрогобич) у своєму виступі висвітлив, як у вітчизняній політичній думці оцінюється роль єврейського народу в житті України. Суто практичні, сучасні питання були розглянуті у доповідях П. Рабиновича (Львів) «Локальна община», Р. Сокирянської (Вінниця) «Єврейсько-українські відносини сьогодні», О. Проскури (Київ) «Українсько-єврейські взаємини в рефлексії інтелігенції».

Збірник, як і в цілому стан юдаїки в Україні сьогодні, має певні вади: публіцистичність, а не науковість оцінок деяких виступів зумовлені слабкою джерелознавчою базою та певною мірою нерозробленістю тематики.

Завершаючи огляд збірника матеріалів, віддамо належне спонсорам конференції та видання — Асоціації єврейських общин та організацій України, а також Джойнту.

П. А. Рудик (Київ)

Всеукраїнська науково-методична конференція «Українознавство у технічному вузі: методологія, методика, перспективи»

13—14 жовтня 1994 р. за ініціативою Ради з гуманітарної освіти Українського державного університету харчових технологій і на його базі відбулася Всеукраїнська науково-методична конференція «Українознавство у технічному вузі: методологія, методика, перспективи». В ній взяла участь викладачі не лише технічних, а й гуманітарних вузів, а також учені інститутів Національної Академії наук України, науковці й керівники Держхарчпрому України, представники 35 міст нашої держави і ближнього зарубіжжя.

За підсумками конференції опубліковано збірники тез доповідей і виступів, авторами яких є 468 осіб. 146 тез подали представники університетів, 183 — академій та інститутів. Про рівень конференції свідчить склад її учасників, серед яких 9 членів Національної Академії наук України та галузевих академій, 70 докторів наук, 268 кандидатів наук, 130 викладачів вузів, аспірантів та інженерів-практиків.

Пленарне засідання відкрив виступним словом голова оргкомітету конференції, ректор Українського державного університету харчових

технологій академік І. С. Гулий. Віце-прем'єр-міністр України з гуманітарної політики, чл.-кор. НАН України, д-р іст. наук проф. І. Ф. Курас виступив з ґрунтовною доповіддю «Гуманітарна політика і гуманітарна освіта: досвід і проблеми». Він відзначив нерозривність зв'язку цієї політики з тими суспільними процесами, що відбуваються в Україні, наголошуючи на необхідності об'єктивного вивчення її історичного минулого і формування національної еліти.

Директор Інституту українознавства Київського національного університету імені Т. Шевченка, академік Академії Вищої школи, д-р філолог. наук П. П. Кононенко виголосив доповідь «Українознавство в системі вищої школи».

Досвідом викладання українознавчих дисциплін в Українському державному університеті харчових технологій поділився зав. кафедрою українознавства, д-р іст. наук, проф. О. Д. Горбул.

На конференції працювало 8 секцій, а саме: з проблем методології та методики викладання і вивчення історії України і українознавства, української і зарубіжної культури, української та іноземної мов, філософських дисциплін, економічної теорії, соціально-політичних і правових дисциплін, а також «Українознавчі аспекти при викладанні і вивченні загальнонаукових, загальноінженерних та спеціальних дисциплін» і «Екологічні проблеми України в програмі технічного вузу».

В доповідях і виступах академіків В. О. Аністратенка, І. С. Гулого, В. О. Домарецького, докторів наук, професорів І. М. Варзара, А. П. Верхоли, О. Д. Горбула, В. П. Клочка, Й. І. Сторіжка (Український державний університет харчових технологій), І. В. Бичка, Г. І. Горак, Я. С. Калакури (Національний університет імені Тараса Шевченка), А. І. Байраківського (Українська академія зв'язку), З. І. Ямкової (Донбаський гірничо-металургійний інститут) та інших учасників конференції висловлювалися цікаві міркування і пропозиції щодо дальшого вдосконалення викладання українознавчих дисциплін та вивчення українознавчих аспектів загальнонаукових, загальноінженерних і спеціальних дисциплін.

На конференції особливо наголошувалося на тому, що викладання гуманітарних, у тому числі українознавчих, дисциплін повинно базуватися на таких наукових принципах, як об'єктивність та історизм. Гуманітарні дисципліни покликані в повному обсязі виконувати пізнавальну і виховну функції, а не виступати знаряддям політичних партій та громадських організацій у боротьбі за владу.

Учасники конференції запропонували Міністерству України, Інституту системних досліджень при ньому узагальнити досвід роботи кафедр по викладанню українознавчих дисциплін у технічних вузах і разом з відповідними кафедрами на конкурсній основі підготувати і видати орієнтовні навчальні програми з історії української державності, культури, мови, і ділової зокрема, економічної теорії, політології, філософії, релігієзнавства для технічних вузів, а також посібники з названих курсів. Було вирішено провести Всеукраїнську науково-методичну конференцію з проблем викладання дисциплін культурологічного циклу, семінар для викладачів українознавчих дисциплін технічних вузів, при кафедрі українознавства Українського державного університету харчових технологій створити консультативний пункт для викладачів української мови (зокрема, ділової) технічних вузів.

На конференції підкреслювалася думка, що українознавчі аспекти повинні пронизувати навчально-виховний і науково-дослідний процес, посідати чільне місце при викладанні загальнонаукових, загальноінженерних і спеціальних дисциплін.

Отже, конференція засвідчила необхідність дальшого осмислення проблем методології і методики викладання і вивчення українознавства у технічних вузах України.

М. В. Бармак (Тернопіль)

Всеукраїнська наукова конференція «Українське козацтво: історія і сучасність»

18 жовтня 1994 р. у Тернополі в приміщенні обласного драматичного театру відкрилася Всеукраїнська наукова конференція «Українське козацтво: історія і сучасність», присвячена 400-річчю від дня народження гетьмана Богдана Хмельницького та 345-річчю Зборівської битви. Її організували Тернопільський обласний краєзнавчий музей, історичний факультет Тернопільського державного педагогічного інституту, Тернопільська медична академія ім. академіка І. Горбачевського, Інститут національного відродження України, Державний архів Тернопільської області, Всеукраїнська спілка краєзнавців.

На конференцію прибули провідні науковці з Києва, Рівного, Львова, Одеси та ін. міст України. Активну участь у її проведенні взяли викладачі і студенти новоствореного історичного факультету Тернопільського педінституту, працівники музею, архівів, громадських організацій і товариств. В обласному краєзнавчому музеї була відкрита виставка «Віхи», присвячена українському козацтву.

Конференцію відкрив голова оргкомітету, директор Тернопільського обласного краєзнавчого музею, заслужений працівник культури України В. Лавренюк. З привітаннями до учасників конференції звернувся перший заступник голови Тернопільської обласної Ради народних депутатів Б. Андрушків, отаман тернопільського козацтва В. Лупійчук.

На пленарному засіданні були заслухані доповіді, з якими виступили: декан історичного факультету Тернопільського педінституту, проф. М. М. Алексієвцев, директор Інституту національного відродження України, провідний науковий працівник Тернопільського краєзнавчого музею І. П. Герета, зав. відділом Тернопільського краєзнавчого музею О. Гаврилук, народний депутат України Д. В. Чобіт.

Робота конференції продовжилася на історичному факультеті Тернопільського педагогічного інституту. Тут працювали дві секції. На першій — обговорювалися питання зародження і розвитку українського козацтва, участь козаків у війнах XVI—XVIII ст. Предметом обговорення стали проблеми нового підходу до періоду становлення козацтва. В дискусії взяли участь А. Малевич (Збараж) «Дмитро Байда-Вишневецький», А. Горішний (Київ) «Археологічні дослідження в Чигирині й Суботіві», Л. Строчень (Тернопіль) «Козацька тематика в зразках пісенного фольклору», О. Полянський (Тернопіль) «Деякі проблеми вивчення історії України».

Особливу увагу науковці приділили цікавому і дуже складному періоду в історії української державності — періоду Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького. З новими матеріалами періоду Хмельниччини, що стосується Тернопілля виступив О. Купчинський (Львів), а В. Пришляк (Луцьк) розповів про картографування цього періоду історії українського народу в нашому краї.

В центрі уваги учасники конференції поставили постать гетьмана Хмельницького й оцінку його ролі у Визвольній війні 1648—1657 рр. Директор Інституту національного відродження України І. Герета — провідний працівник Тернопільського краєзнавчого музею розкрив державну діяльність Б. Хмельницького, керівник секції, канд. іст. наук, проф., зав. кафедрою українознавства Тернопільської академії народного господарства Б. Лановик висвітлив проблеми визвольної війни українського народу середини XVII ст.

На другій секції розглядалися проблеми суспільства, економіки і культури козацької доби, українське козацтво і сучасність. Керівник

секції, д-р іст. наук, проф., декан історичного факультету Тернопільського педагогічного інституту М. Алексієвєць зробив глибокий аналіз культури козацької України. Директор Державного архіву Тернопільської області Б. Хаварівський прослідкував культ козаччини в Галичині на матеріалах обласного архіву. Канд. філос. наук, доц., зав. кафедрою філософії та українознавства Тернопільської медичної академії ім. І. Горбачевського М. Кубаєвський проаналізував роль українського козацтва в національно-духовному відродженні України в кінці XVI — поч. XVII ст. Предметом наукового інтересу Л. Яремко (Львів) була постать Б. Хмельницького у наукових працях і фольклорних записах, а Р. Тхоржевський (Тернопіль) висвітлив питання грошового обігу на Запоріжжі у XVI — на початку XVIII ст.

Активну участь у роботі конференції взяли студенти історичного факультету Тернопільського педагогічного інституту. Заслужують на увагу доповіді С. Чуйко «Розвиток української державності в контексті воєнно-політичних договорів середини XVII ст.», В. Ткача «Національно-визвольна війна українського народу 1648—1657 рр. (на матеріалах Тернопільської області)», А. Алексієвєць «Києво-Могилянська академія і українське козацтво», Б. Буяка «Козаки на Чорному морі (за свідченнями зарубіжних авторів XVII ст.)», В. Луцишина «Козацтво і Запорізька Січ у європейській історіографії», І. Крочака «Вклад калницького полковника Івана Богуна у розвиток українського воєнного мистецтва XVII ст.», О. Стефанишина «Відображення релігійних мотивів у національно-визвольній боротьбі українського народу XVI—XVII ст.»

На заключному пленарному засіданні учасники конференції підбили підсумки роботи секцій, а також прийняли рекомендації. В них, зокрема, йшлося про необхідність комплексного і всебічного вивчення такого багатопланового явища в історії України, як козаччина. Учасники конференції рекомендували членам оргкомітету видати збірник статей конференції, підготувати серію публікацій у центральній і місцевій пресі. Науковці запропонували регулярно проводити зустрічі на базі історичного факультету Тернопільського педагогічного інституту.

Всеукраїнська наукова конференція «Українське козацтво: історія і сучасність», присвячена 400-річчю від дня народження гетьмана Богдана Хмельницького і 345-річчю Зборівської битви, без сумніву, збагатила знання її учасників новими даними з історії козаччини, започаткувала комплексне дослідження історичного місця українського козацтва в Європі. Можна сподіватися, що вона дасть новий поштовх для дальшого поглибленого вивчення цього періоду нашої історії на принципово нових методологічних засадах.

В. Г. Сарбей (Київ)

Вшанування пам'яті О. М. Лазаревського

1994 р. виповнилося 160 років від дня народження видатного українського історика та археографа О. М. Лазаревського (1834—1902). З цієї нагоди Інститут української археографії НАН України і Чернігівський державний педінститут ім. Т. Г. Шевченка організували ряд ювілейних заходів: 1) видали у Києві ґрунтовний показник «Олександр Матвійович Лазаревський. 1834—1902. Матеріали до біобібліографії» (упорядники й автори: І. Бутич, І. Забіяка, О. Коваленко, М. Ткаченко); 2) провели у Чернігові 21 жовтня науково-практичну конференцію за

участю істориків з Києва, Чернігова, Конотопа; 3) вшанували пам'ять ювіляра відвіданням 22 жовтня місць його народження, проживання і поховання у нинішній Сумській області. В ювілейних заходах безпосередню участь брав правнук історика О. О. Лазаревський — випускник Київського автодорожного інституту 60-х років, який з того часу й донині працює в Тюменській області. Його батько О. Г. Лазаревський, нині — пенсіонер, проживає в Києві. Учасники конференції надіслали йому вітальну телеграму.

Конференцію відкрив і головував на ній голова її оргкомітету директор Інституту української археографії НАНУ, член-кор. НАНУ П. Сохань. У вступному слові він відзначив, що вперше після 1927 р. належним чином вшановується пам'ять ученого, який збагатив історичну науку своїми працями, серед яких такі фундаментальні, як «Малороссийские посполитые крестьяне (1648—1783 гг.)» і тритомник «Описание Старой Малороссии». Промовець висловився за необхідність перевидання творчої спадщини вченого.

З доповідями і повідомленнями виступили 19 промовців (у тому числі 1 доктор і 7 кандидатів історичних наук), з них 10 — київські вчені. За тематикою їх можна згрупувати так: 1) Наукова і громадська діяльність Лазаревського; 2) Аналіз його творчої спадщини; 3) Лазаревський та його наступники в українській історіографії; 4) Родинна Лазаревськіана.

Перша з них була представлена, зокрема, ґрунтовною доповіддю канд. іст. наук І. Бутича, присвяченою археографічній діяльності Лазаревського, яка в його творчому житті посідала першорядне місце. Канд. іст. наук М. Колесник висвітлив постать Лазаревського як одного з провідників Історичного товариства Нестора-літописця при Київському університеті, а С. Бакалійко — як зачинателя української історичної бібліографії. Повідомлення О. Ісаєнко і О. Крук увели до наукового обігу новий архівний фактичний матеріал щодо громадсько-земської та історико-краєзнавчої роботи Лазаревського в Чернігівській губернії, Ю. Ткаченко зробив першу спробу розглянути його діяльність у контексті формування української національної свідомості.

Тематичний блок доповідей і повідомлень, присвячених аналізу творчої спадщини Лазаревського, започаткував В. Сарбей, який довів не лише її наукову, а й практичну цінність як джерела історичного досвіду. І. Ворончук охарактеризувала Лазаревського як історика українського селянства, а І. Ситий досить критично проаналізував його сфрагістичні дослідження. Творчу лабораторію Лазаревського у вивченні монастирського землеволодіння, у створенні його найфундаментальнішої багатотомної праці «Описание Старой Малороссии» розкрили Д. Семко і В. Стафійчук. Усі публікації Лазаревського у «Черниговских губернских ведомостях» і у «Черниговском листке» вперше спеціально проаналізовані С. Половниковою.

До ґрунтовної доповіді О. Коваленка про сформовану під впливом праць Лазаревського наукову лівобережну школу в українській історіографії тематично примикали повідомлення І. Верби про місце О. Оглоблина в тій школі 1920-х років та І. Забіяки, який на основі аналізу листування В. Горленка з Лазаревським вперше висвітлив чимало подробиць роботи редакції журналу «Киевская старина». С. Мельник розповів про використання праць Лазаревського при створенні 26-томного видання «Історія міст і сіл Української РСР». Як цінне історичне джерело проаналізував зміст протоколів Ніжинського магістрату XVII ст. П. Пиріг.

І, нарешті, найцікавішу біографічну інформацію про Лазаревського та його нащадків, яких після 1917 р. доля розкидала по всьому світу і яких не обминули репресії з боку сталінського режиму, учасники конференції одержали з офіційних виступів та приватних бесід

О. Лазаревського і вчителя-краєзнавця із с. Підлипне (Конотоп) І. Лисого.

Учасники конференції 22 жовтня відвідали Підлипне, де знаходилася садиба Лазаревського, та батьківщину вченого — с. Гирівку (нині с. Шевченкове, Конотопського району, Сумської області). На жаль, перша з цих пам'яток зруйнована щент, а друга знаходиться у дуже занедбаному стані. Вважаємо, що значна духовно-культурна діяльність родини Лазаревських, і насамперед Олександра Матвійовича, перед українським народом заслуговує на добру пам'ять нащадків. А тому Міністерству культури України, державним адміністраціям Сумської області і Конотопського району, Всеукраїнському Товариству охорони пам'яток історії та культури і краєзнавцям слід було б подбати про впорядкування пам'ятних місць Лазаревських у Конотопі, і насамперед у Гирівці (Шевченковому), а також включити її до туристських об'єктів республіканського значення.

О. Є. Лисенко (Київ)

Захист докторської дисертації О. П. Реєнтом

25 листопада 1994 р. на засіданні спеціалізованої ради по захисту дисертацій при Інституті історії України НАН України відбувся захист дисертації на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук О. П. Реєнтом на тему: «Робітники України в 1917—1920 рр. (Соціально-політичні та економічні зміни)».

Офіційні опоненти: д-р іст. наук, проф. Ю. І. Терещенко, д-р іст. наук, проф. А. О. Буравченков, д-р іст. наук В. М. Даниленко відзначили актуальність, високий науково-теоретичний рівень, практичну значимість дисертації, її відповідність вимогам, які ставляться до докторських дисертацій.

Позитивну оцінку дисертація та автореферат отримали у відгуках, надісланих провідною організацією — Запорізьким державним університетом, а також Київським, Донецьким, Харківським університетами, Полтавським педагогічним інститутом, зав. відділом етнополітичних та етносоціологічних досліджень Інституту соціології НАН України чл.-кор. НАН України В. Б. Євтухом.

На засіданні ради відбулася дискусія з приводу досліджуваних у дисертації проблем, в якій взяли участь чл.-кор. НАН України В. І. Клоков, д-р іст. наук, проф. А. В. Санцевич, д-р іст. наук, проф. В. Г. Сарбей, зав. кафедрою суспільних наук Київського інституту театрального мистецтва ім. Карпенко-Карого, канд. філос. наук, доц. А. М. Феоктистов. Спеціалізована рада одногласно ухвалила порушити клопотання перед ВАК України про присудження О. П. Реєнту вченого ступеня доктора історичних наук.

Гудзенко Пантелеймон Петрович

10 серпня 1994 р. після тяжкої хвороби пішов з життя д-р іст. наук, проф. Пантелеймон Петрович Гудзенко.

П. П. Гудзенко народився в с. Дернове на Сумщині у 1907 р. В 1931 р. він закінчив Харківський інститут професійної освіти, а у

1934 р.— історико-архівну аспірантуру. З 1930 р. по 1948 р. Пантелеймон Петрович працював в архівних органах.

У роки Великої Вітчизняної війни П. П. Гудзенко знаходився у складі оперативної групи НКВС УРСР, що займалася виявленням та вивченням трофейних архівів. З 1943 р. по 1948 р. він очолював Архівне управління МВС УРСР.

У 1947 р. захистив кандидатську дисертацію. З 1950 р. Пантелеймон Петрович працював в Інституті історії АН УРСР. Протягом вісімнадцяти років (з 1959 по 1977) він очолював відділ, а в 1967—1970 рр. одночасно був заступником директора Інституту історії. У 1966 р. П. П. Гудзенку було присуджено вчений ступінь доктора історичних наук, а в 1969 р.— звання професора.

На всіх посадах Пантелеймон Петрович працював сумлінно, з повною віддачею сил, виявляв великі організаторські здібності, високу наукову ерудицію. Перу П. П. Гудзенка належить понад 60 наукових праць, присвячених дослідженню процесів формування і розвитку промисловості й робітничого класу України. П. П. Гудзенко був членом редколегій десятків великих багатотомних видань, підготовці яких віддав чимало сил і енергії.

Пантелеймон Петрович був вихователем багатьох кандидатів історичних наук. Йому були притаманні справжня інтелігентність, щира людяність, висока порядність. Таким П. П. Гудзенко залишиться в пам'яті його колег і друзів, усіх тих, хто мав щасливу нагоду спілкуватися з ним.

Ковалевський Борис Павлович

Пішов з життя професор, доктор історичних наук, колишній завідувачий відділом Інституту історії України НАН України Борис Павлович Ковалевський. Народився він 7 серпня 1922 р. у с. Крапивна на Брянщині. Після закінчення в 1940 р. педагогічного училища працював учителем неповної середньої школи.

Незабаром був призваний до армії, де прослужив до листопада 1945 р. Б. П. Ковалевський— учасник Великої Вітчизняної війни— брав безпосередню участь у боях з німецько-фашистськими загарбниками. Був нагороджений орденом та 9 медалями. Після демобілізації з армії Б. П. Ковалевський понад двадцять років працював у партійних і радянських органах України. Одночасно продовжував навчання. У 1958 р. він закінчив аспірантуру при Академії суспільних наук у Москві й захистив кандидатську дисертацію.

З січня 1967 р. Борис Павлович працював в Інституті історії АН України старшим науковим співробітником, завідувачим відділом. Його перу належать чотири монографії, ряд брошур та десятки наукових статей. У листопаді 1971 р. Б. П. Ковалевський успішно захистив дисертацію на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук.

За роки роботи в Інституті він здійснював велику науково-організаційну роботу, брав активну участь у громадському житті колективу. Б. П. Ковалевський обирався депутатом Київської міської Ради, членом Президії Українського комітету працівників культури, членом правління Українського відділення радянсько-румунської дружби.

З січня 1973 р. Борис Павлович працював на посаді заступника міністра вищої та середньої спеціальної освіти УРСР, а потім— директором бібліотеки Академії наук України, зав. кафедрою Автодорожного інституту в м. Києві.

Скрізь, де працював Б. П. Ковалевський, він проявляв високу принциповість, сумлінність і професіоналізм, повагу до колег. Він користувався заслуженою шаною серед товаришів по роботі.

Світла пам'ять про нашого колегу, відомого вченого історика й організатора наукових досліджень Бориса Павловича Ковалевського, ветерана війни назавжди залишиться в наших серцях.

Слинько Іван Іванович

Не стало доктора історичних наук Івана Івановича Слинька.

Народився Іван Іванович у 1902 р. на Катеринославщині в багатодітній родині селянина-бідняка. Трудову діяльність розпочав чотирнадцятирічним підлітком. Був наймитом, робітником, інженером, працював на керівній роботі. У роки Великої Вітчизняної війни І. І. Слинько брав участь у визволенні України, Польщі, Чехословаччини. Мав бойові нагороди. Після перемоги він очолив Комісію з історії Великої Вітчизняної війни АН УРСР. З 1952 р. подальша біографія Івана Івановича була пов'язана з Інститутом історії республіканської Академії наук. У центрі його досліджень — проблеми історії України новітнього періоду, насамперед участь українського народу в другій світовій війні.

Як одного з авторів колективної монографії «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр.» І. І. Слинька було удостоєно державної премії УРСР.

Іван Іванович брав активну участь у громадському житті, зокрема в діяльності ветеранських організацій.

І. І. Слиньку були притаманні людяність, доброзичливість, порядність. Таким він і залишиться в наших серцях.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Новый взгляд на проблему

- Горбик В. А., Скрыпник П. И. К вопросу о районировании Украины 3
Солдатенко В. Ф. Эволюция общественно-политических взглядов В. К. Винниченка в эпоху украинской революции (*Окончание*) 13

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

- Щербань Т. А. Исторические исследования в Украинском научном обществе (1907—1921 гг.) 23

СООБЩЕНИЯ

- Мейс Джеймс (*США, Вашингтон*). Политические причины голодомора в Украине (1932—1933 гг.) 34
Кривонос В. П. (*Львов*). Львовско-левантийская торговля в конце XV — в середине XVII ст. 48

Трибуна молодого автора

- Коник А. А. (*Херсон*). Крестьянские депутаты из Украины в I и II Государственных думах Российской империи 58

История в лицах

- Юренко А. П. Василь Шахрай: страницы жизни и деятельности. Мировоззрение. Судьба 67

Портреты историков прошлого

- Казьмирчук Г. Д., Силкин А. В. М. В. Довнар-Запольский как декабрист-историк 80

Документы и материалы

- ОУН и УПА во второй мировой войне (*Продолжение*) 87

Памятники истории и культуры

- Васильев М. Г. Из истории строительства Печерской крепости 109

Поиски и находки

- Подов В. И. (*Лисичанск*). О времени основания Бахмута 116
Кулинич И. М. Как и когда появились шведские колонии в Южной Украине 118
Пеняк П. С. О ремесленных объединениях Руси и Византии 122

Обзоры

- Дымерская-Цигельман Л. (*Израиль, Ерусалим*), Левин В. (*Израиль, Ерусалим*). Очаг исторической науки в Ерусалиме 126

Критика и библиография

- Шаповал Ю. И. С. В. Петлюра. Вибрані твори та документи; Він—з когорти вождів 133
Приходнюк А. М. О. В. Сухобоков. Дніпровське лісостепове Лівобережжя у VIII—XIII ст. 138

- Основные материалы республиканских межведомственных научных сборников и журналов исторического профиля 141

Письма в редакцию

- Брин Ю. З. (*Стрый*). О книге А. Лотоцкого «Исторія України» 144

Хроника и информация

- Руденко Н. Н. Международная научная конференция «Украина во Второй мировой войне: уроки истории и современность» 145
Мицель М. А. Сборник материалов первой международной конференции «Еврейская история и культура в Украине» 150
Рудик П. А. Всеукраинская научно-методическая конференция «Украиноведение в техническом вузе: методология, методика, перспективы» 151
Бармак М. В. (*Тернополь*). Всеукраинская научная конференция «Украинское казачество: история и современность» 153
Сарбей В. Г. Ознаменованне памяти А. М. Лазаревского 154
Лысенко А. Е. Защита докторской диссертации А. П. Реентом 156

{Гудзенко Пантелеймон Петрович} 156

{Ковалевский Борис Павлович} 157

{Слинько Иван Иванович} 158

НОВІ КНИГИ

- Бантыш-Каменский Д. М.** История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства.— К.: Час, 1993.— IX, 603 с.
- Винар Л.** Михайло Грушевський в українській і світовій історії (у 125-ліття з дня народження).— Нью-Йорк; Торонто; К.; Париж: Укр. іст. т-во, 1993.— 53 с.
- Волинь незабутня:** Тези IV регіон. наук.-практ. конф. «Краєзн., дослідження в історії Волині: Нові підходи, форми і методи», (23—24 лют. 1993 р.).— Рівне: Б. в.— 95 с.
- Голодомор на Сумщині, 1932—1933:** 36.— Суми: Обл. упр. по пресі, 1993.— 156 с.
- Грушевський М. С.** Про батька козацького Богдана Хмельницького.— Дніпропетровськ: Січ, 1993.— 53 с.
- Державний центр Української Народної Республіки в екзилі:** Ст. і матеріали.— Філадельфія: Фундація ім. С. Петлюри в США; К.: Веселка; Вашингтон: Фундація родини Фащенко-Чопівських, 1993.— 493 с.
- Євтух В. Б., Ковальчук О. О.** Українці в Канаді.— К.: Будівельник, 1993.— 142 с.
- Життя і смерть полковника Коновальця:** Докум., матеріали, спогади, щоденники, листи, фотографії.— Львів: Червона Калина, 1993.— 326 с.
- Забарко Б. М.** Міжнародна робітнича допомога в антифашистському русі.— К.: Наук. думка, 1993.— 223 с.
- Kamiński A. S.** Republic vs. Autocracy Poland—Lituania and Russia, 1686—1697.— Cambridge; Massachusetts: Harvard University Press for the Ukrainian Research Institute, 1993.— 312 p.
- Конквест Р.** Жива скорботи: Рад. колективізація і голодомор.— К.: Либідь, 1993.— 382 с.
- Котляр М. Ф., Кульчицький О. В.** Шляхами віків: Довід. з історії України.— К.: Україна, 1993.— 379 с.
- Крип'якевич І. П.** Коротка історія України.— К.: Україна, 1993.— 92 с.
- Кул'як Д.** Спогади нерозстріляного: Репринт. вид.— Львів: Каменяр, 1993.— 431 с.
- Лаврів П. І.** Історія Південно-Східної України.— Львів: МП «Слово», 1992.— 150 с.
- Малевиц А. П.** Морозенко: Іст.-краєзн. нарис про курсун. полковника Нестора Морозенка, оспів. в нар. піснях, думках, легендах і переказах.— Збараж: Б. в., 1992.— 37 с.
- Микитась В. Л.** Вінценосні розпутниці: Іст. оповіді про «бабське століття».— К.: Укр. письменник, 1993.— 78 с.
- Мовчан І. І.** Давньокіївська столиця.— К.: Наук. думка, 1993.— 171 с.
- На землі козацькій.**— Херсон: Наддніпрян. правда, 1993.— 27 с.
- Найбільший злочин імперії: Матеріали наук.-практ. конф. «Слобожанщина. Голодомор 1932—1933 рр.»** (Харків, 23—24 квіт. 1993 р.).— К.: Всеукр. т-во «Просвіта», 1993.— 101 с.
- Нарис історії «Просвіти».**— Львів; Краків; Париж: Спіл. укр.-пол.-фр. підприємство «Вид. спілка «Просвіти», 1993.— 231 с.
- Нариси історії Закарпаття: Т. 1. З найдавніших часів до 1918 року.**— Ужгород: Б. в., 1993.— 432 с.
- Пам'ять: «Кн. Пам'яті» м. Харцизька.**— Донецьк: Обл. упр. по пресі, 1992.— 181 с.
- Підволочиська земля в спогадах емігрантів.**— Тернопіль: Тернопіль, 1993.— 174 с.
- Пиріг П. В.** Чернігівщина напередодні визвольної війни українського народу, 1648—1654 рр.— К.: Б. в., 1992.— 41 с.
- Слюсаренко А. Г., Томенко М. В.** Історія української конституції.— К.: Т-во «Знання» України, 1993.— 191 с.
- Смолій В., Степанков В.** Правобережна Україна у другій половині XVII—XVIII ст.: проблема державотворення.— К.: Ін-т історії України, 1993.— 71 с.
- Справжні і міфічні визволителі України: Матеріали наук.-практ. конф., 9 квіт. 1993 р.**— К.: Б. в., 1993.— 100 с.
- Стецкевич В. В.** Україна в початковий період війни: (Історіографія пробл. в контексті сучасн. розвитку іст. науки).— Дніпропетровськ: Дніпропетр. держ. ун-т, 1992.— 111 с.
- Супруненко В. П.** Народини: Витоки нації: Символи, вірування, звичаї та побут українців.— Запоріжжя: МП «Берегиня»: МП «ФАЄЗ», 1993.— 134 с.
- Українська культура: Лекції за ред. Д. Антоновича.**— К.: Либідь, 1993.— 588 с.
- Українські Карпати: Матеріали міжнар. наук. конф. «Укр. Карпати: етнос, історія, культура»** (Ужгород, 26 серп.— 1 верес. 1991 р.).— Ужгород: Карпати, 1993.— 610 с.
- Чугуїв: 36. арх. докум. і матеріалів.**— Х.: СП «ФІЛІО», 1993.— 66 с.
- Яцишин М. С.** Вінківці: Іст.-краєзн. нарис до 500-річчя райцентру.— Хмельницький: Поділля, 1993.— 28 с.

ФОНД РОЗВИТКУ ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Становлення і утвердження незалежності України підняло на якісно новий рівень процес духовного відродження українського народу, розвитку його освіти, науки, культури. Відновлення історичної пам'яті народу, зростання національної самосвідомості відбувається передусім на базі відродження історичної науки, оновлення історичних знань і освоєння справжньої історії України. Суспільна потреба в об'єктивному вивченні та висвітленні історії Української держави і українського народу від найдавніших часів до нинішніх днів величезна. Однак історична наука, як і наука в Україні загалом, на сьогоднішній день перебуває у скрутному матеріально-фінансовому становищі. Вона потребує підтримки не лише держави, а й широких кіл патріотичної громадськості, зацікавлених у розвитку історичних досліджень в Україні, виходу української історичної науки на світовий рівень, інтеграції національно-культурного життя у світову та європейську культуру.

З цією метою науковою громадськістю Києва створений благодійний Фонд розвитку історичних досліджень. Він зареєстрований Управлінням юстиції м. Києва 30 вересня 1994 р. Свідоцтво № 314.

Очолив Раду співзасновників академік П. Т. Тронько.

Основним завданням Фонду є фінансова та матеріально-технічна підтримка наукових проектів і програм, спрямованих на вивчення історії України, проблем слов'янської історії та культури, досліджень у різних галузях соціальних, гуманітарних і природничих наук, в тому числі краєзнавстві, екології, медицині; популяризація знань про Україну, її історію та культуру, сприяння кваліфікаційному росту наукової молоді; благодійництво та соціальний захист вчених та ін.

Фонд почав приймати добровільні внески спонсорів та пожертвування організацій і громадян.

Звертаємося до Вас з надією на фінансову підтримку діяльності Фонду та запрошуємо Вашу організацію стати колективним членом Фонду.

Вступний внесок — від 10 млн. до 50 млн. куп.-крб. В ам. доларах — від 500 до 5000.

Пожертвування Фонду звільняються від оподаткування (Постанова Верховної Ради України про благодійні фонди від 26 жовтня 1992 р.).

Розрахунковий рахунок Фонду (крб.) № 700519 у Проектному відділенні Промінвестбанку м. Києва (Київ 252136, вул. Володарського, 5(7), МФО 312186. Валютний рахунок № 101070054 — там же).

Адреса Фонду: Київ 252001, вул. Грушевського, 4, к. 211.

тел. 229-34-01; 228-06-29

**Виконавчий комітет
Фонду розвитку історичних досліджень**